UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SOCIOLOGIE, ANDRAGOGIKY A KULTURNÍ ANTROPOLOGIE

Životní strategie imigrantů z bývalého SSSR v ČR: perspektiva rodičů a bezdětných

Disertační práce

Obor studia: Kulturní antropologie

Autorka: Mgr. Tereza Janečková

Školitelka: Doc. PhDr. Jelena Petrucijová, CSc.

Olomouc 2022

Prohlašuji, že jsem disertační práci s názvem *Životní strategie imigrantů z bývalého SSSR v ČR: perspektiva rodičů a bezdětných* vypracovala samostatně a uvedla v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem použila.

V Olomouci dne …..…….. Podpis ……

Poděkování

Na tomto místě chci poděkovat všem, kteří ke vzniku této práce významnou měrou přispěli. Poděkování patří mé školitelce, doc. PhDr. Jeleně Petrucijové, CSc., za cenné rady v průběhu celého studia. MUDr. Elišce Chalupové děkuji za pomoc s grafickým zpracováním a Mgr. Lucii Sehnálkové za formální a stylistickou korekturu. Zároveň nechci opomenout další své současné či bývalé kolegy a spolužáky, kteří mi rovněž poskytovali dílčí rady, důležitou podporu a mimo jiné také kontakty na potenciální participanty. Právě participantkám a participantům pak náleží poděkování největší. Bez jejich skoro až samozřejmé zainteresovanosti, ochoty a důvěry, s jakou mě pustili do svých životů, a trpělivosti, s jakou reagovali na mé otázky, nápady a návrhy, by můj výzkum zcela postrádal smysl. Poslední skupinou lidí, které chci na těchto řádcích zmínit, jsou mí nejbližší, tedy příbuzní a přátelé, kteří mi dokázali vytvářet prostor, abych se mohla ponořit do světa svého psaní, a zároveň mě motivovat i v těch nejkritičtějších okamžicích. Doufám, že nikdo ze zmíněných po přečtení práce nebude své energie a úsilí litovat.

Anotace

Disertační práce se věnuje tématu životních strategií imigrantek a imigrantů pocházejících ze zemí bývalého Sovětského svazu, kteří v současnosti žijí v České republice. Cílem práce je popsat, analyzovat a vyložit konstrukci a interpretaci životních strategií imigrantek a imigrantů na pozadí celkového obrazu jejich současné životní situace. Cílová skupina současně rozlišuje participantky a participanty na dětné a bezdětné jedince. Komparativní perspektiva je zaměřena na prozkoumání toho, jakou roli v konstrukci a interpretaci životní situace a strategií na pozadí migrační zkušenosti hraje okolnost rodičovství. Teoretický rámec práce zohledňuje primárně koncepty integrace, transnacionalismu a sociálních sítí. Výzkumné šetření, které bylo pro naplnění vytyčeného cíle realizováno, je zakotveno v kvalitativní metodologii, konkrétně využívá principy přístupu situační analýzy. Empirický materiál byl vytvořen prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů s dospělými participanty, případně nestrukturovaného pozorování rodinné interakce a participativní mapování sociálních vztahů vybraných participantek. Kvalitativní analýza identifikovala životní strategie jako soubor různorodých postupů obecně kompatibilních se základní vizí života, eventuálně obsaženou přímo v konceptualizaci migračního projektu jedince/rodiny. Identifikované životní strategie se pak soustředí na zvládání čtyř hlavních výzev – zvládání nejistoty, kloubení rolí, sociokulturní balancování a empowerment –, které jsou s migrační zkušeností v úzké interakci.

Klíčová slova: životní strategie, socializační strategie, migrace, integrace, sociální sítě

Abstract

The doctoral thesis focuses on the life strategies of immigrants from the countries of the former Soviet Union who currently live in the Czech Republic. The work aims to describe, analyse and explain the construction and interpretation of the immigrants‘ life strategies in relation to the complex picture of their current life situation. The target group simultaneously differentiates between parental and childless participants. Therefore, the comparative perspective focuses on studying the role of parenthood in the construction and interpretation of life situation and strategies in the background of the migration experience. The theoretical framework primarily considers concepts of integration, transnationalism, and social networks. The research process is based on qualitative methodology, using the principles of the situational analysis approach. The empirical material was created employing semi-structured interviews and participatory mapping of the social relationships of selected participants. Qualitative analysis identified life strategies as a set of diverse actions generally compatible with the fundamental vision of life included directly in the conceptualization of the immigration project of an individual or family. The identified life strategies subsequently focus on managing four main challenges – managing uncertainty, reconciling roles, socio-cultural balancing and empowerment – that are in close interaction with the migration experience.

Key words: life strategies, socialization strategies, migration, integration, social networks

Obsah

Úvod 11

1. Specifikace cílů výzkumu 13
    1.1. Symbolický cíl 13
    1.2. Poznávací cíl 15
    1.3. Aplikační cíl 16
2. Migrace 18
    2.1. Konceptualizace a kategorizace migrace 20
3. Konceptualizace postmigrační fáze 29
    3.1. Asimilace versus integrace? 29
    3.2. Problémy konceptu integrace 32
    3.3. Integrační schéma 33
    3.4. Jak s integrací pracovat? 36
    3.5. Zaměstnání, vzdělání a bydlení 36
4. Formulace výzkumných otázek 43
    4.1. Konceptualizace klíčových pojmů 44
5. Paradigmatické ukotvení práce 53
    5.1. Sociální konstrukcionismus 53
    5.2. Hlubší rozbor základních východisek 58
6. Kvalitativní výzkum 70
    6.1. Od zakotvené teorie k situační analýze 72
    6.2. Filozofické kořeny situační analýzy 77
7. Vlastní výzkum 81
    7.1. Jak se výzkumný záměr vyvíjel 81
    7.2. Časová osa 87
    7.3. Konstrukce výzkumného souboru 88
    7.4. Charakteristiky výzkumného souboru 92
    7.5. Metody tvorby dat 97
    7.6. Etické aspekty výzkumu 106
    7.7. Pozicionalita 111
    7.8. Limity výzkumu 114
    7.9. Validita 115

7.10. Zpracování dat ... 115
8. Analýza a interpretace dat ... 117
8.1. Neuspořádané situační mapy ... 117
8.2. Uspořádané situační mapy ... 120
8.3. Relační situační mapy ... 135
8.4. Mapy sociálních světů/arén ... 144
8.5. Poziční mapy ... 146
9. Analytická kostra příběhu ... 150
9.1. Zvládání nejistoty ... 151
9.2. Kloubení rolí ... 165
9.3. Sociokulturní balancování ... 170
9.4. Empowerment ... 195
9.5. Strategie a taktiky vypořádávání se s hlavními výzvami ... 205
9.6. Identifikační spektrum ... 210
10. Odpovědi na výzkumné otázky ... 216
Diskuse ... 233
Závěr ... 251
Použitá literatura a zdroje ... 256
Seznam obrázků ... 284
Seznam tabulek ... 285
Seznam příloh ... 286
Přílohy ... 287

Úvod

V disertační práci se věnuji životním strategiím imigrantů, kteří do České republiky přišli ze zemí bývalého Sovětského svazu. Cílová skupina je rozdělena do dvou kategorií: tu první tvoří rodiče v minulosti či současnosti vychovávající své děti v ČR, druhou pak bezdětní jedinci. Výzkumným problémem je pak to, jak se migrační zkušenost promítá do konstrukce a interpretace celkové životní situace, z níž jsou studované strategie odvozeny, a jak jsou tyto situace oběma skupinami zvládány.

Tato disertace je v pořadí třetí kvalifikační prací, ve které se ruské či ruskojazyčné komunitě v České republice věnuji. Vedle dlouholeté osobní vazby na toto téma jej zároveň považuji za společensky i vědecky přínosné, a to z několika důvodů. Tím prvním je obecný význam studia migrace a sociokulturní heterogenity v rámci samotných sociálních věd, které se snaží reagovat na zvyšující se proměnlivost sociálních fenoménů, jež utváří dnešní realitu našich životů. Výzkumný záměr se dotýká řady závažných témat, jimiž jsou interkulturní soužití, etnické vztahy, ale třeba i minoritní vzdělávání. Tato témata jsou navíc vztahována ke komunitě, která, i když vnitřně velmi heterogenní, ve svém celku představuje jednu z dlouhodobě nejpočetnějších imigrantských skupin v ČR, kterou z výrazné části tvoří občané Ruska a Ukrajiny. Právě tento fakt s ohledem na aktuální dění dodává tématu dodává významu a aktuálnosti.

Jako cíl práce jsem si stanovila identifikovat, analyzovat a interpretovat, jaká je konstrukce a interpretace životních strategií vybrané skupiny imigrantů, na koho jsou zaměřeny, jakými prostředky se je snaží naplnit a co je při tom ovlivňuje. Obecně řečeno se tedy zabývám otázkou, jak v životním/postmigračním projektu interagují různorodé dimenze spojené s dětnými a bezdětnými participanty a participantkami, jejich partnery, dětmi a rodinami.

V **první kapitole** vymezuji jednotlivé dimenze výzkumného cíle a jeho kontext. **Druhá a třetí kapitola** se pak věnují teoretickým východiskům z oblasti migračních studií, mimo jiné rozebírají koncepty sociálních sítí či transnacionalismu, dále posuzují výtěžnost konceptu integrace. Ve **čtvrté kapitole** formuluji výzkumné otázky a konceptualizuji klíčové pojmy v nich obsažené, tedy koncept strategie a její modifikace. V **páté kapitole** představuji paradigmatické ukotvení svého výzkumu, zabývám se základy perspektivy sociálního konstrukcionismu, jeho filozofických

východisek a metodologických implikací pro kvalitativní výzkum, kterému je zasvěcena **kapitola číslo šest**. Ta dále rozebírá přístup zvaný situační analýza, jehož metodologické principy jsem ve svém výzkumu využila. Náležitosti mého výzkumu pak popisuje **sedmá kapitola**. Konkrétně věnuji prostor chronologii a reflexi vývoje výzkumného záměru, procesu konstrukce a charakteristikám výzkumného souboru, metodám tvorby dat, etickým aspektům, rozboru vlastních výzkumnických pozic, limitům, otázce validity a způsobu zpracování dat. V **osmé kapitole** pak nabízím analýzu a interpretaci dat, které v **deváté kapitole** doplňuji o výklad celé analytické kostry. **Desátá kapitola** poskytuje odpovědi na výzkumné otázky, které se v rámci diskuse snažím integrovat s odbornou literaturou a formulovat své interpretační stanovisko.

1. Specifikace cílů výzkumu

Hlavní náplní této kapitoly je vymezení jednotlivých dimenzí cíle mé práce, tedy cíle symbolického, poznávacího a aplikačního.

1.1. Symbolický cíl

V obecné rovině se práce zabývá studiem sociálního fenoménu interakce imigrantů s postmigračním prostředím, tedy prostředím jejich cílové destinace, kterým je Česká republika (dále také ČR). Zajímá mě, jak lidé, jejichž životní historie obsahuje prvek migrační zkušenosti, konceptualizují svou životní situaci, co od ní očekávají, jaké si pro její současné a budoucí zvládání vytyčují plány a cíle a s pomocí jakých strategií chtějí svých záměrů dosáhnout či jich dosahují. Sociální aktéři, na které svůj cíl aplikuji, jsou tak zvaní občané třetích zemí[1], konkrétně občané ze států bývalého Sovětského svazu (dále také SSSR).

Právě fakt, že migrace je pevnou součástí našeho světa, spolu se současnou premisou o jejím nevyhnutelně dynamickém, multidimenzionálním a kontextuálně-situačním charakteru (např. Van Hear, 1998; Arango, 2002; Boyd, 1989; Brettel & Hollifield, 2015; Massey et al., 1993; Vertovec, 2009; Krzyżanowski & Wodak, 2008) dávají, snahám byť omezeně zachytit, jak tyto procesy fungují, základní smysl. Společenský význam tématu je možno ilustrovat vládními strategickými dokumenty, v nichž je integrace zakotvena jako jeden ze stěžejních ukazatelů funkční společnosti (srov. Aktualizovaná Koncepce… 2011; Aktualizovaná Koncepce… 2016). Kromě toho, že se česká společnost stále vyrovnává s postupným posunem od revoluční a raně porevoluční etnické homogenity k současné a narůstající heterogenitě (např. Lišková, Hubatková & Obrovská, 2015), vstupují do hry také specifické události, například uprchlické krize. Ta současná, tvořená uprchlíky z Ruskem napadené Ukrajiny, pak potřebu přeshraniční pohyby zkoumat a rozumět potřebám všech jejich aktérů jen zvýrazňuje.

1.1.1. Sociální aktéři: imigranti z bývalého SSSR

Studovaný fenomén vztahuji ke konkrétní skupině přistěhovalců – těch, kteří do Česka imigrovali z území, na kterém se před svým rozpadem v roce 1991 rozprostíral

[1] Pojem „občané třetích zemí“ označuje občany nečlenských států Evropské unie a současné občany zemí mimo Island, Lichtenštejnsko, Norsko a Švýcarsko („Kdo je občan třetího světa", 2021).

Sovětský svaz. Ačkoli mezi jednotlivými postsovětskými státy existují významné rozdíly v charakteru migračních toků i jejich intenzitě, obecně platí, že toto území je významným tvůrcem obrazu imigrace do současné ČR. Zároveň mezi jednotlivými zeměmi nalezneme několik paralel. Země spojuje mnohaletý vývoj v podmínkách jednotného politického režimu nastoleného po založení SSSR, jehož pozůstatkem je mimo jiné i poměrně silná ruskojazyčnost u nezanedbatelné části obyvatelstva jednotlivých nástupnických států (např. Pechurina, 2017; Remennick, 2002).

Podstatnou charakteristikou vybrané cílové skupiny je výrazná a dlouhodobě stabilní motivace obyvatel postsovětského prostoru k migraci do ČR. Ze zpočátku spíše tranzitní země se Česko po roce 2000 začalo postupně proměňovat ve stále častější zemi cílovou (Drbohlav, 2010). Za jeden z důkazů, že ČR začala být v procesu migrace vnímána jako potenciální nový domov, případně byla jako nový domov pro sebe či pro rodinu předem vybrána, je možno považovat dlouhodobě se zvyšující se počty žáků z východní Evropy všech stupňů české vzdělávací soustavy (srov. ČSÚ, 2017; 2020a). Obecně mají sledované komunity s více nebo méně patrnými výkyvy tendenci být co do velikosti konstantní či pozvolna růst (ČSÚ, 2020b).

Zejména zástupci dvou států z této skupiny – Ruska a Ukrajiny – zaujímají z hlediska migrace do Česka specifické postavení. Po vzniku samostatné České republiky totiž dlouhodobě patří k nejvýrazněji zastoupeným přistěhovaleckým skupinám nejen ve srovnání s migranty z ostatních nástupnických států SSSR, ale i v rámci statistik zaměřených na všechny cizince v ČR. U Ukrajinců došlo oproti statistickým údajům z roku 1994 k nárůstu z 14 230 legálně pobývajících osob na 165 356 evidovaných v roce 2020 (ČSÚ, 2020b). U občanů Ruské federace se jednalo o 3 611 imigrantů evidovaných v roce 1994, za rok 2020 pak statistiky uvádějí 41 692 osob (ČSÚ, 2020b). U zástupců zbývajících států jsou přitom počty několikanásobně nižší. Kromě Ukrajinců a Rusů v mém výzkumném souboru figurují zástupci dalších tří postsovětských států: Běloruska, Moldavska a Tádžikistánu. Bělorusové se ze 154 evidovaných v roce 1994 rozrostli na 6 971 legálně pobývajících v roce 2020, u občanů Moldavska šlo o posun z 96 na 6 117 lidí, občanů Tádžikistánu bylo v ČR v roce 2020 registrováno 167 (ČSÚ, 2020b).

1.2. Poznávací cíl

Jak již bylo naznačeno výše, z empirického hlediska mě zajímá emická konstrukce a interpretace životních strategií, v případě migrantů s dětmi pak i strategie socializační. Základním východiskem této perspektivy je pojetí rodinné migrace (či přítomnosti dětí v rodině) jakožto jednoho z významných faktorů, který ve všech fázích rozhodování o migraci i její realizace interaguje s ostatními faktory a okolnostmi procesu. Jakožto základní teoretický pilíř jsem proto zvolila fenomén migrace se specifickým zaměřením na tzv. postmigrační fázi. Pro její uchopení v široce definované postmigrační situaci jsem se rozhodla částečně využít koncept integrace, nahlížený spíše jako zastřešující schéma, které kombinuji s přístupy založenými na studiu sociálních sítí.

Teoretická základna tématu nabízí klasické práce o migraci, např. Arango (2002), Boyd (1989), Massey et al. (1993) nebo dále vlivné koncepty transnacionálního habitu (Guarnizo, 1997) a bifokality (Rouse, 1992), které dodnes nacházejí uplatnění v soudobých konceptualizacích migrace a fenoménů s ní spojených (viz např. Brettel & Hollifield, 2015; Bryceson & Vuorela, 2002; Pries, 2001; Vertovec, 2009). Stejně tak bohatý je sociálněvědní rezervoár zasvěcený konceptu integrace, případně asimilace (např. Bauböck, 1994; Heckmann, 2006; Lockwood, 1964; Portes & Rumbaut, 2001 a řada dalších), z novějších prací pak například Garcés-Mascareñas a Penninx (2016) či Schneider a Crul (2012). Na podrobnější rozbor vztahu mezi adaptačně-integračními procesy s fenoménem sociálním sítí a je ovlivňujícími typy kapitálu se soustřeďují autorky a autoři jako Umut Erel (2010), Louise Ryan (2011), Marek Pawlak (2015), Katarzyna Wolanik Boström a Magnus Öhlander (2015) nebo celá monografie editovaná triem Ryan, Erel a D'Angelo (2015b). Nicméně i v českém prostředí po roce 1989 vznikla řada prací, které imigrační toky do ČR a postmigrační život přistěhovalců mapují a konceptuálně rozvíjejí (z prací po roce 2000 např. Baršová & Barša, 2005; Bernard & Mikešová, 2014; Drbohlav, 2010; Koldinská, Scheu & Štefko, 2016; Šišková, 2001; Rákoczyová, Trbola & Hofírek, 2009; Tollarová, 2006; Topinka, 2009; Uherek, Horáková, Pojarová & Korecká, 2008). Vedle toho vznikají práce, které se specifikují buď na blíže určené oblasti sociálního života, slovníkem integrace jejími dimenzemi. Uplatněním imigrantů na českém pracovním trhu se zabývá například Yana Leontiyeva (2014, 2016) nebo monografie editovaná Dušanem Drbohlavem

(2015). Roli etnické odlišnosti ve školách pokrývají studie v publikaci autorek Jarkovské, Liškové, Obrovské a Souralové (2015) či monografie Preissové Krejčí (2016), metodologický přesah této okolnosti pak mezi mnohými například práce Kostelecké et al. (2013). Dlouhodobá pozornost je věnována speciálně ukrajinské (Drbohlav, 2015; Drbohlav et al., 2001; Leontiyeva, 2014, 2016; Topinka, 2013; Čermák & Lupták, 2015; Uherek, 2016) i ruské (Drbohlav, Lupták & Jánská, 2001; Sládek, 2010; Vavrečková & Dobiášová, 2015) komunitě. Nosné poznatky o charakteristikách imigračních toků z východní Evropy v transnacionálním měřítku poskytují například sborníky Fedyuk a Kindler, (2016) nebo dále Nikolko a Carment (2017). Novější práce vzniklé po roce 2014, kdy Ruská federace anektovala ukrajinský poloostrov Krym, jsou obzvláště přínosné svou reflexí dopadů, které tento mezistátní konflikt vyvolal v zemích původu, pozorovatelných migračních vzorcích, ale i interetnických a intraetnických vztazích uvnitř přistěhovaleckých a transnacionálních komunit (např. Fialkova & Yelenevskaia, 2016).

Kromě teritoriálně-historického je ve výzkumném souboru zohledněn rodinný stav participantů, komparuje totiž skupinu ***rodičů*** a ***bezdětných***. Primárním cílem komparativního formátu je zjistit, jakou roli v konceptualizaci současné a budoucí životní situace a životních strategií hraje okolnost rodičovství. V případě rodičů se tudíž nesoustředím pouze na strategie zaměřené na jejich osobu, ale i na obecnou rovinu rodinného života a především strategie zacílené na jejich děti. Zajímá mě, jak v životním/postmigračním projektu rodin s dětmi interagují dimenze, které se týkají samotných rodičů (případně partnerské jednotky) s rovinou zasvěcenou právě potomkům, jejich výchově, vzdělání a vyhlídkám na budoucnost.

1.3. Aplikační cíl

Vzhledem k míře, v jaké jsou fenomény migrace v současném akademickém prostoru řešeny, existuje riziko, že další práce se stanou pověstným nošením dříví do lesa. Mohou totiž aspirovat „pouze“ na dílčí teoretické zpracování nepřeberného množství existujících a opakovaně aktualizovaných poznatků a konceptů. Také na poli empirie jsme schopni zachytit jen ohraničený a taktéž nevyhnutelně dočasný výsek sociální reality, jejíž konstrukce a interpretace vychází z perspektivy omezené skupiny vybraných jedinců. Na druhé straně se však tyto práce dotýkají závažných společenských témat, která si navzdory nebo možná právě díky své složitosti

zasluhují neustálé aktuální a aktualizované pokusy o další teoreticko-analytické zpracování. Byla bych tedy potěšena, pokud by se mi skrze teoreticko-empirickou reflexi a argumentaci podařilo přispět ke konstruktivní a zároveň empatické diskusi o tak mnohovrstevnatém fenoménu, jakým život v nové společnosti pro všechny zúčastněné i jinak dotčené aktéry je. Jelikož má práce za cíl nabídnout interpretaci obrazu života konkrétní skupiny lidí v konkrétní společnosti, jejích složek a institucí, je z hlediska angažované vědy rovněž žádoucí aspirovat na to, aby výsledky práce měly potenciál život těchto lidí a společnosti pozitivně ovlivnit. Konkrétní dosah své práce proto spatřuji v obohacení teoretické diskuse o multi- či plura-kulturním soužití a nakládáním s odlišností, v rovině praktické pak přispět do sféry multikulturní výchovy či interkulturní komunikace, a to v praxi vzdělávacích i jiných institucí, v nichž jsou ideologické, politické a jiné diskurzy o migraci a integraci uváděny v život.

2. Migrace

Ačkoli je studiu migrace věnována značná pozornost, její teoretické uchopení přesto, nebo možná právě proto, není vůbec snadný úkol. Oliver Bakewell (2010) migraci sice přisuzuje prvek určité univerzální platnosti, neboť akt opuštění původního místa má svůj – ekonomický, kulturní, sociální, politický, environmentální či jiný – význam ve všech společnostech, otázka, jak celý fenomén uchopit konceptuálně, nicméně zůstává otevřenou. Sociolog Joaquin Arango (2002) například píše o migraci jako o fenoménu příliš složitém na to, abychom mohli docílit jeho uceleného vysvětlení prostřednictvím nějaké singulární a celistvé teorie. Reynald Blion (2002) namísto toho postuluje potřebu hledat takové přístupy, které budou schopny pokrývat komplexnost a dynamiku procesů, v čemž tradiční lineární či binární přístupy, omezené na aplikaci jednoho nebo dvou konceptů, nedostačují. Podobně také Zdeněk Uherek (2008) spatřuje právě ve funkčním propojování přístupů, jež vystřídalo fázi reflexe a revize stávajících explanací, realitu současné migrační vědy.

Bez ohledu na konkrétní perspektivu nicméně základní otázky zůstávají stejné. Vždy je alespoň potřeba vymezit, kdo migruje, proč a jak. Propracované odpovědi poskytuje soubor tradičních teorií, které, ačkoli pod drobnohledem následné kritiky odhalily svou partikulárnost a nekomplexnost, stále nabízí jistou výchozí pozici či alespoň naznačují základní orientaci. Pro vytvoření jejich výčtu se stručnou charakteristikou základních myšlenek jsem použila přehled manželů Baršových (2005, s. 267–282):

1) Neoklasická ekonomie: základní jednotkou analýzy je jedinec, který vyhodnocuje podmínky v zemi původu i ve vybrané cílové destinaci tak, aby maximalizoval svůj prospěch. Teorie využívá optiku *push-pull,* tedy faktorů popudu, jakými jsou například rozdíly ve mzdách, a faktorů, které migranty přitahují do cílové země, například pracovní možnosti.
2) Nová ekonomická migrace: hlavní rozhodovací jednotkou je rodina, která se skrze migraci snaží rozšířit zdroje příjmů, snížit rizika a zlepšit životní úroveň.
3) Teorie segmentovaného pracovního trhu: v centru zájmu leží přijímající země a její pracovní trh. Teorie akcentuje především poptávkovou stranu a náborové politiky.

4) Teorie světosystému: představuje širší makroskopický pohled na vztahy mezi rozvinutými a periferními zeměmi v rámci procesu nekonečné akumulace kapitálu.
5) Teorie migračních systémů: nahlíží migraci optikou historicky ustaveného spojení kombinujícího kulturní, politické, geografické, ekonomické a další typy propojení.
6) Teorie migračních sítí a transnacionálního prostoru: migrace je chápána jako závislá na konstantním propojení lidí v různých zemích, které skrze poskytování informací a pomoci umožňuje udržování a reprodukci migračních pohybů tím, že snižuje náklady na celý proces. Koncept transnacionalismu a transmigrantů si pak všímá geografické, sociální či institucionální propojenosti a přináležitosti lidí k entitám napříč hranicemi národních států.
7) Teorie kumulativní příčinnosti a institucionalismu: migrace je studována jako důsledek změn zapříčiněných migrací samotnou, které ji dále zpětně udržují nebo posilují, čímž pokrývá jak nabídkovou, tak poptávkovou stranu migrace.
8) Teorie klientelistické politiky a tzv. „antipopulistická norma“: akcentuje roli zaměstnaneckého lobbingu a klientelismu ve státní správě a přijetí zákonné „antipopulistické normy“[2].

Obecným problémem všech výše uvedených přístupů je naznačený redukcionismus, tedy soustředění na jeden nebo několik aspektů či dimenzí a současné opomíjení či ignorace ostatních. Jak ale píše Nicholas Van Hear (1998), většina současných komentátorů by souhlasila s tím, že migrace je utvářena prvky, na které tyto vlivné teoretické přístupy upoutaly pozornost – jedinec, domácnost, zainteresované komunity, lokality, státy a jejich vztahy v regionálním, ale i globálnějším měřítku – a její studium by je tudíž mělo nějakým způsobem zohledňovat. Sám Van Hear představuje (1998, s. 18–21) model, v němž umisťuje dynamiku migrace do čtyř domén. V první doméně jsou umístěny základní příčiny nebo makropolitické strukturální faktory, které mají potenciál vyvolat migraci. Druhá doména zahrnuje příčiny a faktory, které migraci bezprostředněji ovlivňují. Jsou to konkrétní projevy hospodářského vývoje, sociopolitického klimatu, životního

[2] Podle Baršové a Barši (2005, s. 278) se jedná o jakýsi odkaz vyrovnávání se se zkušeností etnické či rasové oprese. Jeho projevem je uplatňování liberálních univerzalistických principů, které mají bránit populistickým tlakům veřejného mínění.

prostředí atd. Třetí doména obsahuje arény, ve kterých se na základě konkrétních faktorů jednotlivci a domácnosti o uskutečnění migračního pohybu skutečně rozhodují. Týkají se například okolností kondice sociálního státu, sféry zaměstnanosti, zdravotnictví, školství či celkové politické situace. Čtvrtá doména pak zahrnuje to, co lze nazvat intervenujícími faktory, tedy těmi, které pohyb reálně umožňují, usnadňují, omezují, urychlují nebo stabilizují.

2.1. Konceptualizace a kategorizace migrace

Konceptuální uchopení a usouvztažnění výše zmíněných sfér a prvků se děje za pomoci nejrůznějších kategorií, někdy figurujících jako krajní body určeného spektra či prvky dichotomie. Mohou se týkat analytického rozsahu (mikro – makro perspektiva), časového hlediska (dočasná – trvalá migrace) [3], nebo kritéria dobrovolnosti – nedobrovolnosti a legálnosti – nelegálnosti migrace. Ačkoli poskytují určité návodné schéma, právě jejich schematičnost v absolutním pojetí je zdrojem kritiky.

Jako příklad je možné podrobněji rozebrat zmíněnou dvojici dobrovolnost – nedobrovolnost migrace. Na jejím základě by bylo možné na migranty pohlížet jako na ty, kdo nějaký výběr či možnost volby měli, zatímco jiní (nedobrovolní migranti, uprchlíci) nikoliv, což je z podstaty zavádějící (Bakewell, 2010). Anthony Richmond (1993) proto navrhuje, aby na migraci bylo pohlíženo jako na kontinuum mezi tzv. proaktivní a reaktivní migrací. Proaktivní jsou v autorově pojetí ti, kteří mají oproti reaktivním migrantům větší možnost volby a více svobody v rozhodování a uplatňování strategií; mezi oběma kategoriemi však nelze narýsovat jasnou a pevnou hranici. Van Hear (1998) doplňuje, že téměř veškerá migrace v nějaké míře obsahuje jistý element nátlaku a současně téměř veškerá migrace zahrnuje určitou míru možnosti. Tak například tak zvaní ekonomičtí migranti jsou podle něj sice na první pohled motivováni vlastní volbou, činí ji ale v podmínkách, které mohou obsahovat různá omezení. Rozhodnutí odjet za prací do zahraničí může být poháněno potřebou zaopatřit rodinu, ale učiněno na základě pocitu či přesvědčení, že neexistuje jiná možnost, jak situaci řešit. Naproti tomu u nucené migrace zase může figurovat určitý, i kdyby velmi omezený, prostor pro individuální volbu (Van Hear, 1998).

[3] Za jakýsi mezistupeň lze v této kategorii považovat migraci cirkulační, která ale často bývá nahlížena právě jako fáze mezi dočasností a usazením (srov. Madianou & Miller, 2012).

Kategorie dobrovolná – nedobrovolná migrace se tedy dá označit za alespoň částečně kontextuální, situační, jakož i subjektivní. Na jedné straně jsou zde četné strukturální politické, ekonomické, sociální a další diskurzy, které například formou legislativních norem politické praxe mohou migraci jak podněcovat, tak jí klást překážky (Feliciano, 2006; Górny & Kindler, 2016; Glick Schiller, 2010; Szulecka, 2016). Na straně druhé stojí akt volby, který opodstatňuje pojetí migrace jako jisté formy sebe-selektivního procesu (Feliciano, 2006). V souvislosti s volbou a možností nabízejí zajímavý postřeh Bryceson a Vuorelou (2002), které poukazují na rozdíl mezi migrací elit a běžnou pracovní migrací. Vnímání transnacionální migrace elit je oproti běžné masové pracovní migraci podle autorek spojeno především s vlastní volbou, lepší výchozí pozicí k vyjednávání o otázkách identity, zapojení do sítí, národní přináležitosti atd. V případě elit navíc existuje ve veřejném diskurzu tendence pojímat přeshraniční pohyb spíše jako mobilitu než migraci, neboť je spojován s kosmopolitním způsobem života lidí, kteří především budují mezinárodní kariéru.

2.1.1. Migrace jako akt volby

Andreas Demuth (2000) konceptualizuje migraci jako výsledek individuálního rozhodnutí, které v jednotlivých fázích ve svém důsledku vždy činí jedinec sám, byť k němu může dojít v návaznosti na rozhodnutí skupinové a za působení faktorů vnějšího prostředí. Kennan a Walker (2013) navrhují přistupovat k rozhodovacímu procesu optikou aktuálních příležitostí, které jsou zčásti určeny rozhodnutími z minulosti, očekávanými budoucími událostmi, výsledky a preferencemi. Jak již bylo naznačeno, tyto dílčí procesy individuálního rozhodování se odehrávají v rámci celé řady intervenujících faktorů. K nim patří příslušnost k sociální třídě, úroveň vzdělání (Feliciano, 2006; Madianou & Miller, 2012), finanční, sociální a psychologické zdroje, zkušenost s migrací, rodinná situace (Kennan & Walker, 2013; Kley, 2010), věk a gender (Fedyuk, 2016). Fedyuk (2016) přitom podtrhuje právě nutnost chápat tyto faktory ne ve smyslu stabilních prvků pevně vymezených kategorií, ale spíše propojených a interagujících fenoménů. Mirca Madianou a Daniel Miller (2012) přináší do diskuse o propojení individuálních a strukturálních motivů migrace další zajímavý úhel pohledu, totiž hledisko obecné akceptovatelnosti, jakož i toho, nakolik jsou důvody k migraci percipovány jako důvěrná osobní záležitost. K tradičním, vesměs přijatelným a přijímaným faktorům podle autorů patří skupiny

ekonomických, sociálních či rodinných důvodů. Ty se však ve složitém a rozporuplném procesu migrace mísí s více osobními a možná až intimními motivy, kterými mohou být ambice, touha po zdokonalování, seberozvoji, osamostatnění, nezávislosti či vymanění z opresivních mezilidských vztahů.

Zdá se tedy, že při sestavování nejvhodnější analytické čočky pro studium migrace nejde o to, abychom tradiční klasifikace a kategorie nutně zcela zavrhli, nýbrž spíše využili jejich funkční podstatu a propojili je s dalšími do smysluplného celku. I když zjednodušené pohledy na vztah vysílající a přijímající země (např. verze *push and pull*) lze již dnes považovat za překonané (Baršová & Barša, 2005; Boyd, 1989), zohlednění vztahu mezi oblastmi, odkud imigranti přicházejí, a místa, kam přicházejí – avšak v mnohem komplexnějším záběru – je fundamentální a smysluplné (Brettel, 2015). Historickou a sociokulturní provázanost vysílající a přijímající oblasti akcentuje například koncept kultury migrace, která se na úrovni komunity právě díky těmto okolnostem stává *hluboce zakořeněnou do repertoáru chování lidí a hodnoty spojené s migrací se stávají součástí hodnot komunity*[4] (Massey et al., 1993, s. 452–453).[5] Taková zakořeněnost pak mimo jiné umožňuje lépe pochopit, proč může být migrace konceptualizována jako v zásadě nezamýšlená či náhodná a zdánlivě samozřejmá (Madianou & Miller, 2012).

2.2. Sociální sítě

Jeden z vlivných pokusů, který se snaží o nalezení funkčního spojitého pohledu na migraci, odkazujícího na propojení mikroskopické a makroskopické perspektivy, je přístup založený na prizmatu sociálních sítí (Boyd, 1989; Coleman, 1988; Granovetter, 1973; Ryan & Mulholland, 2015).

Studium společenských jevů založené na předpokladu existence propojení, vztahů a sítí mezi jejich aktéry, kteří mohou tyto sítě využívat jako zdroje pomoci či podpory při zvládání situací v různých oblastech svého života, výrazně podpořil francouzský sociolog Pierre Bourdieu. Podle tohoto vlivného sociologa představuje každá taková síť vztahů výsledek určitých individuálních či kolektivních strategií a investic zaměřených na vytváření nebo reprodukci sociálních vztahů, které mohou

[4] „[…] deeply ingrained into the repertoire of people's behaviors, and values associated with migration become part of the community's values."
[5] Citace z cizojazyčných zdrojů jsou uváděny jako vlastní překlad, označený v textu kurzívou a doplněný původním zněním v poznámce pod čarou.

mít potenciál krátkodobé nebo dlouhodobé využitelnosti (Bourdieu, 1986). To, jakým způsobem pro jedince daná síť funguje, je ovlivněno jeho relativní pozicí v rámci struktury sociálního pole (Bourdieu, 1985). Sociální pole jeho autor chápe jako jakýsi prostor pozic, v němž každá může být definována z hlediska vícerozměrného systému souřadnic, odvozených od hodnot příslušných proměnných. Sociální aktéři jsou v něm rozděleni jednak podle celkového objemu kapitálu, kterým disponují, i dle jeho složení, tedy relativní váhy různých druhů aktiv (Bourdieu, 1985, s. 724).

Formy dispozic, předpokladů a zdrojů, které jsou označovány jako kapitál, existuje v několika formách jako kapitál ekonomický, kulturní, sociální a symbolický. Ty fungují ve vztahu vzájemné interakce a mohou se potenciálně přeměňovat z jednoho druhu na jiný (Bourdieu, 1986, 1990). Přenositelnost kapitálu pak znamená, že jeden typ může zprostředkovat přístup ke složkám dalšího, ovšem jen za určitých podmínek. Vztah všech složek je tedy vzájemně podmiňující, čímž se de facto vytváří cesta k reprodukci stávajících forem (Bourdieu, 1986; Cederberg, 2015). *Ekonomický kapitál* odkazuje na finanční a materiální aktiva ve formě peněz a vlastnictví hmotných statků, *kulturní kapitál* označuje formu znalostí a dispozic, které se vyskytují ve třech podobách: institucionalizované, objektivizované a ztělesněné. Institucionalizovaný kulturní kapitál se týká vzdělávacích kvalifikací, například dosaženého vzdělání. Objektivizovaný kapitál existuje ve formě kulturních předmětů, jako jsou knihy, hudební nástroje nebo umělecká díla. Ztělesněný kulturní kapitál je pak definován jako *dlouhotrvající dispozice mysli a těla*[6] (Bourdieu, 1986, s. 243). Ke kulturnímu kapitálu patří také kapitál lingvistický, odrážející se mimo jiné ve formách komunikace a sebeprezentace (Bæck, 2005; Reay, 1999). *Sociální kapitál* lze definovat jako *souhrn skutečných nebo potenciálních zdrojů, které jsou spojeny s vlastnictvím trvalé sítě více či méně institucionalizovaných vztahů vzájemného poznání a uznání – nebo jinými slovy s členstvím ve skupině*[7] (Bourdieu, 1986, s. 248). Symbolický kapitál pak má co do činění s hodnotou postavení jedince v rámci sociální struktury, projevovaný formou uznání či prestiže (Bourdieu, 1990).

[6] „[…] long-lasting dispositions of the mind and body."
[7] „[…] aggregate of the actual or potential resources which are linked to possessions of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition – or in other words, to membership in a group […]."

Bourdieu (1986) rovněž zdůrazňoval, že sítě nejsou statické a samotné členství v nich je produktem nekonečného úsilí. Uchopení procesuálnosti sociálních sítí pak napomáhá koncept vnořenosti (*embeddedness*), který zohledňuje roli konkrétních osobních vztahů a struktur, jejich vzájemného propojení (Granovetter, 1985). To umožňuje soustředit se na dynamiku vztahů a jejich situovanost, a to jak v rámci časové, tak i prostorové dimenze (Ryan & Mulholland, 2015).

Další významnou okolností při využívání potenciálních výhod členství v určité síti je charakter vazby, která jej může poskytnout. Zde analýza často čerpá z odkazu amerického sociologa Marka Granovettera, který nabídl rozlišení mezi tak zvanými silnými a slabými sociálními vazbami. Ty se odlišují v dimenzích, jako jsou množství času investovaného do vztahu, objem emoční intenzity, vzájemná důvěra nebo reciprocita (Granovetter, 1973). Zatímco silné vazby jsou typicky ty, které jedince pojí se členy rodiny, partnery či blízkými přáteli, slabé vazby existují spíše na úrovni vztahů mezi známými, například kolegy z práce či sousedy. Silné vazby bývají obvykle důležité z hlediska poskytování emoční podpory, drobné pomoci a společnosti (Bojarczuk & Mühlau, 2018). Naproti tomu slabé vazby mohou lidem zprostředkovat přístup k informacím a zdrojům nad rámec těch, které jsou k dispozici v jejich vlastním sociálním kruhu (Granovetter, 1983). V takovém případě se jedná o slabé vazby, které jsou schopny překlenout či přemostit sociální vzdálenost, v čemž podle Granovettera spočívá jejich síla. Ta je nicméně i v autorově pojetí podmíněna konkrétní pozicí v rámci sociální sítě, jakož i kapacitě aktérů užitečné informace předávat. Louise Ryan (2011) proto navrhuje, aby právě na základě konceptů sociálního umístění a sociální vzdálenosti byly slabé vazby precizněji specifikovány buď jako horizontální, které pojí jedince ve stejné sociální pozici, nebo vertikální, propojující jedince z různých pozic. Autorčin přístup je tak pokusem revidovat vlivnou dichotomii mezi spojujícími a přemosťujícími vazbami. Ta charakterizuje sociální kapitál jako spojující (*bonding*) jedince na základě jistých podobností, anebo přemosťující (*bridging*), který mezi zúčastněnými překonává určitou odlišnost (Putnam, 2000). Podle Ryan, Erel a D'Angelo (2015a) je potřeba na takovou dichotomii rezignovat ve prospěch kontinuální perspektivy, jež se vedle struktury sítě zaměřuje právě na specifický vztah mezi aktéry, jejich relativní sociální pozice, dostupnost a realizovatelnost zdrojů.

2.2.1. Sociální sítě migrantů

Hodnota analýzy sociálních sítí v migračních studiích spočívá podle jejích zastánců v tom, že skrze studium sítí, zejména těch, které jsou spojeny s rodinou a domácnostmi, umožňuje pochopit migrační pohyby jako sociální produkty, které nejsou ani výsledkem individuálních rozhodnutí, ani ekonomických nebo politických vlivů, nýbrž produktem interakce všech těchto faktorů souběžně (Boyd, 1989). Podle Monicy Boyd (1989) to jsou tedy právě sociální vztahy, které fungují jako mediátor vlivu strukturálních faktorů na rodiny (domácnosti) a jednotlivce, a to prostřednictvím vztahů a rolí v rámci sociálních sítí, které je spojují napříč prostorem. Jinými slovy to znamená, že pozornost je sice zaměřena na jednotlivce a jeho domácnost, což umožňuje nahlížet aktéry jako pro-aktivní, ale současně akcentovat, že tato aktivita se odehrává v konkrétních sociálních, politických, kulturních, ekonomických a jiných arénách (Brettel, 2015). Objevují se však i autoři, mezi nimi například Oliver Bakewell, kteří v překlenutí propasti mezi strukturálními a individuálními faktory prostřednictvím analýzy sociálních sítí spatřují úskalí možné nevyváženosti. Ta na jedné straně hrozí z ignorace vnitřní dynamiky kolektivity (sociální sítě), pokud by jedinec a síť byly považovány za vzájemně zastupitelné, na druhé straně může přílišný akcent na domácnost zamlžit význam širších sociálních vztahů (Bakewell, 2010).

2.2.2. Migrace a kapitál

Nicholas Van Hear (1998) používá pojem migračního kulturního kapitálu, který jak na individuální, tak i komunitní úrovni představuje znalost toho, jak při migraci postupovat, tedy jak si počínat v jednotlivých fázích procesu, na koho se obrátit atd. Problematika interakce různých forem kapitálu a migrační zkušenosti je nicméně mnohem složitější. Jazykem teorií kapitálu lze migraci definovat jako proces, při němž se migranti pohybují mezi *geograficky definovanými trhy, v nichž se používají různé formy kapitálu a jazykové, kulturní a sociální zdroje nesou různé hodnoty*[8] (Deeb & Bauder, 2015, s. 51). Umut Erel (2010) se v této souvislosti vymezuje proti přístupu, který kapitál chápe jako zavazadlo, které si migrant zabalí a převeze na jiné místo, aby jeho obsah mohl okamžitě začít používat. Namísto toho dochází k procesům vyjednávání a validace kapitálu, a to jak při interakci s majoritní

[8] „[…] geographically defined markets in which different forms of capital are used and linguistic, cultural and social resources carry different values."

společností a jejími institucemi, tak také v rámci migračních sítí. Tyto procesy by podle Erel (2015) měly být zkoumány rovněž s ohledem na mocenské vztahy, aspekty etnicity, genderu a třídní příslušnosti.

2.2.3. Transnacionalismus

Celý soubor konceptů, který se snaží brát v potaz různorodé a mnohačetné dimenze migrace, simultánní nebo vícestranné zapojení lidských, materiálních i nehmotných subjektů, se skrývá pod označením transnacionalismus. Termín ve svém základu odkazuje k výše zmíněnému geografickému přesahu a jakémusi plurilokálnímu uspořádání (Pries, 2001). Transnacionální komunity lze pak v souladu s Janskou (2015, s. 123) chápat jako spojnice mezi zemí původu s cílovou destinací, které kromě jiného přispívají k vytváření nových forem integrace a přenosu kapitálu. Ludger Pries (2001, s. 21–22) nabízí obraz transnacionálních sociálních prostorů jako konfigurace společenských postupů, artefaktů a symbolických systémů rozprostírajících se v různých zeměpisných prostorech, tedy napříč jednotlivými národními státy.

Důraz na určitou relativizaci pevně vymezených zeměpisných hranic souvisí s mohutnou kritikou tzv. metodologického nacionalismu, která cílí na odbourání představy kategorií národních států jakožto přirozených a nezpochybnitelných opěrných bodů uspořádání sociální reality (Pries, 2001; Wimmer & Glick Schiller, 2002). Nina Glick Schiller (2010) dále rozpracovává představu transnacionálních sociálních polí, což jsou síťová propojení, která spojují jednotlivce přímo nebo nepřímo s institucemi umístěnými ve více než jednom národním státě. Autorka se tak chce soustředit na sociální vztahy, které protínají a transformují geograficky, ale i historicky sociálně konstituované prostory. Narušení zažitého vnímání státních hranic nicméně podle Priese (2001) nemusí nutně asociovat úplný odklon od geografického aspektu, neboť i v podmínkách globalizace jsou její aktéři, symboly a artefakty vždy nějakým způsobem prostorově zakořeněni. Realita transnacionality nás podle autora zároveň staví před nutnost překonat tradiční opozici mezi absolutistickou a relativistickou koncepcí prostoru a vytvořit jejich průsečík jako platformu pro další bádání. To obnáší akcentování společenských vztahů jako (spolu)tvůrců prostorů, avšak při zachování vědomí, že lidské soužití a společenská aktivita není bez určitého prostorového vymezení možná. Ačkoli jeho přístup zohledňuje historickou tendenci, která vedla k pojetí geografických a sociálních

subjektů jako vzájemně propojených a překrývajících se entit, analýzu sociálního prostoru doporučuje stavět na kombinaci různých geografických rámců. Ten sice perspektivu národního státu nevylučuje, současně Pries zastává názor, že v podmínkách transnacionality sama o sobě nemůže posloužit k adekvátnímu postižení probíhajících procesů. Kombinací obou perspektiv pak Pries dochází k definici domácnosti, rodiny či jakékoliv komunity jako sociálního prostoru ve formě *relativních absolutních kontejnerů*[9] (Pries, 2001, s. 16). To znamená, že sice jsou uznány za výsledky společenských a prostorových vztahů a procesů, zároveň je s nimi nakládáno jako s více či méně objektivními předpoklady pro každodenní život konkrétních aktérů, které společenské prostory vymezují a strukturují.

Skloubení prvků tradičních teorií s perspektivou transnacionalismu nabízí koncepty jako transnacionální habitus (Guarnizo, 1997) či bifokalita (Rouse, 1992). Guarnizo (1997) rozvíjí předpoklad existence sociálně a kulturně podmíněného souboru trvalých dispozic nebo sklonů k určitým druhům jednání (habitus Pierra Bourdieu, 1990, 1977) a modifikuje ho pro situaci migrantů. Bourdieu považuje habitus za *subjektivní, nikoli však individuální systém internalizovaných struktur, schémat vnímání, koncepcí a jednání společných všem členům stejné skupiny nebo třídy*[10] (Bourdieu, 1977, s. 86). Transnacionální habitus je pak u Guarniza definován jako *konkrétní soubor dualistických dispozic, který vede migranty, aby jednali a reagovali na konkrétní situace způsobem, který může, ale nemusí být zamýšlený, a který není pouze otázkou vědomého přijetí konkrétních pravidel chování nebo sociokulturních pravidel*[11] (Guarnizo, 1997, s. 311). Transnacionální habitus vyplývá z migračního procesu samotného, zahrnuje sociální postavení migranta a kontext, ve kterém migrace probíhá, což podle autora umožňuje vysvětlit podobnost v habitu migrantů se stejnými sociálními charakteristikami, jako jsou třída, gender a generace, a zároveň vytváření transnacionálních praktik přizpůsobených konkrétním situacím. Základem takového souboru dispozic je však podle autora dvojí referenční rámec, jehož výsledkem je prvek neustálého porovnávání a kontrastování situace v hostitelské zemi se zkušenostmi ze země původu. Souběh různých rámců či čoček,

[9] „relative absolute containers“
[10] „Subjective but not individual system of internalized structures, schemes of perception, conception, and action common to all members of the same group or class […].“
[11] „A particular set of dualistic dispositions that inclines migrants to act and react to specific situations in a manner that can be, but is not always, calculated, and that is not simply a question of conscious acceptance of specific behavioral or sociocultural rules.“

prostřednictvím nichž migranti nahlížejí na sociální svět, je také jádrem konceptu bifokality, který rozpracovává Roger Rouse (1992). Život ve dvou odlišných prostředích podle Rouse vede k tomu, že v kulturním repertoáru migrantů se kombinují prvky obou z nich. Jak Guarnizo, tak i Rouse ovšem varují před představou fungování ve více rámcích jakožto harmonické syntézy. Stejně tak jako Guarnizo (1997) do konceptu transnacionálního habitu začleňuje prvek stálého porovnávání, také Rouse (1992) upozorňuje na všudypřítomnost zmatků, napětí a konfliktů. Steven Vertovec (2009) zavádí do úvah nad zpracováváním multiplicity sociálních prostředí jednak představu kultury jako sady nástrojů, zároveň také lingvistikou inspirovanou představu přepínání kódů (*code-switching*). V prvním případě Vertovec navazuje na práci americké socioložky Ann Swidler. Swidler (2001) která navrhuje chápat kultury jako sady nástrojů nebo repertoáry prvků, z nichž lidé sestavují strategie jednání v každodenním životě. Takové selektivní použití kulturních praktik, významů a hodnot z různých zdrojů je podle Vertovce (2009) možné do jisté míry připodobnit k tomu, jak bilingvní jedinci střídají jazykové kódy podle prostředí a okolností.

3. Konceptualizace postmigrační fáze

Rovněž mapování fáze po příjezdu do tak zvané cílové či hostitelské společnosti má v rámci sociálních věd velice bohatou tradici, která vyprodukovala hned několik zásadních teoreticko-metodologických nástrojů. S ohledem na časový a ideologický kontext jejich vzniku je však otázka, nakolik mohou být jednotlivé nástroje či jejich verze v současnosti dostatečné a celkově vhodné. Takovou pochybnost artikuluje Dana Diminescu (2008), podle níž současnost přináší takové dimenze migračních fenoménů, na než tradiční koncepty, jakými jsou asimilace, integrace nebo začlenění[12] nemusejí stačit. Příčinou problému je podle autorky jistá omezenost a nepružnost konceptuálních nástrojů, které brání zachycovat studované fenomény v jejich časové, prostorové a sociální multiplicitě.

Kromě toho jsou tyto koncepty, zejména asimilace a integrace jako ty nejvlivnější, zatíženy negativními konotacemi, kvůli kterým může jejich použití působit minimálně kontroverzně. Pro pochopení postavení konceptů asimilace a integrace v současném vědeckém diskurzu je proto potřeba nejprve se obrátit k jejich historickým kořenům.

3.1. Asimilace versus integrace?

Základ vzájemné vazby integrace a asimilace leží v tradici chicagské školy městské sociologie[13] z počátku dvacátého století, která vymezila integraci jako proces směřující od fáze prvotního kontaktu přes propojení a transformaci k asimilaci jako v podstatě nevyhnutelnému výsledku, který nastává zpravidla v horizontu několika generací (Bernard & Mikešová, 2014; Favell, 2001). Tato konceptualizace nicméně začala být postupně zpochybňována jako příliš šablonovitá a schematizující, což vyústilo v úsilí o její přepracování.[14]

Jedním z pokusů o vícerozměrné pojetí se stala teorie tzv. segmentované asimilace. Její proponenti zdůraznili různorodé podoby procesu jak v závislosti na

[12] Z angl. *insertion*.
[13] Podle některých (srov. např. Bernard & Mikešová, 2014) může v určitém ohledu právě místo původu a tradice rozšíření sloužit jako jedno z vodítek pro rozlišování mezi koncepty integrace a asimilace, kdy asimilace je spojena spíše s prostředím Spojených států amerických, zatímco integrace je běžnější v Evropě.
[14] Olivier Asselin et al. (2006, s. 134) ovšem poznamenávají, že ani představitelé chicagské školy, ba dokonce ani jeden z jejích čelních představitelů, Robert Park, nebyli vůči interaktivní dimenzi a z ní pramenící variabilitě procesu zcela lhostejní.

specificích imigrantů, tak i „domácího“ obyvatelstva, a tudíž i škálu možných forem jejich vzájemného soužití (Bernard & Mikešová, 2014). Klíčovými okolnostmi v perspektivě segmentované asimilace jsou vrstva společnosti, v níž se asimilace odehrává, a jednotlivé generace přistěhovalců (Asselin et al., 2006; Crul & Vermeulen, 2003). Vedle strukturálních a sociokulturních podmínek je pozornost blíže zaměřena na samotnou rodinu, její strukturu a kapitál, včetně vzdělání rodičů, úrovně příjmů aj. (Waters, Tran, Kasinitz, & Mollenkopf, 2010). Alejando Portes a Rubén G. Rumbaut (2001) vytvořili na základě výzkumů v prostředí USA typologii průběhu procesu sociokulturního začleňování podle jednotlivých generací, zahrnující děti, rodiče, stejně jako vztahy s širší komunitou. V případě tak zvané *disonantní akulturace* dochází k přebírání hodnot majoritní kultury i osvojování dominantního jazyka rychleji, než jak je tomu u jejich rodičů.[15] Vzestupná mobilita podpořená rodiči, kteří v procesu postupují relativně stejným tempem jako jejich děti, je typická pro model *konsonantní akulturace*. Podle autorů je předpokladem takové situace dostatek lidského kapitálu rodičů pro to, aby akulturační progres svých dětí mohli aktivně sledovat a korigovat. Pravděpodobným výsledkem třetího typu – *selektivní akulturace* – jsou bikulturalismus a bilingvismus u druhé generace. Rodiče i děti si v takovém případě zachovávají určité prvky původní kultury, jsou částečně zakořenění v etnických sítích, což podle autorů může sociální mobilitu oproti ostatním typům usnadňovat (Portes & Rumbaut, 2001). Schneider a Crul (2012) na příkladu nedávné situace v Evropě poukazují na pluralitní a dynamický charakter současné sociální reality, pro kterou je charakteristická tzv. superdiverzita[16], v jejímž důsledku zkušenost přistěhovalců neodpovídá ani segmentované, ani asimilované realitě.

Asimilacionistický úzus byl podle Daniela Topinky (2009) typický pro první ze čtyř identifikovatelných období vývoje integračního konceptu, následované tak zvanou segmentarizovanou integrací až k verzi transnacionální a občanské. Přestože právě kritika asimilace a následná snaha nahradit ji vhodnějším, neutrálnějším konceptem postupně umožnila širší uplatnění integrace (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016; Topinka, 2009), poměrně turbulentní vývoj přehodnocování obou

[15] Jejím výsledkem může být podle autorů také obrácení rolí v generacích, zvláště pokud rodiče nemají jiné prostředky k fungování v hostitelské společnosti bez pomoci svých dětí (Portes & Rumbaut, 2001).
[16] Při prezentaci představy superdiverzity autoři odkazují na pojetí konceptu představeného Stevenem Vertovcem (2006).

konceptů v několika posledních desetiletích přináší další zvrat. I když mnozí autoři stále vyzývají k využití jiných konceptů než asimilace, kterou asociují s očekáváním jednostranného přizpůsobení, často pojímaného primárně jako zodpovědnost imigrantů a založeného na popírání etnických, kulturních a jazykových práv (Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006; Castles, 1995; Emerson, 2011), objevují se také relativizující přístupy. Autoři jako Brubaker (2004), Heckmann (2006) nebo Topinka (2009) upozorňují, že asimilace zdaleka nemusí odkazovat k jednostrannému a potenciálně útlakovému procesu, který směřuje k „rozpuštění" jedné skupiny ve druhé, nýbrž může naopak naznačovat mnohem komplikovanější a víceúrovňový proces s různorodými výstupy. Rogers Brubaker (2004) píše, že na rozdíl od původního, poměrně arogantního, pojetí zaměřeného převážně na konečný stav, revidované chápání asimilace je abstraktnější a akcentuje především proces v jeho heterogenitě. Změnu je podle autora možné postřehnout i v samotném chápání přistěhovalců, kdy oproti představě formovatelných a v podstatě pasivních objektů nastoupilo pojetí aktivních činitelů a spolutvůrců procesů, na nichž se podílejí. Takové pojetí se v podstatě překrývá se základními elementy současných definic integrace, které rovněž staví na obousměrnosti, multidimenzionalitě a dynamice procesu v čase a prostoru (Bernard & Mikešová, 2014; Penninx, 2007; Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016). Pro některé, například Heckmanna (2006) se tak volba mezi těmito dvěma pojmy/koncepty stává více méně pragmatickou záležitostí, kdy preference integrace odpovídá spíše snaze vyhnout se nevoli či nepochopení ze strany čtenářské obce.

Steven Vertovec (2009) si dále všímá jiné tendence, a sice stavění opozice mezi asimilaci a integraci na straně jedné a procesy transnacionalismu na straně druhé. Nahlížení dvou sad procesů jako vzájemně se vylučujících autor nabízí nahradit představou, že se jedná o dva aspekty jednoho procesu. Tuto dvojjedinost lze ilustrovat na příkladu teorie segmentované asimilace, kdy různé stupně transnacionálního spojení mezi skupinami přistěhovalců vstupují do interakce s dalšími fenomény z různých dimenzí, aby společně vytvořily dynamický kontext asimilačního procesu (Vertovec, 2009; Waters et al., 2010). Podstatný podle Vertovce (2009) je prvek selektivity, který v tomto spolupůsobení změti okolností odráží alespoň částečně aktivní roli výběru samotných jedinců.

3.2. Problémy konceptu integrace

Určitou komplikovanost konceptu integrace je možné spatřovat jednak v heterogenitě obsahu a klasifikace, tedy vymezení dimenzí, kategorií a jejich vzájemného vztahu, ale i na úrovni fenoménů, ke kterým se pojem jako takový může vztahovat. Pojem integrace totiž může stejně tak pokrývat stav sociálního systému a jeho řádu, tak i proces jeho (re)konfigurace po vstupu elementů z vnějšku (srov. např. Bauböck, 1994; Favell, 2001; Heckmann, 2006; Tollarová, 2006). Blanka Tollarová (2006) proto navrhuje překonat tuto významovou dvoukolejnost, která se snadno může stát zdrojem zmatení, používáním pojmu soudržnosti tam, kde jde o víceméně stabilní stav, a termínu integrace v případě dynamiky a změny. Podobně Friedrich Heckmann (2006) spojuje pojem integrace s procesem, který nastává jako důsledek vstupu nových aktérů do systému a jejich následné interakce se stávajícími členy.

Vedle významově-obsahové nejednoznačnosti je dalším závažným, ne-li závažnějším, ohniskem komplikací kontext, v němž je integrace využívána. V tomto případě se nejedná primárně o pohyb uvnitř nebo napříč vědeckými disciplínami, ale o interakci akademického a mimoakademického prostředí. Integrace je totiž významnou, často dokonce klíčovou, součástí strategických dokumentů lokálních, národních i nadnárodních politik, a jako taková je rovněž komplikovaně vpletena do veřejného mínění. Jelikož formují každodenní zkušenost lidí žijících v dané společnosti, jsou politická východiska, jakož i sociálně konstruované a sdílené představy, které se mohou odrážet v procesu vytváření konkrétních opatření a nástrojů, široce chápány jako nezbytný aspekt akademického studia soužití přistěhovalců a zbytku společnosti (Bauböck, 1994; Favell, 2001; Penninx, 2007; Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016; Tollarová, 2006). Specificky ve vazbě na přistěhovalectví mohou ale tyto předpoklady nabývat například podobu normativního očekávání, že integrovaná společnost je dobře uspořádaná a že po vstupu vnějších aktérů bude tento stav opětovně nastolen (Bauböck, 1994; Tollarová, 2006). Není však nikterak překvapivé, že reálný průběh procesu takovým očekáváním nejen že nemusí odpovídat, naopak může být zdrojem nesouladu a konfliktů (Bauböck, 1994; Giri, 2013; Tollarová, 2006).[17] Proto je optikou

[17] Rainer Bauböck (1994, s. 10) proto například ve snaze vyhnout se stereotypním asociacím nabízí termín začlenění (*insertion)*, který označuje proces vstupu bez ohledu na kvalitu jeho působení na celkový stav systému.

některých teoretiků práce s koncepty, které mohou tyto ideové normativní kořeny obsahovat, zatížena rizikem působení ve prospěch mocenských a (ne)skrytě diskriminačních tlaků (Penninx, 2007; Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016). Penninx a Garcés-Mascareñas (2016) v této souvislosti upozorňují, že i když může být definice integrace zakládána na představě obousměrného procesu, přisuzujícího oběma stranám roli aktivních aktérů, je to pořád přijímající strana, jež disponuje stabilnější pozicí a potenciální mocenskou převahou. V konečném důsledku tak vzniká potřeba důsledné reflexe, jak a v jakém kontextu jsou používané kategorie konstruovány, reprodukovány a prožívány (Menjívar & Kanstroom, 2013). Jako ilustrace skrytě problematické kategorie zde může posloužit legalita, k níž je proces integrace nezřídka vztahován, a to ve formě chápání okolností legálního pobytu jakožto podmínky pro hladký průběh integrace. Na legální pobyt tak může být nahlíženo jako na klíč k tomu, „aby občan třetího státu nepropadl pomyslnou sociální sítí a aby mohlo být započato s jeho sociální integrací do společnosti, ve které si přeje žít“ (Koldinská, 2016a, s. 13).

3.3. Integrační schéma

Převládající definice chápou integraci jako nevyhnutelně obousměrný proces, který předpokládá interakci založenou na vzájemném vztahu práv, závazků a povinností mezi majoritní společnosti a přistěhovalci (Bauböck, 1994; Bernard & Mikešová, 2014; Heckmann, 2006; Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016) se současným zdůrazněním potřeby citlivosti k vnitřní heterogenitě a dynamice na obou stranách vztahu (Favell, 2001; Rákoczyová & Pořízková, 2009). Diverzita aktérů procesu pramení z odlišných prostředí, historické zkušenosti, s nimi spojenými zdroji a kapitálem a může být vztahována jak k lokální, tak celostátní a dnes přirozeně i nadnárodní či transnacionální úrovni (Penninx, 2007; Vertovec, 2009).

David Lockwood navrhuje rozlišovat mezi dvěma rovinami integrace, a to systémovou a sociální. Systémová integrace probíhá prostřednictvím institucí a organizací a funguje většinou anonymně a nezávisle na motivech a cílech jednotlivých aktérů, někdy dokonce i proti jejich zájmům. Naproti tomu sociální integrace se týká spíše individuálního začleňování, odkazuje na vědomou a motivovanou interakci a vytváření vztahů k jednotlivcům, skupinám i systému jako celku (Lockwood, 1964 cit. podle Heckmann, 2006, s. 9).

Vymezení základních dimenzí, v nichž integrace probíhá, se zpravidla zaměřuje na oblasti politicko-právní, sociální, ekonomickou a kulturní. Jejich konfigurace je napříč literaturou poměrně variabilní, styčným bodem zůstává obecně uznávaná provázanost a vzájemná závislost prvků. Trojdimenzionální model předkládají Penninx a Garcés-Mascareñas (2016), kteří vedle politicko-právní dimenze rozlišují oblast sociálně-ekonomickou a kulturně-náboženskou. Podobně Bernard a Mikešová (2014) odkazují na přístupy, podle nichž je možno klasifikaci koncipovat do dvou nebo tří dimenzí, tedy sociokulturní a socioekonomické, případně politické. U jiných autorů, například Heckmanna (2006), lze naproti tomu najít dimenze čtyři, a to strukturální, kulturní, interaktivní a identifikační. Zatímco strukturální integrace se vedle problematiky občanství vztahuje k ekonomickým stránkám života, vzdělávání a bydlení, kulturní rovinu procesu tvoří sféra jazykových kompetencí, hodnot, norem, vzorů a rolí. Interaktivní dimenze se pak týká především neformální oblasti mezilidských vztahů a identifikační integrace je spojena se subjektivním pocitem sounáležitosti s kolektivitami (Heckmann, 2006). I v tomto případě je důležité podotknout, že ačkoli jsou tyto dimenze provázané, nelze je chápat jako nějakou harmonickou návaznost nebo posloupnost z jednoho stupně na další, a to jak na úrovni vnějšího průběhu, tak toho, jak jsou svými aktéry prožívány. Jako konkrétní příklad poslouží problematika občanství, právního statusu či státní příslušnosti. Tato oblast je pro mnohé autory zásadní, nikoli však dostačující, okolností spojenou s integračními procesy (Bauböck, 1994; Emerson, 2011; Koopmans, 2010; Schneider & Crul, 2012). Penninx (2007) rozlišuje na základě přístupu států k nově příchozím dvě základní tendence. Na jedné straně stojí exkluzivistický přístup, který je charakterizován snahou vytvářet podmínky pro oboustranně pohodlné a přínosné, nicméně dočasně chápané soužití majority a imigrantů. Druhou stranu představuje zastřešující inkluzivistická definice, která naopak cílí na plnohodnotnou příslušnost jedince k nové společnosti, což se na formální úrovni projevuje mimo jiné v postupech udělování státního občanství. Ve spolupráci s Garcés-Mascareñas Penninx (2016) dále doplňuje, že praxe státních politik v přidělování právních statusů má reálně spíše podobu pestré směsice tendencí pohybujících se mezi dvěma krajními póly, z nichž jeden představuje postavení nelegálně pobývajícího cizince, druhý pak zmíněná plná občanská inkluze. Krzyżanowski a Wodak (2008) upozorňují, že paralelně k formální rovině probíhá tento proces také v rovině

subjektivní. Ne vždy se tyto roviny chápání nabývání občanství jako završení celého procesu integrace tudíž shodují.

Již od svých kořenů v tradici chicagské školy je integrace konceptualizována jako nevyhnutelně dlouhodobý proces, který se zpravidla nějakým způsobem vztahuje k minulému i budoucímu kontextu daleko přesahujícímu horizont života či životní etapy jedince (Asselin et al., 2006; Bernard & Mikešová, 2014; Schneider & Crul, 2012). Životní fáze, v níž člověka proces integrace zastihl, je zároveň chápána jako významná okolnost jeho průběhu. Odborná literatura proto pracuje s klasifikací jednotlivých generací odlišených podle specifik jejich integrace, těžiště zájmu přitom vychází z kvalitativních rozdílů mezi integrací tak zvané první a druhé generace. Označení první generace se vztahuje na samotné realizátory přesunu, druhá generace pak pokrývá kategorii jejich potomků, kteří se narodili již po usídlení rodičů v cílové zemi (Heckmann, 2006; Schneider & Crul, 2012). Heckmann (2006) uvádí, že zatímco příslušníci první generace přímo zakouší následky změny sociokulturního prostředí, která pro ně v podstatě znamená druhou socializaci, jejich děti prochází odlišnými formami neméně složité bikulturní socializace a utváření identity, které se od dětství zprostředkovaně vztahují jak k místu původu rodiny, tak prostřednictvím neformálních a formálních kontaktů k obklopující hostitelské společnosti. Pro jemnější rozlišení bývá v kontrastu k první a současně i druhé generaci vymezována také tzv. generace jedenapůltá. Tu tvoří jedinci, kteří do cílové země imigrovali jako děti v nízkém věku a disponují tak jak zkušenosti přímého účastníka přesunu, tak socializace na pozadí života v rámci dvou sociokulturních pozadí (Asher, 2011). Z dlouhodobé perspektivy je pak dále možné rovněž uvažovat o integraci na úrovni třetí či čtvrté generace (Heckmann, 2006).

Zajímavou okolnost, která bývá v souvislosti s průběhem integrace často zmiňována jako element působící ve prospěch urychlení a zjednodušení procesu, představuje kulturní blízkost mezi dotčenými aktéry (Heckmann, 2006). Ta bývá kromě obecných předpokladů o podobnosti fungování společnosti spojována zejména s mírou příbuznosti rodného jazyka/jazyků přistěhovalců a majority. Právě jazyková kompetence je, jak již bylo několikrát zmíněno, obecně považována za jednu z klíčových determinant celého procesu integrace (Ager & Strang, 2008; Bauböck, 1994; Rákoczyová & Pořízková, 2009).[18]

[18] Hana Pořízková (2009, s. 73) nabízí v případě jazykové otázky rozlišení mezi instrumentální a sociální dimenzí významu jazykových kompetencí, kdy instrumentální znalost představuje

3.4. Jak s integrací pracovat?

Navzdory všem výše uvedeným podstatným slabinám považuji koncept integrace za určitých podmínek za stále užitečný pro analýzu široce definovaného období postmigračního života. Tím, že obrací naši pozornost na základní roviny a oblasti, ve kterých se procesy odehrávají, jakož i významné faktory, které v nich figurují, poskytuje základní rámec, který, pokud není chápán ve smyslu vyčerpávajících nebo absolutních kritérií, může být dobrým vodítkem, jak onu změť procesů, které v postmigrační fázi probíhají, uchopit a systematizovat. S vědomím normativního potenciálu apriorních předpokladů je tedy namísto přijetí pevných kategorií a kritérií potřeba obsažené předpoklady nahlížet v jejich v provázanosti, propustnosti a dynamice. Je evidentní, že proces jako takový, ať už jej zarámujeme jakýmkoli konceptem, má složitý vztah k fenoménům třídy, kapitálů, etnicity či genderu (Vertovec, 2009; Brettel, 2015; Erel, 2015). Právě v tomto kontextu se jako velice užitečný zdroj komplexnějšího náhledu jeví zmiňovaná perspektiva sociálních sítí.

3.5. Zaměstnání, vzdělání a bydlení

Dynamickou souvztažnost jednotlivých dimenzí integrace lze ilustrovat třemi oblastmi, které jsou odbornou literaturou prezentovány jako klíčové. Jedná se o zaměstnání, vzdělání a bydlení (srov. Bauböck, 1994; Koldinská 2016b; Penninx, 2007). Kromě toho, že jsou všechny vzájemně provázány, vykazují podstatnou spojitost s faktory, na nichž perspektiva sociálních sítí staví: socioekonomický status, třída, etnicita či gender (Boyd, 1989; Erel, 2015; Oliver & O'Reilly, 2010; Ryan, 2011). Optikou sociálních sítí by se celý proces dal přirovnat ke kruhu: sítě se významně čerpají z prostředí, přístup k nim je zároveň ovlivňován existujícími sítěmi a možnosti imigrantů čerpat z nich (Putnam, 2000; Ryan et al., 2015b).

3.5.1. Zaměstnání

„Zaměstnání, resp. možnost obstarat si obživu svou a své rodiny vlastní prací, je zároveň zdrojem a důležitou determinantou lidské důstojnosti. Nejinak, nebo spíš o to více, je tomu u cizinců, kteří se chtějí zařadit do společnosti, do které přibyli“

předpoklad dorozumění v běžných situacích, zatímco ta sociální je spojena s rozvojem skupinových sítí a vazeb.

(Koldinská, 2016b, s. 16). Jak naznačuje uvedená citace, v případě zaměstnání se dotýkáme obecně významné okolnosti v životě člověka, která v podmínkách migrační změny nabývá ještě další závažný rozměr. Uplatnění na pracovním trhu v cílové destinaci lze chápat jako záležitost mobilizace a aktivace zdrojů ze země původu (Cederberg, 2015). V jejím průběhu jsou individuální schopnosti a zkušenosti konfrontovány s vnějšími podmínkami, a to v závislosti na národních a místních kontextech fungování pracovního trhu, imigračních politikách, strukturách příležitostí a sociálním prostředí (Cederberg, 2015; Uherek & Beranská, 2015).

Stát a jeho instituce do hry vstupují především skrze legislativní normy a předpisy, tedy například režimy zaměstnanosti, podmínky formálního uznávání vzdělávání a kvalifikace. Právě posledně zmíněná procedura bývá označována jako potenciálně vlivná příčina komplikací, které ve výsledku mohou nasměrovat migranta na pozici, kde nemá možnost svůj odborný potenciál zcela využít (Koldinská, 2016b; Leontiyeva, 2014). Uznání vzdělání a kvalifikace nicméně samo o sobě nepředstavuje dostatečnou záruku uplatnění, jelikož zde působí také specifika lokálního pracovního trhu, například požadavky na dostatek místní praxe (Erel, 2010).

Setkání s mechanismy vyloučení současně vyvolává potřebu uplatňování strategií, které dopady existenčních rizik a problémů alespoň částečně neutralizují. Často se jedná právě o přijímání neatraktivních, nekvalifikovaných a manuálních zaměstnání, čímž de facto dochází k nevyužívání a postupnému znehodnocování původních profesních kompetencí přistěhovalců (Erel, 2015; Leontiyeva, 2014; Leontiyeva & Nečasová, 2009). Procesy, které takový postup může nastartovat, jsou tzv. de-skilling, případně sestupná mobilita (Leontiyeva & Nečasová, 2009). Ke klíčovým faktorům, které ovlivňují riziko uvíznutí v pasti méně kvalifikovaných pozic, patří vedle legislativních záležitostí nedostatečnost pracovních zkušeností v cílové zemi, malá informovanost o situaci v oblasti zaměstnanosti, omezená orientace v hostitelské společnosti a jazyková bariéra (Leontyieva, 2014). V tomto kontextu je zároveň vhodné explicitně poukázat na nevyhnutelnou provázanost pracovního stránky života s jeho dalšími dimenzemi, v důsledku čehož je pak otázka uplatnění také balancováním mezi kariérou, seberealizací, ale i potřebou uživit rodinu (Remennick & Shakhar, 2003).

Uplatnění premigračních kompetencí a zdrojů je tedy poměrně komplikovaný proces s nejistým výsledkem, který nutně nezávisí na míře původního kapitálu (Erel, 2015; Wolanik Boström & Öhlander, 2015). Nekonzistence mezi premigrační a postmigrační pracovní perspektivou se totiž může týkat i lidí, kteří migrovali jako vysoce kvalifikovaní zaměstnanci. Wolanik Boström & Öhlander (2015) na příkladu polských lékařů ve Švédsku ukazují, že přenos specializovaného kapitálu není automatický, navíc probíhá v různých dimenzích. Kromě aktivace dosaženého formálního vzdělání, která sama o sobě nemusí být samozřejmá, při uplatňování na trhu práce vstupují do hry nová specifika kulturního, lingvistického i sociálního kapitálu. Ta se týkají například sféry „nepsaných pravidel" či kodexů chování, norem, konvencí a očekávání ohledně fungování na pracovišti. V oblasti lingvistického kapitálu může hrát zajímavou úlohu ještě i cizinecký přízvuk jako potenciální zdroj ambivalentních postojů, které mohou imigranty v jejich příležitostech limitovat (Deeb & Bauder, 2015). Cederberg (2015) doplňuje, že úspěch mobilizačního úsilí je závislý také na procesech a praktikách zjinačování (*othering*), které se mohou na procesu profesního uplatnění významně podepisovat. Erel (2010) ale poukazuje i na v zásadě opačný trend, kdy výzkumy zaznamenaly existenci mezinárodně validovaného kulturního kapitálu, spojeného zejména s tzv. západním kulturním kapitálem, který jeho nositelům a nositelkám otevírá možnosti profesionální a geografické mobility.

Není překvapením, že důležitou úlohu v překonávání strukturálních bariér pro úspěšný vstup migrantů na pracovní trh v cílové zemi mají sociální sítě. Ty mohou být alternativním zprostředkovatelem přístupu k zaměstnání nebo podpory podnikání (Erel, 2015). Na druhé straně vedle pozitivních efektů, podpory a jistoty mohou být sítě zároveň nositelem rizika omezování (Leontiyeva, 2014; Vacca et al., 2018), případně přímo pasti sociální mobility (Sommer & Gamper, 2018). Erel (2015) si konkrétně všímá toho, jak migrantské sociální sítě otevírají prostor nejrůznějším vykořisťovatelským praktikám doprovázeným nízkým finančním ohodnocením, nevhodnými pracovními podmínkami či absencí sociálního zabezpečení.

3.5.2. Vzdělání

Význam vzdělání v postmigrační fázi je potřeba rozdělit do dvou rovin. První se týká v předchozí sekci popsaného vzdělanostního kapitálu dospělých jedinců, ať získaného dříve nebo postupně aktualizovaného a doplňovaného, který může, ale

nemusí, být vstupenkou na určité (odpovídající) segmenty pracovního trhu v přijímající zemi. Druhá rovina se pak týká vzdělávání dětí přistěhovalců. Zde se vedle osvojování znalostí, dovedností a kompetencí jedná také o podstatnou zkušenost s interakcí s přijímající společností, ve které vzdělávací instituce hrají podstatnou roli (Ager & Strang, 2008; Jarkovská et al., 2015). Ve školních lavicích nastartované trendy, například ve formě podpory či naopak omezení přístupu k určitým formám vzdělání, pak vedle jiného formují spektrum možného pracovního uplatnění (Crul & Vermeulen, 2003; Schneider & Crul, 2012). Mahamet Timera (2002) v této souvislosti na základě francouzské zkušenosti označuje školu jako potenciálně rizikové prostředí. Právě zde totiž mohou děti přistěhovalců – jakož pochopitelně i jejich rodiče – poprvé zažít sílu kulturní a ideologické nadvlády majoritní společnosti, která může mít prostřednictvím kulturně-asimilačního působení na další průběh integrace ve všech jejích rovinách ve výsledku velmi rozporuplný účinek.

3.5.3. Škola a kapitál

Role školy jako výrazného socializační a (dis)integračního činitele si hojně všímají přístupy čerpající z odkazu Bourdieuovy teorie kapitálu a reprodukce nerovnosti. Ty se zabývají vztahem mezi různými typy kapitálu, vzdělávacími vyhlídkami, školní úspěšností dětí, perspektivou pracovního uplatnění a statusem rodiny (Coleman, 1988; Bæck, 2005; Kim, 2009; Lareau, 2002; Reay, 1999). Přístupy vycházející z teorie reprodukce nerovnosti pak chápou školu jako místo, kde na základě preference jistého typu kapitálu dochází de facto ke znevýhodňování těch, kteří daným kapitálem nedisponují (Bæck, 2005; Kim, 2009; Reay, 1999).

Jednotlivé typy kapitálu ve vzájemné interakci odrážejí, nakolik mohou rodiče podporovat a podněcovat rozvoj svých dětí, zajistit tomuto procesu vhodné materiální podmínky a nakolik jsou tyto dispozice přítomny, ztělesněny ve skutečných rodinných vztazích (Bourdieu, 1990; Coleman, 1988). Ve vazbě na socioekonomické postavení bývá linie hranice zvýhodnění tradičně ztotožňována s hranicí přechodu mezi střední a dělnickou třídou (Lareau, 2002, 2003). Podle Annette Lareau (2003) existují třídním postavením ovlivněné tendence rodičů, jak nakládat s organizací každodenního života svých dětí, sférou jejich sociálních vazeb či zacházením s jazykovými prostředky. Zatímco rodiče ze střední třídy mají sklon věnovat pozornost organizaci a sledování vzdělávacích a volnočasových aktivit

dítěte podobným způsobem, jakým to dělají školy, a povzbuzovat děti k rozvoji jejich komunikačních a konverzačních dovedností, rodiče dělnické třídy podporují své děti způsobem, který školy nemusejí oceňovat. Výhodnější postavení je tak rámováno obecným pojetím vztahu ke škole, které má být, na rozdíl od třídy dělnické, v případě rodičů střední třídy mnohem více spojeno s představou vzájemné součinnosti ve prospěch společného cíle (Lareau, 2003). Reay (1999) poznamenává, že důležitou složkou kulturního kapitálu se v této souvislosti ukazuje být také důvěra ve školní docházku. Konstelace těchto okolností se pak spolupodílí na tom, nakolik komfortně a rovnocenně interakce rodičů a dětí s představiteli školy probíhá (Bæck, 2005). Sama Lareau (2002), ale i další autorky, např. Kim (2008) či Vojtíšková (2012) uvádí, že postoje rodičů k výchově a vzdělávání a jejich počínaní jsou nicméně různorodou směsicí odrážející jak jejich vlastní vzdělávací zázemí, tak také celou řadu sociálních, ekonomických a jiných okolností.

Menší míra „správného“ kapitálu je v literatuře spojována nejen se sociální třídou, ale také s původem rodiny. Karlson Bæck (2005) píše, že menšinoví rodiče mohou nevědomky „hrát“ s prvky, např. kulturním kapitálem, které nesplňují mainstreamové požadavky. Jasně rozpoznatelným znakem takové situace bývá jazykové bariéra, která však, jak bylo naznačeno výše, nemůže být omezena jen na otázku zvládnutí pravidel gramatiky či osvojení dostatečné slovní zásoby, ale zahrnuje i daleko jemnější kompetence jejich používání, forem sebeprezentace atd. (Reay, 1999). Právě v důrazu na aktivní komunikaci a spolupráci se školou se skrývá riziko reprodukce nerovnosti, neboť jejich nedostatek může pedagogům snadno asociovat odklon od narativu „dobrého rodiče“ (Reay, 1999). Kim (2008) uvádí, že na rozdíl od pedagogické představy o nezájmu ve skutečnosti existuje mnoho strukturálních, kulturních a individuálních faktorů, které aktuální (ne)spolupráci mohou zapříčinit. Vojtíšková (2012) jako důvody nenaplňování pedagogické představy o rodičovské spolupráci zmiňuje fenomény, jako jsou chudoba, samoživitelství, velké pracovní vytížení kvůli zajištění obživy, které se mohou významně podílet na nižší kapacitě rodičů věnovat čas a energii školní docházce svých dětí.

Migrace tedy může na jedné straně vyvolávat problémy s transformací kapitálu či jeho nedostatkem v důsledku vytržení z okruhu původních vazeb (Coleman, 1988), na druhé straně mohou postmigrační krajanské či etnické komunity poskytovat různé kompenzační prostředky (Friberg, 2019). Podle Feliciano (2006) dokonce mohou být

kolektivní zkušenosti nebo identity etnické komunity, mimo jiné i s ohledem na její obecnější premigrační status, za určitých podmínek při formování postojů ke vzdělání důležitější než individuální třídní zázemí. Celkový vyšší premigrační status může být podle autorky zdrojem vyšších nároků na generaci potomků a jejich motivace prostřednictvím aktivit a hodnot sdílených komunitou.

Překonávání vstupních deficitů bývá v odborné literatuře rámováno různými koncepty, k nimž patří například pojmy imigrantského paradoxu či imigrantského zápalu[19] (Friberg, 2019). Oba akcentují silnou orientaci na vzdělávání, aspirace a volby vzdělávací trajektorie, které se odrážejí v konkrétních výsledcích a další vzdělávací perspektivě (Friberg, 2019; Portes & Rumbaut, 2001). Vysvětlení se přitom často obrací právě k etnickým komunitám, které pomáhají pohánět školní výkonnost dětí skrze sdílené normy a hodnoty (Friberg, 2019). Alespoň částečné vysvětlení by se v takovém případě mohlo skrývat v prvku sebe-selektivity migračního procesu, která ukazuje vyšší sklony k migraci u lidí disponujících vyšší mírou sociálního a lidského kapitálu, kteří svou motivaci a ambice projevují i skrze vzdělávání svých dětí (Feliciano, 2006; Vojtíšková, 2012). Tato kategorie také umožňuje zvažovat konceptualizaci migrace jako určité rodičovské oběti ve prospěch socioekonomických úspěchů založených na vzdělání (Friberg, 2019). Friberg ale současně dodává, že vztah mezi snahou a zápalem přistěhovalců na straně jedné a skutečnými vzdělávacími výsledky na straně druhé nelze s ohledem na další potenciálně intervenující faktory chápat ve smyslu přímé úměry.

3.5.4. Bydlení

Zohledníme-li definici integrace jakožto získávání místa v nové společnosti (Penninx, 2007), dostává prostorová dimenze procesu jak fyzický a praktický, tak i symbolický náboj. Z hlediska dopadů je pak prostor vztahován především k otázce bydlení. Ta je opět zakořeněna ve strukturálním a politicko-ideologickém nastavení a souvisí nejen s materiální a socioekonomickou rovinou, ale i s interaktivní i identifikační stránkou integrace (Rákoczyová & Pořízková, 2009). Obecnou výchozí pozicí zájmu o prostorový aspekt integrace je rozšířený předpoklad, že různé formy prostorového slučování obyvatel na základě etnické, kulturní či třídní příslušnosti mohou působit jako potenciální bariéra pro sociální

[19] Z angl. *immigrant drive*.

mobilitu daných skupin a jejích členů (Bauböck, 1994; Bernard & Mikešová, 2014; Koopmans, 2010; Rákoczyová & Pořízková, 2009). Existují ale práce, které takovouto jednoznačnou a jednosměrnou souvislost rezidenční koncentrace a negativního průběhu integrace poněkud relativizují. Například podle Alastaira Agera a Alison Strang (2008) mohou být etnické vazby, realizované mimo jiné i v rámci prostorového shlukování, za určitých okolností poměrně citelným zdrojem aktuálních příznivých dopadů na fyzickou i psychickou stránku života příslušníků minorit, a tudíž i samotnou integraci. Podle kolektivu autorů okolo Oliviera Asselina (2006) může dokonce jistá forma segregace svědčit o pozitivní formě kulturní plurality, která kombinuje zachování identity a etnicky založené prostorové koncentrace s plnohodnotným zapojením do dalších oblastí veřejného a společenského života (podobně také Bernard & Mikešová, 2014). Kromě toho se podobná argumentace opírá rovněž o dynamickou a kontextuální povahu procesu, který podléhá řadě okolností.

4. Formulace výzkumných otázek

Finální formulace hlavní výzkumné otázky (HVO) získala následující podobu:

> HVO: *Jaká je konstrukce a interpretace životních strategií dětných a bezdětných imigrantů z bývalého SSSR?*

Pro to, aby hlavní výzkumná otázka mohla pokrýt vytyčený cíl, je potřeba odpověď na ni zasadit do kontextu, který pokrývají vedlejší výzkumné otázky (VVO1-VVO6). Odpověď na hlavní výzkumnou otázku v první řadě předpokládá podrobnější seznámení se s konstrukcí a interpretací celkové životní situace participantů:

> VVO1: *Jaká je konstrukce a interpretace životní situace dětných imigrantů z bývalého SSSR?*
>
> VVO2: *Jaká je konstrukce a interpretace životní situace bezdětných imigrantů z bývalého SSSR?*

Strategiemi, kterými se rodiče (dětní jedinci) snaží dosahovat záměrů a cílů v oblasti socializace svých dětí, se zabývá vedlejší výzkumná otázka číslo tři:

> VVO3*: Jaká je konstrukce a interpretace socializačních strategií rodičů?*

Další skupina vedlejších výzkumných otázek se podrobněji ptá na to, jaké faktory či typy faktorů identifikované životní strategie obou skupin (VVO4 a VVO5) a u rodičů pak také strategie socializační (VVO6) v různých fázích jejich realizace, případně nerealizace, ovlivňují:

> VVO4*: Jaké faktory identifikované životní strategie dětných jedinců ovlivňují?*
>
> VVO5*: Jaké faktory identifikované životní strategie bezdětných jedinců ovlivňují?*
>
> VVO6*: Jaké faktory identifikované socializační strategie dětných jedinců ovlivňují?*

4.1. Konceptualizace klíčových pojmů

Výzkumné otázky se tedy v obecné rovině zaměřují na to, jak se člověk vztahuje ke svému současnému a budoucímu životu, tedy jaké jsou jeho/její životní strategie. V úvodní sekci této kapitoly se budu věnovat sociologickému vymezení obsahu konceptu strategie jako takového, dále jeho významově specifičtějším modifikacím, mj. i jako strategie životní. Ve druhé části se zaměřím na konceptualizaci pojmů rodina a situace, které jsou z hlediska výzkumných otázek ve své vazbě zejména na socializační strategie významné.

4.1.1. Strategie

Koncept strategie je v sociálněvědních disciplínách používán na různých úrovních: zkoumají se strategie společností jako celků, vládních struktur či zájmových skupin, dále pak strategie menších sociálních jednotek, jako jsou domácnosti nebo rodiny, a v neposlední řadě pak strategie individuální, vztahované jedincem k různým sférám jeho/jejího sociálního života (Crow, 1989).

Z hlediska definice je možné strategii chápat jako způsob využívání dostupných zdrojů k dosažení určitého účelu, který je současně ukotvený v jistém prostorovém a časovém kontextu (Ganz, 2000). Smithey (2009) poznamenává, že strategie zahrnuje plánování orientované na dosažení cílů, což ovšem neznamená, že je nutně racionální, vždy ale vykazuje souvztažnost s nějakým záměrem. Jinými slovy strategie představuje způsob rámování konkrétních voleb o cílech, načasování a taktice (Ganz, 2000, s. 1010). V této souvislosti Ganz (2000) upozorňuje na analytický rozdíl mezi volbami, načasováním a taktikami, které se k vytyčeným cílům vztahují a které jsou přímo pozorovatelné, a zastřešujícím strategickým rámcem, v němž tyto procesy probíhají a který je z jejich pozorování často „pouze“ odvoditelný. Samotný vztah mezi strategií a taktikou je nicméně v odborné literatuře poměrně nejasný. V souladu s logikou nastíněnou právě Ganzem je možné strategii nahlížet jako jakousi obecnou linii k dosažení cílů. V takovém smyslu se formování strategie nezřídka datuje před začátek situace, na kterou je aplikována. Taktika je pak v zásadě implementací strategie v konkrétních podmínkách, tedy jako důsledek konfrontace s těmito podmínkami (Cordes, Lamb, & Lames, 2012). Podobně Knox (2012, s. 227) píše, že strategie se týká dosažení dlouhodobých, strukturálních nebo organických cílů, zatímco taktika má pokrýt dosažení cílů krátkodobých, konjunkturálních. Jiní autoři, například Padilla-Walker & Thompson (2005) také

pracují se způsoby reakce na konkrétní podmínky a kontext, mezi strategiemi a taktikami ve výše uvedeném smyslu nicméně nerozlišují. Neméně komplikovaný se pak zdá být také vztah strategie s pojmy cíle a plánu. Jak ovšem ukázaly výše uvedené definice, jedná se o vztah, jehož specifikace je pro chápání strategie stěžejní. Cíl je možno chápat jako konečný výsledek, k němuž směřuje individuální nebo kolektivní jednání („Goal," 2014, s. 437), tedy jednání vedené určitou strategií. Plán je pak předpoklad pro dosažení cíle (Nilsen, 1999). Podle Ann Nilsen (1999) se lze cíle dobrat právě pečlivým plánováním. Autorka dále píše, že pro plány je charakteristická vysoká konkrétnost. Plány se vztahují jak k časovým, tak i prostorovým horizontům, navíc jsou podle autorky obvykle vyjádřeny v souvislosti s něčím, nad čím má dotyčná osoba určitý pocit kontroly, a proto nemají přesah dále než do rozšířené přítomnosti či bezprostřední budoucnosti. Henry Mintzberg (1978) pak na konto vztahu mezi strategií a plánem upozorňuje na tendenci pojmy ztotožňovat či zaměňovat, což je podle něj neadekvátně zjednodušující. Představa něčeho explicitního, vědomě rozvíjeného, cíleného a učiněného před konkrétními rozhodnutími, na která se vztahuje, podle autora odpovídá v zásadě jen jednomu typu strategie – strategii zamýšlené. Vedle nich podle Mintzberga existují strategie, které již mají podobu vzorců v proudu rozhodnutí vykazující konzistenci v průběhu času. Tato distinkce podle autora umožňuje postihnout obě dimenze strategií: jednak jako zamýšlených a apriorních pokynů, ale také vytvořených, a posteriori konzistencí v rozhodovacím chování. Jinými slovy strategie může být formulována vědomým procesem dříve, než člověk učiní konkrétní rozhodnutí, nebo může vznikat postupně, třeba i neúmyslně, v posloupnosti jedincových rozhodnutí.

Swidler (2001) dodává, že strategie dávají smysl, jen pokud ostatní sdílejí podobná očekávání a jestliže aspirace a závazky, k nimž se strategie vztahují, nacházejí odezvu u ostatních. Pro volbu a uplatňování strategií jsou tedy podstatné interakční vzorce, ale také otázky moci, dominance a vyjednávání zájmů různých subjektů či kolektivit (Crow, 1989). Hallin (1991) k pochopení vztahu mezi záměry a realizovaným jednáním propojuje koncept strategie s bourdieuovskou představou habitu. Právě internalizované dispozice v habitu či „cit pro hru" jsou podle Hallina základním principem strategií. Takto chápané strategie jsou analyzovány jako plány, způsoby a styly realizace aktivit každodenního života. Každodenní život pak Hallin rámuje konceptem projektů, tedy souborů dílčích aktivit, které jsou plánovány

a vykonávány za účelem dosažení vědomých cílů. Projekty čerpají z minulých zkušeností, které poskytují znalosti o „pravidlech hry“, skrze stanovený cíl jsou namířeny do budoucnosti a prolínají se v současnosti, kde různé záměry soupeří o čas, místo a zdroje. Kajsa Ellegård (1999) nahlíží projekty jako jeden ze čtyř kontextů, v nichž jedinci vykonávají aktivity každodenního života. Činnosti v něm jsou prováděné za účelem dosažení určitého dlouhodobého nebo krátkodobého cíle jednoho nebo více jednotlivců, které jim dávají smysl. Jedním z příkladů dlouhodobého projektu je výchova dětí, kterou sama autorka považuje za projekt zásadního kulturního významu a časového přesahu. Dosahování konkrétních cílů se zároveň odehrává v kontextu každodennosti, která v sobě kombinuje činnosti související s řadou různých projektů prováděných v nepřetržitém sledu. Ty dodržují určitou základní strukturu danou rytmem fyziologických, sociálních a dalších specifik. Třetí dimenzi představuje sociální kontext, který odkazuje na nevyhnutelnou propojenost lidské činnosti a zahrnuje všechny jednotlivce, jejichž činnosti jsou tak či onak propojeny s aktivitami jiných osob. V rámci něj mohou vznikat strategie dělby práce jakožto projev přizpůsobení každodenního života sociálním omezením. Stejně tak jako je podstatný časový rozměr jednání, nelze podle autorky přehlížet ani ten geografický, který odkazuje na prostorovou situovanost, vzorce a rytmy počínání sociálních aktérů v rámci zbylých tří kontextů. Helen Jarvis (2005) podobně píše o infrastruktuře každodenního života, v rámci níž dochází k množství individuálních voleb, které jsou ovšem zasazeny také do konkrétních materiálních podmínek, institucionálních režimů nebo morálního klimatu.

Životní strategie

Anna Kabysh-Rybalka (2016, s. 95) píše o životních strategiích jako o psychologické, kulturní a sociální projekci jedince na vlastní budoucnost, která je na jedné straně propojena s hodnotovým žebříčkem člověka, na straně druhé je manifestována skrze cílevědomou aktivitu a jeho/její konkrétní úsilí. Životní strategie tak představuje určitý způsob individuálního konstruování a realizace životních cílů, který určuje postoj člověka k sobě samému, k ostatním lidem a okolnímu světu obecně. Autorka doplňuje, že životní strategie jsou typicky nadřazené partikulárním situacím, protože se svým zaměřením většinou orientují na dlouhodobou perspektivu. Navzdory orientaci na budoucnost či současnost nicméně životní strategie formou retrospektivní práce se vzpomínkami, prožitky a pocity

pracují také s orientací na minulý kontext. Z hlediska typologie životních strategií Kabysh-Rybalka (2016, s. 96) formou syntézy několika odborných zdrojů nabízí klasifikaci, která je založena na stylu práce s postoji, kreativitou či emocemi. Postoje reflektované ve strategiích se pohybují na škále od analytického a systematického hledání základního smyslu a zastřešujícího životního cíle přes důraz na sebepoznání a sebezdokonalování, převažující orientaci na sociální vztahy až po signifikantní práci s prvkem fantazie a imaginace. Kreativní stránka konstrukce životních strategií pak může nabývat podobu analogie, tedy čerpání ze zkušenosti někoho jiného, tvůrčí práce s dostupnými vzory nebo naopak popírání či vymezování se vůči tomu, s čím jedinec nesouhlasí a co v životě nechce, případně spoléhání na náhodu a/nebo situační a kontextuální kombinace výše uvedených typů. Emoce a prožitky jsou pak v životních strategiích obsaženy ve formě konkrétních hodnotových priorit a ideálů, na které se lidé při svém počínání odkazují.

Copingové strategie

V návaznosti na uvedené vymezení životních strategií, ale i vztah mezi strategií a taktikou, považuji za vhodné zabývat se na tomto místě ještě termínem copingové strategie. Lazarus a Folkman (1984, s. 178) definují coping (zvládání) jako neustále se měnící kognitivní a behaviorální úsilí o zvládnutí specifických externích a/nebo vnitřních požadavků, které jsou hodnoceny jako vyčerpávající nebo překračující zdroje osoby. Copingové strategie podle nich sice obecně zapadají do množiny adaptačních postupů, je to ale právě vědomé úsilí, které *coping* od prosté adaptace odlišuje. Samotné zvládací strategie pak autoři rozdělují do dvou hlavních skupin jako strategie zaměřené na emoce a strategie zaměřené na problém. Zatímco zvládání zaměřené na emoce cílí na redukci emoční zátěže vyvolané určitou stresovou situací, zvládání zaměřené na problém je charakterizováno pokusem o aktivní řešení problému, plánování, případně hledání podpory. Specifický typ zvládací strategie pak představuje vyhýbání, které stejně tak může být zacíleno jak na rovinu emocí, tak i samotný problém (Gattino, Rollero, & de Piccoli, 2015). Obě zastřešující kategorie nicméně představují spíše ideální typy, sami autoři poznamenávají, že se při zvládání stresových situací různé způsoby obou typů nezřídka vyskytují souběžně, navzájem se ovlivňují, mohou se vzájemně usnadňovat, nebo působit proti sobě. Carver, Scheier a Weintraub (1989) doplňují, že samy o sobě jsou postupy rozlišované do jedné ze dvou skupin velmi různorodé a potenciálně protichůdné

a mohou mít v závislosti na konkrétních okolnostech pro různé jedince odlišné výsledky.

4.1.2. Rodina

Rodina je sice jakožto důležitá platforma perspektivy sociálních sítí rozebírána v kapitole číslo dvě, přesto považuji za přínosné svůj vztah k pojmu v rámci konceptualizace výzkumných otázek – zejména ve vztahu ke konceptu socializačních strategií – podrobněji vymezit.

Rodina jako socializační jednotka, socializační strategie v rodině

Sociologická definice vymezuje rodinu jako původní a nejdůležitější společenskou skupinu, základní článek sociální struktury a ekonomickou jednotku, k jejímž hlavním funkcím patří reprodukce a výchova potomků, ale i přenos sdílených vzorců chování (Fišerová, 2018). Bales a Parsons (2014) chápou socializaci dětí jako jednu z nejdůležitějších funkcí rodiny, která se odehrává jak v sociální, kulturní, tak i psychologické rovině. Autoři rovněž zdůrazňují, že socializační úloha rodiny je v zásadě dvojí, protože se odehrává jednak ve formě samotného (z)formování osobnosti dítěte jakožto člena společnosti, tak také následné stabilizace výsledku této primární socializace. Podstatnou náplní procesu je internalizace kultury, která se odehrává mimo jiné skrze vštěpování hodnotových vzorců, které si vychovatelé v rámci vlastní socializace osvojili a které v příslušné sociální situaci a v rámci určité distribuce moci novým členkám a členům společnosti předávají (Bales & Parsons, 2014). Dawber a Kuczynski (1999) pak zdůrazňují dynamiku a variabilitu interakčního kontextu socializace, který kombinuje a zpracovává různé časové rámce a orientace a současně reflektuje kritéria a potřeby konkrétních vztahů. Padilla-Walker a Thompson (2005) spojují soudobý důraz na mnohostrannou interakci s konceptuálním posunem od chápání socializace ve smyslu jednosměrného vlivu rodičů na děti k uznání dětí jako aktivních (spolu)tvůrců procesu, který se sice odehrává primárně v rodině, ale interaguje a vstřebává do sebe specifika různých sociálních prostředí, v němž se rodiče i děti pohybují. S rolí širšího sociokulturního kontextu pracují například také představitelé přístupu, který se zabývá studiem tzv. rodičovských etnoteorií. Jak jejich označení napovídá, etnoteorie představují kolektivně sdílené kulturní modely rodičovství, jeho průběhu a cílů, které jsou s ohledem na širší okolnosti fyzického a sociálního prostředí, jakož i individuální

specifika a potřeby, uváděny v rodinách do praxe (Harkness & Super, 2006). Odkaz na kolektivně sdílené představy by nicméně neměl asociovat determinismus, jako spíše jednu ze složek procesu, v němž rodiče vybírají výchovná nastavení pro své děti. Základní charakteristikou implementace specifických modelů či etnoteorií by pak bylo neustálé vyjednávání v reakci na měnící se potřeby rodičů, dětí a životního prostředí (Bornstein & Cheah, 2006).

Kontextuální podmíněnost a rozmanitost je podle Padilla-Walkera a Thompsona (2005) příznačná také pro samotné socializační strategie. Ty se samy o sobě různí podle specifických oblastí výchovy, situací i nastalých výzev. Autoři také rozlišují mezi strategiemi proaktivními a reaktivními, kdy v prvním případě se jedná typicky o disciplinační reakce na určitou situaci, kdežto v druhém případě o iniciativu či snahu předávat dítěti určité hodnoty. Způsob, jakým v rodinách dochází k naplňování socializační úlohy, tedy jakým způsobem (především) rodiče k jejímu výkonu přistupují, pomáhají rámovat například koncepty rodičovských výchovných stylů a praktik. Podle psychologů Nancy Darling a Laurence Steinberga (1993, s. 488) může být výchovný styl definován jako konstelace postojů k dítěti, které se v jejich vzájemné interakci projevují. Naproti tomu rodičovské praktiky se zaměřují na dosahování cíle socializace a na rozdíl od stylu působí na dítě přímým způsobem (Darling & Steinberg 1993). Jinými slovy styl představuje spíše emocionální kontext nebo klima, v němž jsou konkrétní praktiky aplikovány (Axpe, Rodríguez-Fernández, Goñi, & Antonio-Agirre, 2019). Podoba konkrétního stylu se odvíjí podle toho, jak rodiče na své děti reagují, nakolik jsou vůči nim nároční a vnímaví (Baumrind, 1978). Vlivný model americké psycholožky Diany Baumrind (1978) původně rozlišoval mezi autoritářským, tolerantním a autoritativním rodičovstvím. Autoritářský styl se vyznačuje kontrolou a hodnocením, které jsou založeny na absolutním souboru standardů, které zdůrazňují důležitost pořádku, poslušnosti, respektu k autoritě, práci a tradici. Pro tolerantní rodičovství je typický shovívavý a akceptující přístup, nízká míra trestání a značný prostor pro seberegulaci dítěte. Model autoritativního rodičovství čerpá z explicitních standardů, pravidel a práv rodičů i dětí, která jsou zakořeněna v očekávání zralého chování, podpoře samostatnosti a individuality dítěte a vzájemně otevřené komunikaci (Dornbusch et al., 1987). Sama Baumrind později klasifikaci doplnila ještě o styl vyznačující se převážně netečností a lhostejností (Baumrind, 2005).

Rodina jako jednotka migrace

Důraz na rodinu jakožto jeden ze stěžejních kontextů není v migračních teoriích od počátku samozřejmým komponentem. Postupně se však badatelé dobrali přesvědčení, že rodinné vazby mají na všechny fáze migrace (i ty neuskutečněné) podstatný, ne-li určující, dopad (např. Boyd, 1989; Orellana, Thorne, Chee, & Eva Lam, 2001).

Starší, spíše ekonomicky založené, teorie migrace pracovaly s předpokladem, že rodinnou migraci motivuje především zisk rodiny jako celku, nikoli pouze určitého jejího člena, a proto je pro rodiny v porovnání s jedinci bez závazků typická spíše tendence k nemobilitě (Mincer, 1978). Sám Mincer (1978) však konstatuje, že ekonomické okolnosti jsou sice velice významnou, nikoliv však jedinou a dostatečnou podmínkou k tomu, aby došlo na úrovni rodinné jednotky k rozhodnutí a následné realizaci migrace. Podobně i další autoři, kteří různým způsobem akcentují sociální a ekonomické faktory (i)migrace (Feliciano, 2006; Long, 1972) uznávají, že pro porozumění adaptačním modelům je potřeba je – alespoň v určité míře – kombinovat s dalšími hledisky a dimenzemi.

Jedním z přímých faktorů, který s rovinou socioekonomických podmínek vstupuje v případě rodin s dětmi do úzké interakce, je vzdělávání (Long, 1972; Mincer, 1978). Právě školní docházka či dostupnost škol ve vybrané zemi jsou v případě stěhování rodičů s dětmi důležitým faktorem rozhodování k (ne)přesídlení, případně volbě konkrétní destinace. Přítomnost dítěte v předškolním věku s vyhlídkou na nástup školní docházky v cílové zemi může také rozhodnutí o přesunu (Mincer, 1978). Larry H. Long, na jehož výzkumy Mincer také odkazoval, kromě faktoru věku dětí z hlediska jejich případného zařazení do vzdělávací soustavy pracoval i s vlivem jejich počtu, na straně rodičů pak vyzdvihnul potřebu zohledňovat fázi životního cyklu, dále úplnost rodiny a její hierarchii (Long, 1972).

Podobně jako v otázce socializace v rodině, i v případě role dětí v migračním procesu lze v odborné literatuře najít různá pojetí a analogicky k výše zmíněnému posunu směrem k aktivní úloze dětí v procesu jejich vlastní socializace také redefinici této role v procesu migrace. Například Orellana et al. (2001) poukazují na rámec, v němž jsou děti při řešení problematiky spojené s migrací v různých ohledech nahlíženy jako závislé jednotky. Oproti schematickému pojímání dětí jako jakéhosi břemene, o které je potřeba se různě starat, je podle autorů nezbytné studovat nejen organizaci práce a vztahy péče, ale i roli dětí v sociálních procesech a to, jak děti

k těmto procesům přispívají. Na druhé straně to jsou stále rodiče (dospělí), kdo ve výsledku činí a naplňuje konečná rozhodnutí. Autoři si proto všímají potenciálního rozporu, kdy se v rozhodnutí rodičů zrcadlí upozadění konkrétních aktuálních potřeb dítěte ve prospěch očekávaných budoucích výhod. Na druhé straně jsou to právě děti, kdo může sehrávat podstatnou úlohu v procesu usazování či začleňování v cílové zemi (Orellana et al., 2001), Potomci přistěhovalců jsou identifikováni jako možní mediátoři kontaktu napříč komunitami nebo zdroje sítí s přemosťujícím potenciálem (Souralová, 2015a; Leontiyeva & Nečasová, 2009). Zároveň mohou děti podněcovat udržování vazeb s domovinou (Orellana et al., 2001).

4.1.3. Situace

Adele Clarke (2005, s. 298) situaci chápe jako jistou konfiguraci podmínek – časových, geografických, interakčních, citových atd. V přepracovaném vydání své monografie o situační analýze, které Clarke vytvořila ve spolupráci s Carrie Friese a Rachel S. Washburn, se o situaci píše jako o relativně trvalém uspořádání vztahů mezi různými druhy a kategoriemi prvků, které mají svou vlastní ekologii (Clarke, Friese, & Washburn, 2018, s. 57).

Situace, respektive koncept její definice, je také ústředním bodem sociálněvědního učení symbolického interakcionismu. Pojem definice situace v sociálním životě rozpracovali mezi lety 1918 a 1920 Wiliam Thomas a Florian Znaniecki. Jedná se o předpoklad, že pro lidské jednání je více než čistě objektivní aspekty situace důležitý její subjektivní význam. Významy jsou jednotlivci konstruovány na základě zkušeností, potřeb, tužeb, ale i sociálně sdílených zvyků a přesvědčení („Definition of the situation," 2014). Sám William Thomas v roce 1923 v knize *The Unadjusted Girl* definici situace popsal jako *fázi zkoumání a rozvažování*[20], která předchází každému aktu našeho chování (Thomas, 1923, s. 42). Kromě toho, že jsou definice situace zásadní pro konkrétní činy, celou životní politiku a osobnost člověka můžeme podle autora nahlížet jako vyvěrající ze série definic situací. Odkaz těchto myšlenek se do sociálních věd přenesl také v rozšířené formulaci označované jako Thomasův teorém. Ten říká: *Pokud člověk definuje situace jako reálné, tyto situace jsou reálné ve svých důsledcích*[21] (Thomas & Thomas, 1928, s. 572). Uvedené myšlenky do svého teoreticko-metodologického

[20] „A stage of examination and deliberation."
[21] "If man defines situations as real, they are real in their consequences."

přístupu začlenila právě Adele Clarke (2005), která ze situace jako takové učinila konečnou jednotku analýzy.

5. Paradigmatické ukotvení práce

Formulace výzkumných otázek obsahuje dva pojmy – *konstrukce* a *interpretace* – odkazující k souboru filozoficko-metodologických předpokladů reprezentovaných směry ***sociálního konstrukcionismu*** a ***interpretativismu***. V první části kapitoly se proto zaměřím na jejich vymezení, v jejím zbytku se pak budu věnovat vztahu paradigmatických východisek a volby metodologie svého výzkumu.

5.1. Sociální konstrukcionismus

Sociální konstrukcionismus je možné definovat jako předpoklad, že lidé vytvářejí sociální realitu/ty prostřednictvím individuálního a kolektivního jednání (Charmaz, 2006, s. 189). Základem procesu je sociální vědění, které je, stejně jako další prvky sociální reality, chápáno jako výsledek vyjednávání v procesu mezilidské interakce (Burr, 1995; Crotty, 1998).

Vlivným inspiračním zdrojem přístupů, které se k představě o konstrukci sociálního světa hlásí, se stala kniha Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna *Sociální konstrukce reality*, původně vydaná v roce 1966. Její základní přínos shrnuje často citované trojvětí, které říká: „Společnost je výtvorem člověka. Společnost je objektivní realitou. Člověk je výtvorem společnosti“ (Berger & Luckmann, 1999, s. 64). Interakce člověka s jím vytvořeným světem probíhá skrze tři klíčové procesy, a to externalizaci, objektivaci a internalizaci. Zjednodušeně řečeno jsou sociální fenomény v rámci externalizace vytvářeny, v průběhu objektivizace nabývají (zdánlivě) objektivní povahu a skrze internalizaci jsou vštěpovány lidem jako subjektivní realita, která je pak utváří. Zásadní roli v tomto procesu sehrává jazyk, který objektivovanému světu poskytuje logiku. Specifickou formou objektivace, nebo, jak píší Berger s Luckmannem (1999, s. 93), „druhoplánovou objektivací významů“ je proces legitimace, při níž je vytvořený institucionalizovaný řád vysvětlován a ospravedlňován. Děje se tak tím, že je jednak připsána kognitivní validita jeho objektivovaným významům, jakož i normativní hodnota jeho praktickým imperativům. Lidé v sociálním světě participují skrze hraní rolí a právě jejich internalizací se pro ně tento svět stává subjektivně skutečným. S rolemi je pak spojeno sociální vědění, které se liší podle toho, zda se jedná o znalosti relevantní obecně či vázané pouze na určité role. Klíčovým elementem každodenního života jsou pak podle autorů tzv. typizační schémata, která nás v mezilidské interakci

navádějí. Tato typizace v interakci je jednak vzájemná, zároveň se odehrává v situacích, které jsou také samy o sobě typické. Přímé interakce sice probíhají podle typizačních schémat, ta jsou ale zároveň účastníky vyjednávána, tudíž mohou být i narušena. Suma typizací a vzorců interakcí, které na jejich základě vznikají, pak dává dohromady sociální strukturu. Pro pochopení její podstaty je důležitý rovněž pojem institucionalizace, která vzniká z opakovaných činností, které vytvářejí určitý vzorec (Berger & Luckmann, 1999).

5.1.1. Terminologická dvoukolejnost: konstrukcionismus a konstruktivismus

Na tomto místě je zapotřebí akcentovat, že to, co z myšlenek o sociální konstrukci světa kolem nás vzešlo, nepředstavuje žádný pevně ustanovený kánon jasných východisek či zásad (Burr, 1995; de Lara, 2000). V první řadě existuje poměrně významná nejednoznačnost, který se týká samotné terminologie. Ve vztahu k podobným tezím jsou totiž vztahovány hned dvě označení – sociální konstruktivismus a sociální konstrukcionismus – a hranice rozlišení mezi nimi je přitom často nejednoznačná a rozostřená (Burr, 1995; Crotty, 1998; de Lara, 2000; Gergen, 1999; Raskin, 2008). Pro autory, jako je Michael Crotty (1998) a Kenneth J. Gergen (1999), je rozdíl mezi konstruktivismem a konstrukcionismem nicméně nejen povšimnutí hodný, ale i závažný. Tito autoři se více méně shodují, že zatímco pro sociální konstrukcionisty je to, co považujeme za skutečné, výsledkem sociálních vztahů, pro konstruktivisty jde spíše o produkt psychologického procesu v individuální mysli. Naproti tomu John Creswell (2007) používá pro označení v podstatě shodného východiska, tedy že subjektivní významy zkušenosti, zaměřené na objekty nebo věci kolem nás, jsou lidmi utvářeny interakcí s ostatními a prostřednictvím historických a kulturních norem, které fungují v životě jednotlivců, právě pojem konstruktivismu.

Já se v následujícím textu přikloním k pojmu sociální konstrukcionismus, případně zkráceně konstrukcionismus[22], který má implikovat zohlednění sociální perspektivy a interakce v ní (Burr, 1995; Crotty, 1998). V návaznosti na Crottyho (1998) lze konstrukcionismus chápat jako jeden ze čtyř pilířů výzkumu, přesněji

[22] Pokud nebudu odkazovat na autory, kteří termín konstruktivismus sami explicitně používají.

řečeno konkrétní epistemologickou pozici, která poskytuje základ dalším třem složkám výzkumného procesu: teoretické perspektivě, metodologii a metodám.

5.1.2. Interpretativismus a symbolický interakcionismus

Crottyho (1998) model jako jednu z teoretických perspektiv sycených konstrukcionismem uvádí interpretativismus. Těsná souvislost mezi konstrukcionismem (či konstruktivismem) a interpretativismem je zmiňována i dalšími autory jako Creswell (2007), Gioia & Pitre (1990) či Guba & Lincoln (2005). Samotný interpretativismus, jak název napovídá, se zaměřuje na kulturně odvozené a historicky situované interpretace sociálního světa a života, zaměřuje se přitom na sociálně a symbolicky konstruované strukturalizační a organizační procesy (Crotty, 1998; Gioia & Pitre, 1990).

Interpretativismus silně čerpá z odkazu symbolického interakcionismu, tedy teoretické perspektivy, která předpokládá, že lidé budují sebe, společnost a realitu – fenomény, které jako sociální vědci studujeme – prostřednictvím interakce (Charmaz, 2006; Charmaz, Thornberg, R., & Keane, 2018). Tato perspektiva konceptualizuje lidi jako nutně aktivní, kreativní a reflexivní aktéry, společenský život pak zase jako nevyhnutelně procesuální. Klíčová je přitom myšlenka, že v sociálních procesech jde o vytváření a zprostředkování významů, které z lidského jednání vyplývají, ale zároveň je zpětně ovlivňují (Charmaz, 2006). Inspiraci týkající se role interakce, jazyka, významu, otevřenosti a fluidity sociálních procesů a jejich časovosti poskytla rovněž filozofická tradice zvaná pragmatismus (Charmaz, 2005, 2006). Zde jde zejména o odkaz filozofa a sociálního psychologa George Herberta Meada. Právě Mead v knize *Mind, Self, and Society*, která poprvé vyšla již v roce 1934, postuluje základní myšlenky, od nichž se symbolický interakcionismus odvíjí. Mead (1972) představuje myšlenku, že já (*self*) člověka se vyvíjí v rámci sociální zkušenosti v procesu, na základě jedincových vztahů k tomuto procesu i k ostatním lidem, kteří se jej účastní. Jde tedy o interakci, jejímž předpokladem je podle Meada schopnost přebírat role ostatních. Mead dále rozlišuje dvě fáze procesu, v němž ke konstrukci *self* v průběhu sociálního jednání dochází. Zatímco první probíhá na úrovni vztahu konkrétních jedinců, druhá zahrnuje také organizací sociálních postojů zobecněného druhého nebo sociální skupiny jako celku. Celý proces je přitom zajišťován určitými symbolickými prostředky. Jedním z nich je jazyk, který ovšem

podle autora není pouhým nástrojem symbolizace situací či objektů, nýbrž umožňuje jejich vznik a existenci, protože je součástí mechanismu, kterým jsou vytvořeny.

Meadovo dílo následně vlivně rozvinul jeden z jeho studentů, Herbert Blumer. Přístup symbolického interakcionismu Blumer (1986, s. 2) charakterizuje pomocí tří premis, a to, že: 1) lidé jednají na základě významů, které pro ně věci mají (věcmi jsou zde přitom myšleny jak materiální objekty, tak i kategorie lidí, institucí, ideálů či činností); 2) význam věcí vzniká nebo je odvozen ze sociální interakce a 3) významy jsou užívány nebo modifikovány v rámci interpretačních procesů, které lidé používají, aby se vypořádali s věcmi, se kterými se střetávají. Objekty, ze kterých se lidské světy skládají, tedy i sama společnost, jsou tudíž produkty symbolické interakce. Společnost jako taková sestává z lidí, kteří jsou svými životními podmínkami vrháni do nejrůznějších situací, které po nich vyžadují, aby je zhodnotili a reagovali na ně. Jednajícími jednotkami, které společnost tvoří, přitom mohou být nejenom individuální bytosti, ale také kolektivy, jako například rodina. V případě druhé možnosti Blumer pracuje s představou kolektivních forem jednání, při němž do sebe zapadají jednání jednotlivců. V odkazu na Meadův pojem *social act* pro takovéto kolektivní jednání Blumer používá označení *joint action*. Zásadní je pak Blumerův imperativ, že porozumění povaze světa se nutně musí odrazit ve způsobech, jak jej máme/můžeme zkoumat, přesněji řečeno tyto způsoby (tedy metodologie) musí být s výše popsanou povahou empirického světa v souladu. To znamená, že je potřeba se k tomu, co studujeme, dostat tak blízko, jak jen je to možné, abychom mohli zachytit, co se děje. V tomto smyslu Blumer argumentuje ve prospěch pečlivého a poctivého zjišťování, kreativní a zároveň disciplinované imaginace, vynalézavosti a flexibility.

Dědictví interpretativismu a symbolického interakcionismu tak do výzkumu vnáší spíše odklon od snahy objevování jediné a objektivní pravdy ve prospěch představy kontaktu s řadou možných sociálních konstrukcí světa (Burr, 1995; Crotty, 1998), důraz na participanty jako aktivní spolutvůrce výzkumu (Guba & Lincoln, 2005) a aktivní a reflexivní roli výzkumníka (Clarke, 2005; Creswell, 2007; Charmaz, 2006).

5.1.3. Doktrína anti-pozitivismu

Sociální konstrukcionismus je třeba chápat jako součást posunu od prizmatu pozitivismu. Ten výzkumy primárně zakládá na představě, že fakta a teorie jsou

objektivní, když se shodují s realitou, jaká je (Fay, 2002, s. 242–243). Naproti tomu si konstrukcionisté chtějí podržet zmíněnou představu situovanosti studovaných jevů, prostor pro variace empirické zkušenosti a multiplicitu realit (Bryant & Charmaz, 2007b). V důsledku takového posunu je i tradiční význam kritérií vědeckosti buď transformován do jiných dimenzí, případně jsou tato kritéria přímo opuštěna. Pro Bryanta a Charmaz (2007b) se tedy například požadavek realističnosti pojí především s tím, jak se badatel snaží reprezentovat studované jevy co nejvěrněji a reprezentovat „reality" osob ve studované situaci v celé jejich rozmanitosti a složitosti.

Dalším znakem přístupů přehodnocujících pozitivismus je předpoklad, že výzkumník nemůže přímo zachytit žitou zkušenost, jelikož ta je vytvářena v rámci sociálního textu (Guba & Lincoln, 2005). Studie jsou přitom postaveny na přesvědčení, že jakékoli teoretické zpracování nabízí „pouze" interpretační portrét studovaného světa, nikoliv přesný obrázek o něm (Charmaz, 2006). Statusu konečné a na člověku nezávislé povahy je zbavena také vědecká pravda, což se odráží mimo jiné ve vztahu mezi metodou a interpretací. Podle Guby a Lincoln (2005) totiž žádná metoda nemůže být chápána jako klíč k dosažení takovéto pravdy. Pokud lze pravdu vytvořit pouze dočasně prostřednictvím dialogického vyjednávání v interakci, pak jakékoli nároky na platné znalosti budou rovněž předmětem jednání s těmi, kdo mají protichůdné interpretace (Grbich, 2004). Dříve automatický monopol výzkumníků na kontrolu nad celým procesem tak ustupuje ve prospěch vzájemného vyjednávání dat, konstrukcí i interpretací v rámci daných časoprostorových dimenzí a podmínek (Guba & Lincoln, 1998). Grbich (2004, s. 28) v této souvislosti píše o *delikátním tanci poznání a interpretace*[23], v němž badatel/ka a participanti výzkumu proplétají konstruované významy nakonec prezentované čtenáři, který se do tohoto procesu rovněž zapojuje. Autorka dodává, že rozdělení subjektivity a objektivity se v postmoderních výzkumech rozpouští a ústí do jakési integrace konstrukce, prezentace a interpretace umístění v sociálním prostoru, kulturních historických kontextů ostatních a sebe sama. Podstatné je rovněž přesvědčení, že výzkumníci do tohoto vyjednávání nevstupují jako nepopsaný list, nezainteresovaný nástroj objektivního zachycování vnějšího světa (Burr, 1995; Fay, 2002; Clarke, 2005; Charmaz, 2006), což samo o sobě transformuje chápání objektivity a požadavku

[23] „Delicate dance of recognition and interpretation."

jejího dosažení. Podle Faye (2002) objektivita znamená nikoli vlastnost výsledků zkoumání, nýbrž samotného procesu:[24]

> Objektivita nespočívá v odosobnění a nezainteresovanosti, jak se domnívá objektivismus, je to spíše schopnost natolik se odpoutat od svých preferencí, aby mohly být podrobeny zkoumání, dostatečně se otevřít možným kladům jiných stanovisek. (Fay, 2002, s. 252)

Fay (2002) pojí požadavek takové objektivity s kontinuálním dialogem v rámci vědecké komunity, kritickou a systematickou reflexí, a navrhuje ji proto nazývat kritickou intersubjektivitou. Reflexe, porovnávání a flexibilní kombinování perspektiv jsou podstatou několikrát zmiňovaného principu, který Denzin a Lincoln (2005b, 2018) označují jako brikoláž. Výsledný produkt takové brikoláže tedy tvoří sada propojených, pohyblivých dynamických obrazů a reprezentací, podrobně reflektujících stejně tak kontexty zkoumaného prostředí a lidí v něm, jakož i sociokulturní situovanost a individualitu samotného výzkumníka. Reflexivita se stala pilířem nejen z hlediska realizace výzkumu, tedy počínání výzkumníka/výzkumnice směrem k účastníkům, ale i k sobě samé/mu a práci na vlastním textu (Clarke, 2005; Grbich, 2004; Guba & Lincoln, 1998, 2005; Charmaz, 2006).

Lidé jako takoví jsou pak v postmoderních přístupech[25] nahlíženi jako bytosti interaktivně, situačně a symbolicky konstruované systémy nebo sítěmi, jež obývají, a které zahrnují mnoho socializačních kontextů s různými významy (Grbich, 2004). Podle Guby a Lincoln (1998) je právě opuštění pozitivistické platformy, která prostřednictvím objektivizace účastníků mohla být nástrojem depersonalizace a znevažování významu lidské důstojnosti, stěžejním prvkem transformace hodnotových východisek, která určují kritéria výzkumnické etiky.

5.2. Hlubší rozbor základních východisek

Ohledně některých pojmů a předpokladů, na kterých konstrukcionismus nebo jím inspirované směry stojí, nicméně panují nejasnosti, případně jsou jádrem kritiky

[24] V základu tato myšlenka odkazuje na učení filozofa Karla R. Poppera, který nabídl spojení kritéria objektivity s testovatelností daného závěru (Popper, 1997).
[25] Dnes už se v odborných kruzích mluví například také o post-postpozitivismu nebo i post-kvalitativním období, pro které je charakteristická ještě větší fluidita, rozostřenost a nestabilita konceptuálních hranic, reprezentací a forem reflexivity (srov. Denzin & Lincoln, 2018).

vědeckosti konstrukcionismu jako takového. Podstata těchto problémů obecně spočívá ve složitých filozofických otázkách, které, ačkoli mohou působit jako příliš teoretické a abstraktní, mají na konkrétní podobu výzkumu i praktické stránky jeho realizace zásadní dopad. Než proto přejdu k metodologii z konstrukcionismu čerpající, pokusím se rozebrat ta sporná místa, která z hlediska své práce považuji za důležitá.

5.2.1. Význam a jeho interpretace

První oblast se týká významu, který, jak naznačily odstavce výše, je pro perspektivy navazující na interpretativismus či interakcionismus fundamentální. Jak je vidět u Blumera (1986), význam je ústřední pro to, abychom mohli pochopit sociální realitu, protože se předpokládá, že lidé jednají na základě významů, které vytváří interpretací v průběhu interakce v různých situacích. Pátrání po významu významu nás pak zavádí k filozofické disciplíně zvané hermeneutika. Ta se ve starověku rozvinula jako nauka či praxe interpretace právních norem a Bible (Sousedík, 2008). Samotný název nauky pak podle Sousedíka (2008) pokrývá tři možné významy: vypovídat, vykládat a překládat.

Dva odlišné způsoby, jakými je proces interpretace nahlížen (a jak jsou chápány jeho klíčové složky, včetně významu), vedl k vytvoření dvou vlivných linií hermeneutiky. Liší se v zásadě podle toho, zdá chápou význam jako obsažený v záměrech ztělesněných v jednání nebo jeho výsledcích, či jako výsledek nutně odrážející kontext jednání a situovanost interpreta (Fay, 2002).

První linie – tzv. rekonstruktivní hermeneutika – požaduje, aby interpret ideálně rezignoval na své vlastní názory, dobový kontext a určité předporozumění, a pokusil se „převtělit“ do autora toho, čemu chce porozumět. Skrze vžití se do autora je pak interpretace v podstatě opětovným vytvořením – rekonstrukcí – výtvoru původního (Sousedík, 2008). Fay (2002, s. 150) tento důraz na zájem jednajícího považuje za zdroj jiného typu problému, který vyvěrá z představy, že jednání lidí je intencionální (záměrné) a řídí se pravidly a současně, že intencionální jednání je obvykle racionální. Protože se původní záměr od toho, který pak danou činnost skutečně provází, může odlišovat, požaduje autor zkoumání intencionality jako zasazené do širšího kontextu života a sociálního uspořádání, v němž jednání aktéra probíhá, a ve světle tohoto širšího kontextu je interpretovat. Rozdíl mezi rekonstrukcí a interpretací

pak autor (tamtéž, s. 170) postuluje jako rozdíl mezi čistě psychickým a objasňujícím, vysvětlujícím procesem.

Druhé pojetí významu vychází z učení filozofa Hanse-Georga Gadamera (2010, 2011), Sousedík (2008) jej označuje jako hermeneutiku integrativní. Právě integrativní hermeneutika zdůrazňuje úlohu dějinnosti interpreta v procesu výkladu. Zasazení hermeneutického subjektu do určité historické a sociální situace ve výsledku vede k relativizaci poznání, které je těmito vstupními okolnostmi nutně ovlivněno. Předsudky, či spíše před-soudy nicméně v tomto pojetí nejsou omezením, jako spíše samotnou podmínkou porozumění (Sousedík, 2008, s. 67–68). Význam je zde chápán především dyadicky, tedy zaměřuje se jak na hledisko jednajícího, tak i jeho interpreta a jejich interakce (Fay, 2002). Právě v aspektu dyadičnosti spočívá podle Faye další odlišovací prvek od rekonstruktivistické, intencionalistické, perspektivy. Na rozdíl od zjišťování předem objektivně daného smyslu, který je díky intencionalitě přítomen a čeká na pochopení, tak nastupuje aktualizace významu interpretovým jednáním v rámci konkrétního interpretačního kontextu. Celý proces v gadamerovském pojetí představuje jakési splynutí horizontů, v němž se jednání či objekty převádějí (překládají) z jednoho konceptuálního světa do jiného (Fay, 2002). Porozumění pak vzniká jako „rozšíření vlastního horizontu splynutím s nějakým horizontem dalším“ (Sousedík, 2008, s. 88). Pro Faye (2002) takové splynutí neznamená absolutní spojení dvou horizontů do jedné entity, nemusí totiž být zcela harmonické, navíc stále existuje prostor pro jejich proměnlivost. Podle Sousedíka (2008, s. 81) ovšem sice Gadamer mluví o horizontech dvou, tedy autorově a interpretově, ve skutečnosti pak ale zůstává jen ten interpretův. Další problém pak Sousedík vidí v předpokladu dějinnosti, které je zároveň připisována nadčasová platnost, což může být chápáno jako jeden ze sporných momentů relativistického stanoviska, tedy akcent na relativní charakter pravdy a současný požadavek absolutnosti daného stanoviska.

Je evidentní, že ve své čisté podobě obsahují obě perspektivy takové rozpory, které by znamenaly nevyhnutelnost vybrat si jednu z nich a jejího východiska se pevně držet. S ohledem na uvedenou kritiku ovšem vyvstává otázka, nakolik je taková cesta schůdná. Sousedík (2008, s. 138) sice například kritizuje Gadamerův přístup za to, že na jedné straně umožňuje věcný soulad mezi patrně jasným smyslem výtvoru autora a subjektivním pojetím interpreta, současně ale nijak nezaručuje správnost porozumění, na druhé straně však současně poznamenává, že postoj

interpreta nesmí být jen receptivní, ale i aktivní, tedy spíše aktivně rekonstruující (Sousedík, 2008, s. 109). A zároveň přiznává, že interpretující subjekt není nikdy „čistým“ subjektem, protože je vždy nějak poznamenaný dějinami a z nich vzešlým zaujetím (tamtéž, s. 70–71). Fay (2002) navrhuje překonat identifikovaná slabá místa obou přístupů jejich syntézou. Autor sám nepovažuje ani jeden z nich za zavrženíhodný, jako spíše nedostatečný či jednostranný, a proto by jejich kombinace mohla poskytnout smysluplné východisko. Podle Faye je tedy potřeba akcentovat intencionalistický záměr ztělesněný v jednání a jeho výsledcích, ale zároveň provádět i gadamerovský překlad či převod, který umožní převést myšlenky jednajícího do pojmů, kterým jako interpreti sami můžeme rozumět. V důsledku toho autor (tamtéž, s. 184) definuje význam jako daný tím, co znamená jednání pro jednajícího samotného, ale rovněž i tím, co znamená pro nás jako interprety. Jako důsledek takového stanoviska pro sociální vědy Fay navrhuje se interpretativních základů přidržovat, ale neomezovat se výlučně na ně.

5.2.2. Vnější realita a její poznání

Dalším ohniskem nejasnosti ve zvoleném filozofickém základu je vztah konstrukcionismu k vnější realitě a způsobům, jak ji poznat. Jedním ze silných stanovisek je výše naznačená představa existence vnější reality, tedy objektivismus. Z něj vycházející realistická ontologie pak předpokládá, že tato realita funguje dle vlastního řádu a je nezávislá na lidském vnímání a poznání (Fay, 2002). Je to právě objektivismu, proti němuž se silně vymezuje postmodernismus, který v rovině ontologické objektivistický předpoklad existence jednotné vnější poznatelné reality spíše odmítá (Bryant & Charmaz, 2007b).

Právě způsob, jakým se samotný konstrukcionismus k existenci vnější reality staví, je ale jedním z čelních témat jeho kritiky. V této souvislosti jde o podezření buď z ignorace, nebo dokonce popírání vnější materiální reality (de Lara, 2000; Hacking, 1999; Paleček & Risjord, 2015). Příčinou kontroverzí je představa toho, že fakta jsou čistě důsledky způsobů, jak reprezentujeme svět (Hacking, 1999) a navazující ontologický předpoklad, že žijeme v mnohých světech (de Lara, 2000). Philippe de Lara proto sociální konstrukcionismus pojí s radikálním relativismem a irealismem. Perspektiva je totiž podle autora natolik roztříštěná, že postrádá jakoukoli vazbu s objektivními kritérii, současně s tím vylučuje předpoklad světa mimo tyto mnohačetné konstrukce (de Lara, 2000).

Autoři, kteří se ke konstrukcionismu tak či onak hlásí, ignorování či popírání existence vnější reality vesměs odmítají (Bryant & Charmaz, 2007b; Burr, 1995; Crotty, 1998). Bryant a Charmaz (2007b) postulují chápání světa sociálními aktéry jako sociálně konstruované, nikoli však libovolně nebo ad hoc. Vivien Burr (1995) se kloní k myšlence, že diskurzy[26], sociální struktury a praktiky, které studujeme, jsou s materiálním světem úzce propojeny. Vztah konstrukcionistů k materiální podstatě světa často pomáhá uchopit pojem vtělenosti (*embodiment*), který nahlíží člověka jako inherentní (protože vtělenou) součást materiálního světa; všechno sociální tudíž nutně jako neodmyslitelně spjaté s materiálním, fyzickým aspektem (Clarke, 2005; Clarke et al., 2018; Low, 2017). Crotty (1998) argumentuje, že výrok o sociální konstrukci světa nutně neznamená popření jeho reálné existence a dokonce se snaží obhajovat přesvědčení, že konstrukcionistické stanovisko v epistemologii není v rozporu, nýbrž naopak v dobré shodě s realistickou ontologií.

5.2.3. Problémy s dualismem

Představa, že existuje materiální svět, který nějakým způsobem interaguje s našimi sociálními konstrukcemi, zavdává ještě k dalšímu typu kritiky – té, která odkazuje k problematice dualistického myšlení nesoucího odkaz karteziánského učení (Burr, 1995; Davidson, 2004; de Lara, 2000). Philippe de Lara (2000) píše, že konstrukcionismus sice aspiruje na překonání myšlení, které proti sobě staví kategorie materiálního a mentálního nebo objektivního a subjektivního, ve skutečnosti se mu to ale nedaří. Podle autora je to proto, že se s daty zachází jako se sociálními konstrukcemi, zároveň jsou to ale právě data ve smyslu doložitelných pozorovatelných praktik, které mají objektivní platnost závěrů doložit.

O rozbourání dichotomie subjekt – objekt, jakož i subjektivní – objektivní, se snaží také Michael Crotty (1998). Podle něj sice konstruujeme významy obklopující reality, nicméně se tak děje na základě interakce se světem a objekty v něm, ty by proto měly být chápany jako naši partneři v procesu generování významu. Význam samotný je pak současně subjektivní i objektivní, přičemž oba dva tyto náboje jsou

[26] Definice diskurzu navazují na odkaz francouzského filozofa Michaela Foucaulta. Podle Burr (1995, s. 128) se pojmem diskurz označuje jednak systematický a koherentní soubor obrazů a metafor, které konstruují objekt určitým způsobem, jakož i reálné komunikační akty v mezilidské komunikaci. Grbich (2004) v odkazu na samotného Foucaulta poukazuje na to, že jakožto formující činitelé diskurzy tuto svou úlohu často samy zakrývají. Disciplinace spojená s normalizací vybraných diskurzů pak vyzdvihuje nejenom formující, ale současně i mocenský aspekt diskurzů a diskurzivních praktik.

spolu nerozlučně spjaty. Problém s dualismem je spjat mimo jiné s výše zmíněnými reprezentacemi, které ve svém důsledku proti sobě vymezují relativně nezávislý objekt a symbol, který jej zastupuje (Paleček & Risjord, 2015). Touto kritikou je z pozic ontologického obratu drcena podstata samotného symbolismu. Nezájem o to, jaká přesvědčení lidé ve vztahu k objektům zaujímají, tzv. antireprezentacionalismus, opouští vizi mnohých výkladů jednoho světa, aby ji nahradil představou světů mnohých (Paleček & Risjord, 2015). Tento posun je rámován Davidsonovým (2004) apelem k rezignaci na „epistemologické prostředníky", které nám mají pomoci vysvětlovat rozdíly výkladů, a jejich nahrazení vysvětlením ontologickým (Paleček & Risjord, 2015, s. 170). Akt poznání není u Davidsona (2004) konceptualizován jako cesta od subjektivního k objektivnímu, nýbrž jako něco holistického a zároveň interpersonálního. Davidson rovněž píše o sdíleném intersubjektivním světě jako o podmínce komunikace. Ta totiž předpokládá, že svět obou komunikačních partnerů je totožný. Objektivita se odvíjí od procesu triangulace a pro tu jsou potřeba dvě osoby, které společně prostřednictvím jazyka dospívají k pojmu objektivního stavu věcí. Ze sdíleného pojmu pravdy pak tyto osoby nabývají přesvědčení, že jsou schopny objektům ve veřejném světě připsat jejich místo. Z toho Davidson vyvozuje závěr, že racionalita je sociálním rysem.

Paleček a Risjord (2015) se kloní k přesvědčení, že odpoutání se od epistemologických prostředníků má umožnit zachovat určitou linii relativistického uvažování, aniž by však vyvstával problém vyvolaný reprezentacemi. Takovou možnost skýtá přístup označovaný jako perspektivismus. Ten se na jedné straně přidržuje představy odlišností na úrovni ontologie, na straně druhé zasazuje význam, tedy i možnost jeho podchycení, do celé sítě kauzálních vztahů (Paleček & Risjord, 2015). Podle Faye (2002) perspektivismus spočívá v představě, že veškeré poznání je nutně perspektivní povahy, jelikož poznávající vždy přistupuje k realitě ze svého vlastního hlediska, s předpoklady a předsudky. Fay (2002) také zdůrazňuje, že porozumění intencionálním jevům předpokládá hodnotit jejich racionalitu, tedy určité hodnotové soudy. Podobný závěr lze ostatně najít i u Davidsona, který píše: „Kdyby jednotlivci nehráli nepostradatelnou a v posledku nevyhnutelně tvořivou roli posledního soudce, něco takového jako myšlení by nikdy nemohlo existovat" (2004, s. 113).

5.2.4. Role člověka

Phillipe de Lara (2000) v rámci své kritiky konstrukcionismu poukazuje rovněž na absenci jasného vysvětlení, kdo konstruuje co, případně koho. Vedle chápání člověka jako tvůrce sociálního světa totiž existuje možnost interpretovat konstrukcionismus tak, že přisuzuje člověku nálepku pouhých produktů diskurzů a sociálních institucí (Burr, 1995; de Lara, 2000).

Právě tato zdánlivě abstraktní dvoukolejnost, tedy konkurence pojetí člověka jako tvůrce společnosti, nebo naopak člověka jako společností utvořeného, má nicméně mohutný dopad na celý sociálněvědní výzkum, tím pádem i migrační studia. Prostřednictvím fundamentálních konceptů, jako jsou sociální sítě a vnořenost (*embeddedness*) totiž vymezuje definici migračních pohybů a migrantů jako takových. Jak bylo zmíněno již v kapitole o migraci, právě sjednocení nebo alespoň zmírnění napětí mezi makroskopickým územ, soustředícím se na působení strukturálních faktorů, a přístupem, který má při soustředění na individuální rovinu tendenci je naopak zanedbávat, je jednou z ambicí síťového přístupu (Boyd, 1989). Pnutí mezi dvěma krajními představami – migrantů jako determinovaných fenomény, daleko přesahujícími individuální rovinu, anebo migrantů jako absolutních režisérů svého migračního projektu – nicméně z povahy původního problému zůstává (srov. např. Bakewell, 2010).

Embeddedness (vnořenost) a sociální sítě

Jako nadějný nástroj pro překonání problému mezi strukturou a jednáním bývá často prezentován koncept vnořenosti. Granovetter (1985) viděl v zasazení jednání člověka do sociálních vazeb cestu, jak se vyhnout jak atomistickému pojetí, které sociální rovinu spíše přehlíží, tak výlučně makroskopickému kontextu, který vidí lidi jako podléhající nějaké vnější síle. Ve stati *Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness* z roku 1985 Granovetter píše:

> Aktéři se nechovají ani nerozhodují jako atomy mimo sociální kontext, ani se otrocky nedrží scénáře, který pro ně napsal konkrétní průsečík sociálních kategorií, které náhodou zaujímají. Jejich pokusy o účelové jednání jsou místo

toho ponořeny v konkrétních, probíhajících systémech sociálních vztahů.[27] (Granovetter, 1985, s. 487)

Propojenost mezi lidmi, která ve svém důsledku neumožňuje na osobu pohlížet v rámci pevných hranic, které lidi oddělují od druhých, nýbrž je prezentuje jako inherentní součásti jejich sociálních světů, komunit sounáležitosti a vztahů v nich, akcentuje vedle celé řady dalších autorů například také Edward Sampson (1990).

Přestože se Granovetter původně soustředil spíše na ekonomické jednání, koncept *embeddedness*, jak bylo uvedeno již v kapitole číslo dvě, měl v sociálněvědním studiu migrace silný dopad (srov. Ryan & Mulholland, 2015). Podle Ryan s Mulhollandem (2015) je to právě fokus na to, jak sociální aktéři interagují s plejádou sociálních, ekonomických či politických struktur prostřednictvím konkrétních sociálních vztahů, co dává perspektivě sociálních sítí potenciál fungovat jako spojnice mezi mikro a makro hlediskem.

Struktura versus jednání

Podstata problému s úlohou člověka v sociálních procesech bývá v angličtině konceptualizována jako *structure versus agency*. Zatímco pojem *agency* se vztahuje ke schopnosti lidí uvažovat o svém postavení, plánovat strategie a podnikat kroky k dosažení jejich tužeb a cílů, struktura (*structure*) naproti tomu odkazuje na výskyt opakujících se vzorců sociálního chování a uspořádání vztahů mezi prvky systému (Bakewell, 2010). Ačkoli najít mezi nimi rovnováhu není snadné, privilegování prizmatu založeného jen na jednom z nich je ještě problematičtější. Burr (1995) píše, že pro konstrukcionismus jsou ve své silné podobě nepřijatelné oba přístupy, tedy jak ten, který nenechává příliš prostoru pro *agency*, tak i ten, který zase de facto vylučuje myšlenku sociální konstrukce jako takové, tedy jakéhokoli dopadu lidské invence.

Pojednání o vztahu *structure* a *agency* často odkazují k práci britského sociologa Anthonyho Giddense. Například Fay (2002) přejímá Giddensovu představu struktury společnosti jako umožňujících a omezujících pravidel a rolí. Současně ale dodává, že struktura není nezávislá na těch, které ovlivňuje, protože předpokládá jejich

[27] „Actors do not behave or decide as atoms outside a social context, nor do they adhere slavishly to a script written for them by the particular intersection of social categories that they happen to occupy. Their attempts at purposive action are instead embedded in concrete, ongoing systems of social relations."

interpretační aktivitu. Giddens sám (1984) přisuzuje struktuře dvojí povahu, protože strukturální vlastnosti sociálních systémů jsou pro něj jak médium, tak i výsledek společenských praktik, které rekurzivně organizují. Aktivity lidských subjektů jsou situovány do sociálních systémů implikujících a případně reprodukujících určitou strukturu. Ta sama o sobě aktivity aktérů stejně tak omezuje, jako i umožňuje (Giddens, 1984, s. 17–25). Fay (2002, s. 86) shrnuje, že „společnost je procesem strukturace, v němž se uspořádané soubory interpretativní, záměrné činnosti vědomých aktérů vtělují do neustále se vyvíjejících způsobů jednání.“ Současně k tomu dodává, že schopnosti nezbytné k tomu, abychom tuto aktivní roli zastávali, získáváme v procesu enkulturace a socializace do určité kultury a společnosti. Fay se tedy snaží nabídnout určité smírčí hledisko, vychází přitom z důrazu na procesuálnost a interaktivnost. Společnost je v jeho pojetí proces, v němž se v čase uspořádává sociální praxe, která její strukturu v zásadě buď může potvrdit, nebo rozvrátit. To se odehrává skrze jednání členů společnosti, lidí, kteří jednají na základě určitých záměrů (Fay, 2002). Podobně Burr (1995) se snaží formulovat pozici, která by chápala lidské subjekty jako konstruované sociálními produkty v podobě diskurzů, ale současně je využívající pro vlastní účely. Na jedné straně tak uznává omezení a nerovnosti, na straně druhé vidí prostor pro jejich zpochybnění. Jinými slovy Burr umisťuje člověka na sedadlo řidiče, který může převládající diskurzy zpochybňovat a vzdorovat jim (Burr, 1995, s. 63). Autorka takovou aktivitu pojí s dovedností, což znamená, že její úspěšnost se může i v závislosti na osobní kapacitě jedince měnit. Jako další inspirační zdroj pro překonání tohoto dědictví karteziánského dualismu Burr (1995) zapojuje přístup dekonstrukce z pera francouzského filozofa Jacquese Derridy, kterou používá k podložení argumentu o faktické neoddělitelnosti daných jevů. *Jednotlivci, sociální praktiky, do nichž se zapojují, sociální struktura, v níž žijí, a diskurzy, které rámují jejich myšlenky a zkušenosti, se stávají aspekty jediného fenoménu*[28] (Burr, 1995, s. 76). Burr (1995) doplňuje, že pokud jsou *agency* a *structure* součástí jednoho neoddělitelného systému, pak je efektivita *agency* stejně tak reálným, jako i určujícím rysem sociální struktury.

[28] „Individuals, the social practices in which they engage, the social structure within which they live and the discourses which frame their thought and experience become aspects of a single phenomenon.“

Problematického vztahu mezi těmito entitami v síťové analýze si všímají rovněž Emirbayer a Goodwin (1994), kteří tuto dvojici doplňují ještě dalším neméně komplikovaným konceptem kultury. Síťová analýza podle nich často popírá zásadní představu, že se tyto fenomény navzájem předpokládají a nedokáže tak objasnit mechanismus, v němž záměrné a tvůrčí jednání lidí částečně slouží k vytvoření právě těch sociálních sítí, které pak aktéry zpětně omezují. Překonat tento nedostatek autoři navrhují v rámci tzv. antikategorického imperativu, který odmítá pokusy vysvětlit lidské jednání nebo sociální procesy pouze z hlediska kategorických atributů aktérů, tedy například těch týkajících se třídy, genderu nebo etnické příslušnosti, a to jak na individuální, tak i kolektivní úrovni. Autoři se přitom přiklánějí k přesvědčení, že individuální a skupinové chování nelze plně pochopit nezávisle na sobě a že za určitých podmínek je překonání propasti mezi mikro a makroskopickým hlediskem možné.

Oliver Bakewell (2010) se ale přiklání ke skupině skeptiků, podle které se síťovým přístupům překonání problémů, zastřešených otázkou *structure versus agency*, na teoretické úrovni nedaří. Konkrétní kritice je podrobena mimo jiné i Giddensova verze struktury a strukturace. Je to jednak pro předpoklad, že struktura je vždy závislá na aktivitě sociálních aktérů, což v podstatě vylučuje časovou proluku, kdy by současná aktivita sociálního aktéra mohla formovat sociální strukturu, která bude utvářet kontext pro sociální aktéry v budoucnosti. Zároveň je jako problematický spatřován Giddensův důraz na propojení mezi strukturou a jednáním, který de facto vede k tomu, že vztah mezi nimi nelze prozkoumat (Bakewell, 2010). Bakewell se ve své argumentaci opírá hlavně o práce tzv. kritických realistů, zejména Margaret Archer, u nichž hledá východisko, jak identifikované nedostatky překonat. Archer (1995) navrhuje nahradit dualitu struktury uznáním analytického dualismu mezi strukturou a jednáním, který zohledňuje, že fungují v různých časových obdobích. Pro prozkoumání časové souhry mezi nimi představuje autorka koncept morfogeneze. Následky minulého jednání v morfogenetickém cyklu přispívají ke strukturálním podmínkám, které mají kauzální vliv na následnou sociální interakci, přičemž je stále zachován prostor pro *agency* samotných aktérů.

Bakewell (2010) ještě zdůrazňuje, že problém *structure vs. agency* má důležité metodologické dopady. Je-li totiž kódování nebo stanovování kategorií v rámci analýzy založeno pouze na perspektivě účastníků výzkumu (tedy emické

perspektivě), analýza má podle autora tendenci obracet se k individualismu, což znemožňuje vyšší rovinu abstrakce, která neumožní základní strukturální vlastnosti a faktory identifikovat.

Struktura a kultura

Jak jsem již naznačila o pár odstavců výše, dalším vlivným hráčem v partii týkající se působnosti v sociálním světě je kultura. William Sewell (1992, s. 3) poukazuje na sociologický sklon stavět strukturu a kulturu do opozice, kdy struktura je běžně považována za „tvrdou" nebo „hmotnou", tudíž spíše primární a určující, zatímco kultura je považována za „měkkou" nebo „mentální", a proto za sekundární nebo odvozenou. Naproti tomu sémiotice naklonění sociální vědci, zejména antropologové, podle Sewella spíše považují kulturu za přední stanoviště struktury. Podobně Emirbayer a Goodwin (1994) chápou sociální strukturu a kulturu jako nerozlučně a mnohovrstevnatě spjaté. Sociální aktéři se podle nich téměř vždy nacházejí v kulturním prostředí, které je poznamenáno bohatou pluralitou kulturních formací a samotné kulturní struktury sociální jednání jak umožňují, tak i omezují. Také v jejich pojetí je sociálním aktérům připsána schopnost přizpůsobovat, reprodukovat a případně inovovat přijaté kulturní kategorie a podmínky jednání v souladu s jejich osobními a kolektivními ideály, zájmy a závazky (Emirbayer & Goodwin, 1994, s. 1442–1443). V tomto bodě se podle všeho shodují i s proponenty výše zmíněného ontologického obratu, kteří v rámci svého anti-reprezentacionalistického přístupu podtrhují, že nikoli kultura, ale lidé jsou skutečnými jednajícími agenty (srov. Paleček & Risjord, 2015). I Brian Fay (2002) píše o kulturním vlivu na člověka spíše ve smyslu přivlastňování člověkem než pouhého vstřebávání. Takové pojetí kultury zároveň naznačuje, že stejně tak jako v případě společnosti zde nemůže obstát představa jednoduchosti, singularity nebo statičnosti. Již Granovetter (1985) zdůrazňoval, že kultura není jednorázovým vlivem, ale průběžným procesem, který je neustále budován a rekonstruován během interakce. Za mylnou považuje představu kultury jakožto jednotného celku také Victor de Munck (2005). Autor sám chápe kultury jako jakási zprostředkující zařízení, která poskytují lidem rámec pro jednání, jakož i případný pocit příslušnosti k určité kolektivitě, zároveň si všímá toho, jak tyto kolektivní reprezentace, přestože jsou nutně poznamenány interakcí a vyjednáváním, vytváří dojem reálné existence, čímž plní roli určité funkční fikce.

Vzhledem k rozsahu a složitosti akademické diskuse na téma kultury zde není cílem analyzovat vymezení kultury jako takové, dokonce ani polemizovat o tom, zda vůbec ke zkoumání fenoménů, jako jsou migrace a integrace, její konceptuální uchopení potřebujeme, jako spíše opět poukázat na to, jakým způsobem nás přehodnocování dříve nezpochybnitelných předpokladů staví před potřebu reflektovat a případně adaptovat zažitá teoretická východiska. Například kritika v rámci zmiňovaného ontologického obratu se totiž dostala až k poměrně radikálnímu úhlu pohledu, který považuje kulturu za vynález antropologů. Autoři jako Wagner (1981) či Holbraad a Pedersen (2017) tak poukazují na nesoulad mezi lidmi a životy lidí, které antropologové studují, a kulturními strukturami a symboly, které z takového studia vzejdou.

V pracích na postmodernu navazujících, pozitivismus odmítajících autorů je pak kultura chápána jako důležitý fenomén, současně je však kladen důraz na její fluidní, interaktivní, kontextově závislý a pluralitní charakter a snahu eliminovat homogenizační a esencializační náboj, který by představa světa rozděleného na jednotlivé kulturní celky mohla implikovat (např. Hannerz, 2010; Low, 2017).

6. Kvalitativní výzkum

Mnohé z výše popsaných paradigmatických předpokladů si osvojili zastánci kvalitativního výzkumu (Clarke, 2005; Clarke & Friese, 2007; Clarke et al., 2018; Denzin & Lincoln, 2005a, 2018; Charmaz, 2006; Charmaz et al., 2018). Crotty (1998) pak vyzdvihuje spojení symbolického interakcionismu přímo s kulturní antropologií, a to především skrze přístup zvaný zakotvená teorie. Creswell (2007, s. 18–19) jako základní rysy kvalitativního výzkumu určuje mimo jiné již dříve zmiňovanou představu vícenásobných a subjektivních realit či osvojování optiky participantů, která předpokládá dostat se k nim a jejich perspektivám tak blízko, jak to jen jde. Metodologie je proto zaměřena na procedury induktivního charakteru, otevřené flexibilní reakce a výzkumníkovu zkušenost. Axiologická východiska důrazně předpokládají reflexi hodnotové orientace zúčastněných stran. Výběr jazykových prostředků a styl psaní je pak typický osobním laděním celkově odrážejícím interaktivní povahu výzkumného procesu (Creswell, 2007). Jedním z konkrétních projevů takové jazykové specifikace je i označování účastníků výzkumu, kdy se s ohledem na chápání celého procesu i jeho aktérů namísto dlouhodobě zavedených *respondentů* či *informátorů* hojně používají výrazy, které na aktivní (spolu)tvůrčí roli a ideálně rovnocenné postavení odkazují samy o sobě: *participant*[29] (např. Bryant & Charmaz, 2007c; Clarke & Friese, 2007; Clarke, 2003) *komunikační partner* (Hiller & Franz, 2004; Kissau & Hunger, 2010) nebo dokonce *protějšek*[30] či *konzultant* (Hannerz, 2010). Podobně je tomu i u označování způsobu, jakým se jako výzkumníci ke svým datům dostáváme. Proto, že se na jejich vzniku přímo podílíme, spíše než o zisku se mluví o jejich tvorbě (srov. např. Miovský, 2006). V souladu s touto logikou považuji svůj výzkum jako založený na vytvořených, nikoli sesbíraných datech.

Jako silná stránka kvalitativního výzkumu bývá často vyzdvihována citlivost a schopnost nenechat zapadnout individuální a případně marginalizované hlasy, jinými slovy nerozmělnit je v abstrakcích (Ganong & Coleman, 2014; Clarke, 2003). Podle některých autorů (např. Ambert, Adler, Adler, & Detzner, 1995) je to právě kvalitativní náhled, který má potenciál překlenout výše diskutované dichotomie

[29] Označení „participant“, případně jeho genderový protějšek „participantka“ je pro mě výchozím. Pro zachování jazykové pestrosti jej však zejména v analytické části práce budu střídat s pojmy „narátor/narátorka“ či „komunikační partner/ka“.
[30] Z angl. *counterpart* (srov. Hannerz, 2010, s. 93).

mikro versus makro či objektivní versus subjektivní. Ryan, Erel a D'Angelo (2015b) zase ukazují, že kvalitativní metody mohou být velice užitečné pro prohloubení našeho chápání fenoménů migrace, sociálních sítí a kapitálu. Druhou stranu mince ale představují specifické výzvy a dilemata. K těm nejzávažnějším Guba a Lincoln (1998) řadí intenzivní osobní kontakty s participanty, následné problémy s udržováním nebo zachováním důvěrnosti a anonymity, silný tlak na naprosto otevřené jednání s ohledem na potřebu respektovat emické konstrukce komunikačních partnerů a způsob formování výsledných studií. To v důsledku vede k tomu, že kvalitativní výzkum rozhodně nemusí být úhledný a přehledný proces, ale naopak proces dosti náročný a chaotický (Ganong & Coleman, 2014).

Guba a Lincoln (1989) dále upozorňují na posuny v kritériích kvality výzkumu. Tradiční pojetí reliability autoři nahrazují pojmem spolehlivosti (*dependability*). Zatímco v konvenčním pojetí reliability by metodologické změny a posuny v konstrukcích výzkumníka/výzkumnice znamenaly ohrožení pro kvalitu práce, v pojetí Guby a Lincoln jsou známkou spolehlivosti, pokud jsou transparentně zpracované a vyargumentované a umožňují tak externím hodnotitelům učiněná rozhodnutí prozkoumat, posoudit a pochopit, jaké faktory k nim vedly. K dalšímu konvenčnímu kritériu – objektivitě – navrhují autoři protějšek v podobě pojmu potvrditelnosti (*confirmability*). Ta má dokládat, že interpretace a výsledky šetření jsou zakořeněny ve zkoumaných kontextech a výpovědích participantů, nikoli ve fantazii autora/autorky výzkumu. Těžiště se tedy posouvá od dodržování metodického postupu, který by zajistil hodnotově neutrální data, k integritě zjištění na úrovni transparentnosti jejich vztahu k datům samotným. Namísto požadavku zobecnitelnosti a externí validity pak autoři postulují představu přenositelnosti (*transferability*). Požadavek shody vysílajícího a přijímajícího kontextu, která má být zajištěna náhodným vzorkem vytvořeným ze stejné populace, má být nahrazen empirickým procesem kontroly míry podobnosti mezi těmito kontexty. Úkol zajistit evidenci pro nárokovanou zobecnitelnost sice dále leží na výzkumnících, důkazní břemeno pro nárokovanou převoditelnost se ale posouvá na samotného příjemce, tedy čtenáře, hodnotitele apod. Hlavní technikou pro dosažení přenositelnosti je hustý popis[31], tedy jakási databáze, která čtenářům umožní učinit rozhodnutí

[31] Zde autoři odkazují mimo jiné na Gilberta Rylea a zejména pak Clifforda Geertze, čelního představitele symbolické antropologie, pro něhož byt hustý, zhuštěný popis rovněž zásadní úkon antropologického výzkumu (srov. Guba & Lincoln, 1989, s. 242).

o možném využití studie i pro další případy. Autoři tak podtrhují posun od absolutního pojetí generalizace při splnění podmínek konstrukce vzorku k relativnímu pojetí přenositelnosti závisející na míře shody mezi hlavními podmínkami (Guba & Lincoln, 1989).[32]

6.1. Od zakotvené teorie k situační analýze

6.1.1. Zakotvená teorie

Zakotvenou teorii vyvinuli sociologové Barney G. Glaser a Anselm L. Strauss. Na základě analýzy umírání, vzniklé při zkoumání nevyléčitelně nemocných pacientů v amerických nemocnicích, autoři vytvořili systematické metodologické strategie, které roku 1967 publikovali v knize *The Discovery of Grounded Theory*. Publikace nabídla systematickou kvalitativní analýzu se svou vlastní logikou a schopností generovat teorii, tedy konstruovat abstraktní teoretická vysvětlení sociálních procesů. Touto cestou se Glaser a Strauss snažili přesunout kvalitativní výzkum nad rámec popisných studií do oblasti explanačních teoretických rámců a poskytnout tak abstraktní, konceptuální porozumění studovaným fenoménům. Oba výzkumníci však prošli odlišným akademickým prostředím, což mělo na zakotvenou teorii významný dopad. Zakotvená teorie tak v sobě snoubí dvě v zásadě protichůdné a konkurenční sociologické tradice – pozitivismus spojený s Columbijskou univerzitou, alma mater Barneyho Glasera, a pragmatismus související s důrazem na terénní výzkum, typický pro tzv. Chicagskou školu, v rámci níž se vědecky etabloval Anselm Strauss. V důsledku toho se v původní verzi mísil důraz na striktní, na empirismu založené, procedury se zájmem o lidi jako aktéry sociálního světa, jazyk a interakci (srov. Charmaz, 2006). Právě z pragmatismu a symbolického interakcionismu vycházející důraz na význam, jednání a proces převážil objektivisticko-pozitivistický důraz na logiku, analytické procedury, předpoklad

[32] Gomm, Hammersley a Foster (2000) nicméně pojí pojetí, které Guba a Lincoln představili, s faktickým vyloučením možnosti zobecnění. V jejich přístupu totiž spatřují představu o absenci jakýchkoli zákonů sociálního světa, která má plynout ze snahy eliminovat nepřijatelné předpoklady jako determinismus, redukcionismus atp. Pokud ovšem přenositelnost závisí na určité podobnosti kontextů nebo míře jejich shody, musí v nich podle Gomma et al. existovat nějaký stabilní prvek, jinak by nám původní situace (ta, o které referuje badatel) o nové (té, na kterou chce vztahovat badatelovy závěry čtenář) nemohla nic říct. Samotný koncept přenositelnosti tedy podle autorů existenci určitého řádu předpokládá. Autoři ke svému východisku současně dodávají, že ani oni jím nechtějí implikovat ani deterministické, ani redukcionistické uvažování.

existence externího světa a nezaujatého pozorovatele v přístupech, které se hlásí ke snaze zakotvenou teorii v tomto smyslu revidovat (Charmaz, 2005, 2006).

Přes kritickou revizi a posuny v kořenových filozofických perspektivách ale existují základní konceptuální a metodologické pilíře, na nichž jak tradiční, tak revizionistická pojetí zakotvené teorie staví.

Strauss a Corbin (1999, s. 118) definují zakotvenou teorii jako transakční systém umožňující prozkoumat interaktivní podstatu událostí. Důležitým prvkem zakotvené teorie je její procesuální hledisko. Procesem autoři chápou „spojení několika sekvencí jednání nebo interakcí týkajících se zvládání jevu, ovládání nebo reakce na jev“ (Strauss & Corbin, 1999, s. 106). To umožňuje zaměřit se na dynamiku studovaných událostí, interakcí a jednání. Z hlediska výzkumu je pak podstatné zkoumání vzájemně propojených podmínek na různých úrovních. Podmínky, jejichž inherentní součástí je podle autorů aspekt časovosti, se mohou vyskytovat ve formě příčin vedoucích k jevu, kontextu nebo intervenujících podmínek, které jednání a interakci buď brání, nebo je usnadňují.

Jane C. Hood (2007) identifikuje jako základní charakteristiku tradiční zakotvené teorie tak zvanou problematickou trojici (*troublesome trinity*), která spočívá v komparativní analýze, teoretickém vzorkování a teoretické saturaci. Porovnávání se odehrává na více úrovních, mimo jiné i jako zásadní konstantní komparace empirických dat a vznikajících kategorií (Charmaz, 2005). Specifikem takového postupu je provázanost a de facto neoddělitelnost jednotlivých fází, tedy tvorby dat a vznikající analýzy, které se v neustálé interakci navzájem zefektivňují (Bryant & Charmaz, 2007a; Charmaz, 2006; Strauss & Corbin, 1999). Charmaz (2006) osvětluje, že úzká provázanost tvorby dat a jejich analýzy zmenšuje prostor pro výtky stran nekritického přijímání perspektiv participantů, nekonzistentní práce v terénu, povrchního a náhodného shromažďování dat a v neposlední řadě spoléhání na existující zásoby analytických kategorií.

Kódování

Charmaz (2006) uvádí, že práce s daty probíhá v rámci systému třídění a syntézy, označovaném jako kvalitativní kódování. Kódování je ústředním procesem, díky němuž teorie z dat vzniká. Jeho podstatou je rozbor, konceptualizace dat a jejich následné opětovné složení novým způsobem (Strauss & Corbin, 1999). Charmaz (2005, s. 571) přirovnává proces kódování k výstavbě lešení, na kterém je

možné výzkum dále budovat. Prostřednictvím něj jsou data rozřazována do vnitřně provázaných segmentů, které jsou základem pro výsledné teoretické abstraktní porozumění zkoumané zkušenosti. Základem kódování jsou dva analytické postupy: kladení otázek a porovnávání (Strauss & Corbin, 1999).

V tradičním modelu prochází kódování třemi stupni: otevřeným, axiálním a selektivním. Otevřené kódování má za úkol identifikovat a rozvíjet pojmy ve smyslu jejich vlastností a dimenzí a zároveň označovat a slučovat podobné případy do návrhu kategorií. V rámci axiálního kódování dochází k dalšímu rozpracovávání dat, načež se navrhují spojení mezi kategoriemi a jejich subkategoriemi (Strauss & Corbin, 1999). Strauss a Corbin tento stupeň charakterizují jako „bližší určení kategorie (*jevu*) pomocí *podmínek*, které jej zapříčiňují, *kontextu* (jeho konkrétního souboru vlastností), v němž je zasazen, *strategií* jednání a interakce, pomocí kterých je zvládán, ovládán, vykonáván, a *následků* těchto strategií“ (Strauss & Corbin, 1999, s. 71, kurzíva v originále). Zjednodušenou grafickou podobu axiálního kódování autoři představili ve formě tzv. paradigmatického modelu, který má vztahování kategorií a subkategorií v této fázi přiblížit (Strauss & Corbin, 1999, s. 72).

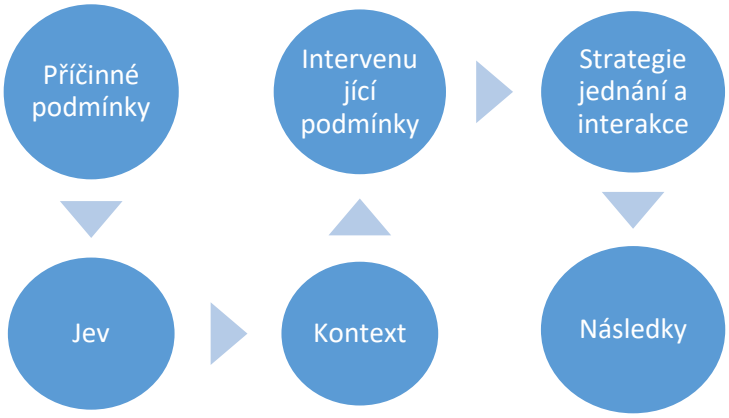

Obrázek 1: Paradigmatický model (Strauss & Corbin, 1999)

Selektivní kódování se následně soustřeďuje na výběr centrální kategorie, která je vztahována k ostatním kategoriím, další ověřování a doplňování, aby mohlo dojít k integraci teorie jako celku (Strauss & Corbin, 1999). Judith Holton (2007) v této souvislosti zdůrazňuje zásadní úlohu procedury třídění, tedy teoretického uspořádávání dat a myšlenek, které zaručuje vnitřní spojení mezi kategoriemi, což snižuje nebezpečí vzniku lineární, ploché a nedostatečné integrované výsledné teorie.

Autorka přitom zdůrazňuje, že třídění se odehrává na konceptuální úrovni a je úzce propojené s vytvářením poznámek.

Poznámkování

Psaní poznámek je obecně považováno za jeden z klíčových momentů tvorby zakotvené teorie. Phyllis Noerager Stern (2007, s. 119) přirovnává poznámky k maltě, která umožňuje z dat – základních stavebních kamenů – budovat teorii. Lora Bex Lempert (2007) je označuje za formu analytické konverzace výzkumníků se sebou samými ve snaze porozumět zkušenostem participantů a vytvořit koherentní rámec, zpřístupňující analýzu ostatním. Je to proto, že tato procedura umožňuje posouvat abstrakci na další úroveň, objasňovat a směrovat následné kódování, tedy cizelovat kódy a následně i kategorie (Charmaz, 2006). Charmaz (2006) také vyzdvihuje psaní poznámek jako článek, který zprostředkovává charakteristickou provázanost tvorby a analýzy dat, jelikož právě poznámky významně pohánějí tak zvané teoretické vzorkování.

Teoretické vzorkování a saturace

Teoretické vzorkování je kumulativní činnost, která má zajistit, „aby pozornosti badatele neunikly ani rozmanité odchylky, ani proces a hutnost“ (Strauss & Corbin, 1999, s. 133). Jejím motorem je právě potřeba upřesňovat vznikající a rozvíjené kategorie (Charmaz, 2006). Strauss a Corbin (1999) specifikují vzorkování podle fáze analýzy, která je řídí. Při otevřeném kódování se provádí otevřené pořizování vzorků, během axiálního kódování vztahové a variační a při selektivním kódování rozlišující pořizování vzorků. Podstatným faktorem procedury je tzv. teoretická citlivost, kterou autoři definují jako „schopnost rozlišovat jemné detaily ve významu údajů“ (Strauss & Corbin, 1999, s. 27), dále také jako schopnost vhledu a odlišování souvisejícího od nesouvisejícího. Míra takové schopnosti se podle Strausse a Corbin odvíjí mimo jiné i od kapacit tvořivého využití osobních i profesních zkušeností, znalostí a literatury.

Logika zakotvené teorie velí pořizovat vzorky tak dlouho, dokud není u každé kategorie dosaženo jejího teoretického nasycení, saturace (Strauss & Corbin, 1999). Ian Dey (2007, s. 185) nabízí přirovnání saturované teorie k houbě, která již do sebe v daný moment nedokáže pojmout žádnou další tekutinu. Při dosažení saturace se tedy kategorie, jakož i vztahy mezi nimi, zdají být podrobně popsány, propracovány

a ověřeny (Strauss & Corbin, 1999). Existují však autoři (např. Morse, 2018; Saunders et al., 2018), kteří si všímají často nejednoznačného, tím pádem i vágního zacházení se saturací jakožto jedním z hlavních kritérií kvality kvalitativního výzkumu. Prvním krokem takové reflexe je odmítnutí představy saturace jako pouhé replikace (Morse, 2018), tím dalším pak podrobnější analýza toho, co je hnací silou a současně i kritériem nasycení (Saunders et al., 2018). Saturace zaměřená na rozvoj analýzy je poháněna buď snahou rozšiřovat obsahově stávající kódy nebo rozvíjet v duchu indukční výzkumné logiky kódy nové. Vedle toho existuje i tendence opačná, tedy poměřovat nasycení vybranou teorií, s níž má být analýza usouvztažněna, nebo zaměření na úroveň vytěžení každého případu/jednotlivých účastnic a účastníků. Spíše než paušální kritéria je tak podle autorů nutné a) vyhodnocovat potřeby saturace ve vztahu ke specifikům konkrétního výzkumu a b) chápat ji spíše jako otázku míry naplnění než dosažení jasného horizontu.

Práce s literaturou

Lora Lempert (2007. s 247) spatřuje v tradičních koncepcích Glasera, Strausse a Corbin malý prostor pro využívání literatury ve fázi souběžného vytváření a analyzování dat, a to jako důsledek snahy eliminovat rizika ovlivnění nově vznikající teorie těmi existujícími. Autorka sama se proti determinaci vznikajícího výzkumu dostupnou odbornou literaturou rovněž vymezuje, zároveň ale základní přehled chápe jako nevyhnutelnou podmínku toho, aby studie skutečně mohla přinést něco nového a nesnažila se znovu vynalézt kolo (Lempert, 2007, s. 251). Stejně tak Holton (2007) při svém důrazu na třídění identifikuje jako jeho součást integraci výzkumnických poznámek s literaturou jakožto impulz pro další úrovně teoretizace. Bez ohledu na fázi výzkumu jsou literatura a znalosti z ní načerpané zásadním předpokladem pro zvládnutí tvorby zakotvené teorie jako celku (viz např. výše popsané faktory teoretické citlivosti). Případně lze akademické znalosti chápat jako součást v první kapitole zmiňovaného konceptuálního zavazadla, které si s sebou do výzkumu nutně přinášíme, ale které by zároveň ideálně mělo být předmětem kritické reflexe v průběhu celého procesu (Clarke, 2005; Clarke et al., 2018).

6.1.2. Situační analýza

Konstrukcionismem, respektive konstruktivismem, ovlivněné revizionistické přístupy vycházejí z tradičních metodologických zásad, vnáší do zakotvené teorie explicitní důraz na to, že se jedná o proces produkující omezená, orientační zobecnění, nijak si nenárokující univerzální platnost (Bryant & Charmaz, 2007b). Americká socioložka Adele Clarke ve svém teoreticko-metodologickém přístupu, označovaném jako situační analýza, vychází z odkazu postmoderny, interpretativismu a konstruktivismu, které doplňuje akcentovaným relativistickým/perspektivistickým hlediskem (Clarke, 2005; Clarke & Friese, 2007). S odvoláním na svá filozofická východiska Clarke (2003) postuluje situační analýzu jako nástroj, jehož předností je citlivost ke studovaným procesům a událostem a zejména pak potenciál zachycovat i to, co v datech nemusí být zjevně patrné. Clarke v této souvislosti mluví o *tichých místech*[33] tedy přesně o tom, co se zdá být přítomno, ale neartikulováno (2003, s. 561). To souvisí s explicitním zájmem o různorodost, ambivalenci a nestabilitu, které jsou studovaným situacím vlastní (Clarke et al., 2018).

6.2. Filozofické kořeny situační analýzy

Sama Clarke (2005) ve svém přístupu identifikuje řadu inspiračních zdrojů, od Chicagské školy městské sociologie a jejího zájmu o prostor a životní prostředí[34] přes post-esencialismus až po dekonstruktivní analýzu. Mimo jiné odkazuje také na George Meada a jeho závazek reprezentovat ty, které studujeme, prostřednictvím jejich vlastní perspektivy či Herberta Blumera a jeho pojem senzibilizujících konceptů[35]. Hodně prostoru pak Clarke věnuje snaze o propojení určitých prvků učení Anselma a Michela Foucaulta. Konkrétně jde o spojení představy sociálních

[33] „Sites of silence“

[34] Životní prostředí je zde myšleno ne úzce/nutně v ekologickém smyslu slova. Clarke sama zdůrazňuje kombinaci symbolické a materiální roviny konstruktivistické perspektivy (srov. Clarke, 2005).

[35] Z angl. *sensitizing concepts*. Sám Blumer píše, že zatímco definitivní koncept přesně odkazuje na to, co je společné třídě předmětů pomocí jasné definice nebo pevně vymezených atributů, senzibilizující koncept takovou specifikaci postrádá. Místo toho se opírá o obecný smysl toho, co je relevantní, a poskytuje jakýsi obecný smysl pro orientaci či naznačuje směry, kterými je možné se dále ubírat. Takovou povahu pak Blumer přisuzuje i konceptům, jako jsou kultura, instituce, sociální struktura, zvyky a osobnost, a to právě proto, že jim chybí přesný odkaz a neobsahují žádná srovnávací vodítka, která by umožňovala jednoznačnou identifikaci konkrétních případů a jejich obsahu (Blumer, 1986).

světů s úlohou diskurzu, disciplinace a moci. Oba tyto inspirační zdroje podle Clarke spojuje orientace na sociální, institucionální a organizační aspekt.

6.2.1. Syntéza Strausse a Foucaulta

Strauss (1978) vidí sociální světy jako entity, které jsou založeny na alespoň jedné primární aktivitě či souboru aktivit a které jsou zároveň zasazeny do konkrétního fyzického prostoru. K jejich realizaci dochází určitými způsoby, Strauss sám (1978, s. 122) v této souvislosti píše o technologiích. Tyto sociální světy jsou naplněny procesy a vztahy, včetně těch mocenských. V důsledku těchto procesů vyjednávání či soupeření dochází k interakci a protínání jak na úrovni jednotlivých světů, tak dílčích světů (*subworlds*), které jsou v nich obsaženy. Entity, kde členové různých světů uplatňují rozdílné nároky, cíle, vytvářejí nebo rozbíjejí spojenectví, aby se mohli věnovat svým aktivitám, pak označuje Strauss (1978) jako arény. Clarke (2005) ze Straussových myšlenek přebírá představu sociálních světů jako spojených mechanismů, kterými lidé organizují svůj sociální život, a důraz na to, jak jsou individuální a kolektivní identity konstituovány prostřednictvím závazků a účasti v těchto světech a arénách. Stejně tak nahlíží světy jako segmentované, podléhající interakci, a to včetně jejího mocenského prvku. Právě skrze důraz na sociální jednání, v němž jednající jedinec vystupuje jako součást určitých sociálních světů, se Clarke dostává k Foucaltovu pojetí diskurzu, které jsou podle ní procesy v sociálních světech na jedné straně vytvářeny, na straně druhé se zpětně na jejich vytváření také podílí. Clarke diskurzy chápe jako sociální fenomény, aktéry a situace, které jsou předmětem studia, přitom pojímá jako nedílné součásti diskurzů, které je třeba věnovat pozornost. Vychází rovněž z představy, že diskurzy, uskutečňované v rámci disciplinačních praktik a organizačních pravidel, formují individuální i kolektivní subjekty, jejich sebepojetí a identity. Autorka se konkrétně zaměřuje na to, jak mohou být obsah a řád světů v rámci toho, co Foucault (2002) označuje jako podmínky možností (*conditions of possibility*), vyjednávány.

Další důležitý bod v situační analýze představuje explicitní uznání významu ne-lidských elementů v situaci (Clarke, 2005). I v tomto případě se autorka odvolává na Foucaulta a jeho přesvědčení, že při studiu se nestačí zaměřit jen na „vědoucí subjekt“, ale i další účastníky a objekty. Akcent na ne-lidské aktéry a elementy Clarke čerpá také z přístupu označovaného jako *actor-network theory*, která nejenže uznává význam jejich přítomnosti, ale připisuje jim také roli aktivního činitele.

Autorka se tedy hlásí k postmoderní vizi rozbíjející ostrou binaritu mezi lidským a ne-lidským, zároveň nelidské a diskurzivní aktéry/aktanty činí rovnoprávnými prvky své analýzy, které mohou být předmětem rasové, genderové či třídní klasifikace, stejně jako lidské subjekty.

6.2.2. Mapování situace jako metoda výzkumu

Situační analýza se skládá z několika typů mapování. Situační mapy se zaměřují na postižení aktérů a elementů, které ve zkoumané situaci figurují, a na zvažování vztahů mezi nimi. Mapy sociálních světů/arén pak cílí na kolektivní aktéry, klíčové nelidské elementy, diskurzy a arény závazků, v nichž dochází k vyjednávání. Právě zde Clarke s oporou ve filozofických východiscích vidí prostředek mezo-úrovňové analýzy a interpretace. Poziční mapy následně vymezují hlavní pozice přítomné, ale i nepřítomné, v datech a umisťují je vůči konkrétním osám rozdílností, kontroverzí a zájmu týkajících se dané situace (srov. Clarke, 2005).

Ačkoli si Clarke do svého přístupu osvojuje základní metodologické principy tradiční zakotvené teorie, jako jsou souběžná tvorba a analýza dat, kódování, poznámkování, teoretické vzorkování a citlivost, jakož i konstantní komparace, nejenže jejich zpracování transformuje do specifické grafické podoby, ale odlišuje se také v chápání základního procesu, který dává zakotvené teorii smysl. Právě v pojetí základního sociálního procesu totiž Clarke (2003, 2005) vidí prostor pro jemnější a komplexnější rozbor toho, co se ve zkoumaných situacích odehrává. Studovat jednání v návaznosti na vybraný singulární proces podle Clarke nestačí, namísto toho je potřeba se také podrobněji zaměřit na konstelaci situace z hlediska pozic, vztahů, jejich okolností a náboje v sociálních světech/arénách. To se podle autorky musí projevit jak na úrovni tvorby dat, tak také analýzy. Proto, aby mohli zvládnout tyto požadavky naplnit, vypořádat se s heterogenitou a fluiditou zkoumaných fenoménů a procesů, musí být podle Clarke (2003) badatelé nejenom analytiky, ale také kartografy, kterým je vlastní přístup výše popsané brikoláže.

Clarke (2005) se v souvislosti s analytickou procedurou vymezuje také vůči tradičnímu schématu zakotvené teorie, které jako by kontexty, elementy a podmínky určovalo na základě předem stanovených modelů (k nim by zapadalo i výše popsané paradigmatické schéma). Situační analýza proto dopředu mezi kauzálními, intervenujícími a kontextovými faktory/podmínkami nerozlišuje, protože vše, co je v situaci obsaženo, je pro ni konstitutivní a potenciálně ovlivňuje prakticky vše

ostatní v situaci. Zde se autorka opět odvolává na Foucaultovy podmínky možností (Clarke, 2005). Jinými slovy by se všechno, co se v situaci zkoumá, teoreticky dalo označit jako kontextuální elementy, které ji ovšem ani nerámují, ani neobklopují, nýbrž jsou přímo v ní (srov. Clarke, 2005; Clarke & Friese, 2007).[36]

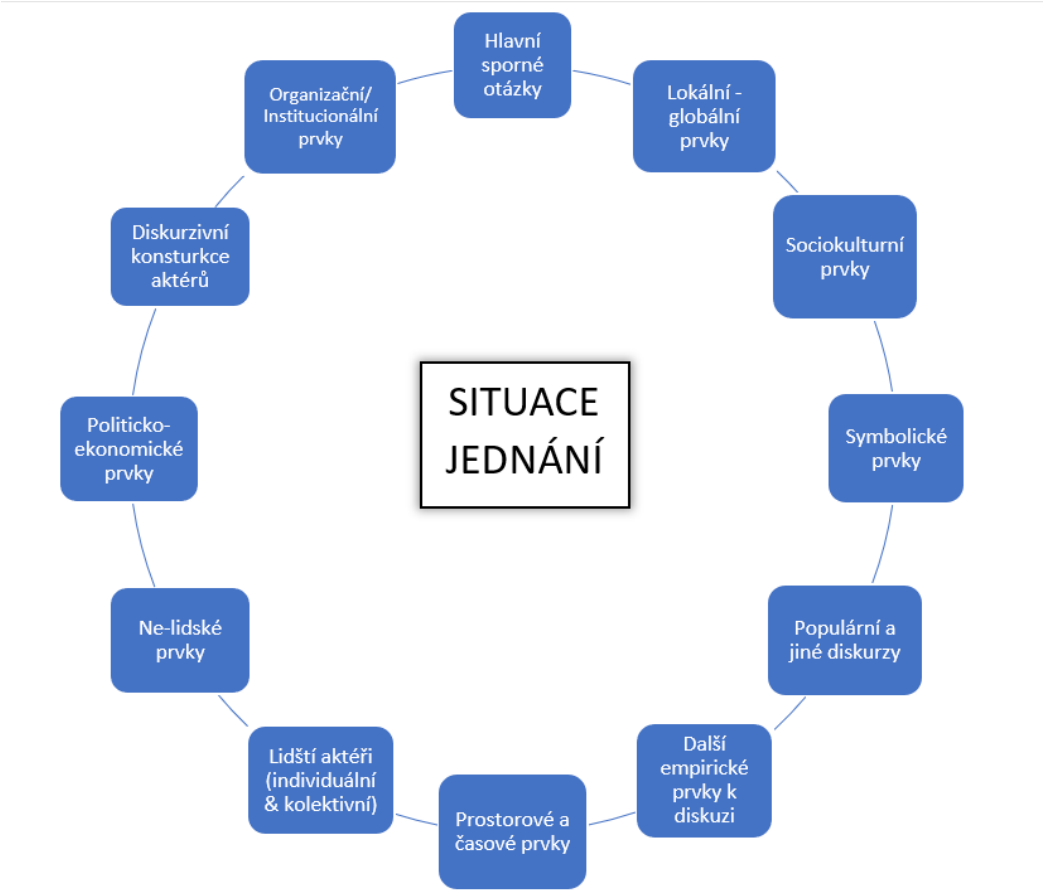

Obrázek 2: Matice situační analýzy, vlastní zpracování (Clarke & Friese, 2007, s. 365)

[36] Holton (2007) cituje několik autorů a přidává se k jejich mínění, že Clarke tímto svým pojetím kontext privileguje, čímž se sama dopouští apriorní prekoncepce, kdy si určením kontextu samotného jako ústředního v situaci vynucuje předem vybraný teoretický rámec. Holton naproti tomu navrhuje chápat kontext jako jednu z proměnných, k závěrům o jejíž relevantnosti je, stejně jako u proměnných jiných, potřeba analyticky se dobrat. V přepracovaném vydání monografie o situační analýze se autorky v čele s Clarke od pojmu kontext v zásadě distancují, přesněji řečeno staví kontext ve vztahu ke zkoumané situaci do takové pozice, která jej činí de facto zbytečným. Nejde totiž o kontext, který podmínky procesů v situaci rámuje, ale o to, jak samy podmínky situaci konstituují (Clarke et al., 2018).

7. Vlastní výzkum

V úvodní části této kapitoly se budu věnovat popisu organizačních aspektů realizace svého výzkumu, tedy její chronologii, konstrukci a charakteristikám výzkumného souboru a metodám tvorby dat. Kapitola začíná reflexí vývoje výzkumného záměru a usouvztažňuje důležité metodologické a organizační posuny, což, jak doufám, pomůže čtenáři lépe pochopit výslednou konstrukci výzkumu, formu a obsahovou strukturu této práce. Další sekce kapitoly je pak zasvěcena etickým otázkám, rozboru autorské pozicionality a shrnutí identifikovaných limitů výzkumu jako takového. Závěrečná část se pak zabývá otázkou validity a zpracování dat.

7.1. Jak se výzkumný záměr vyvíjel

V následující pasáži se budu věnovat podrobnějšímu popisu motivace a okolností vzniku a vývoje svých výzkumných cílů. Ve snaze tento spletitý vývoj zpětně uspořádat jsem identifkovala čtyři fáze charakterizované nejzásadnějšími dilematy a z nich pramenícími teoretickými i metodologickými rozhodnutími. Ačkoli jejich sled nebyl ani hladce lineární, ani ucelený, jak by se na základě následujícího přehledu mohlo zdát, dané fáze jsem vydělila právě proto, že zdůrazňují klíčové posuny a okolnosti jejich uskutečnění a pomohou tak čtenáři pochopit výslednou podobu předkládané práce. Byť může natolik podrobná pozornost věnovaná opuštěným či přehodnoceným stanoviskům působit nadbytečným dojmem, rozhodla jsem se zařadit je do práce ze dvou důvodů: jednak vycházím z imperativu současného kvalitativního výzkumu, který badatele vede k zodpovědnému zpracování a objasnění motivací, pohnutek a dalších podstatných vstupních předpokladů, které ji/jej před začátkem výzkumu i v jeho průběhu ovlivňovaly (Bryant & Charmaz, 2007a, b; Clarke, 2005; Clarke et al., 2018; Grbich, 2004; Mills, Bonner, & Francis, 2006). Zároveň doufám, že takový krok poskytne užitečný návod pro orientaci v celkové struktuře práce a umožní ji smysluplně zarámovat. Prostřednictvím této pasáže rovněž upozorňuji na vlastní slepé uličky zjednodušených a neadekvátních očekávání, abych se ujistila, že vyznění mé práce do nich čtenáře nakonec také nezavede.

7.1.1. První fáze: studijní zaměření a „první rodina“

Zaměření na ruskou, rusky mluvící a nakonec šířeji definovanou postsovětskou komunitu přistěhovalců v České republice představuje propojení dvou oborových specializací, které jsem kombinovala v průběhu bakalářského i magisterského studia – kulturní antropologie a ruské filologie. Při zpětném pohledu je potřeba přiznat, že u motivace pro realizaci prvních dvou skromných výzkumů, ve kterých jsem se zaměřovala na různé aspekty postmigrační zkušenosti mladých Rusek a Rusů, sehrál nezanedbatelnou roli oportunismus. Kromě toho, že jsem se rozhodla zaměřit na nositele jazyka, který jsem studovala, a který je zároveň rodným jazykem jedné z nejpočetnějších cizineckých komunit v Česku, jsem cílovou skupinu omezila na relativně lehce dostupnou a mému věku blízkou kategorii univerzitních studentů. V té době jsem si neuvědomovala, že si takto nenápadně vytvářím svůj hlavní výzkumný zájem a zároveň součást své výzkumnické identity. Pokud hodnotím motivaci k současnému výzkumu, jedná se už o plnohodnotnou kombinaci složky vědecké a osobní, protože formulace výzkumného problému do sebe v průběhu času vstřebala několik zásadních okolnosti spojených jak s profesními, tak i osobními událostmi v mém životě. Shoda okolností v podobě krátkodobého příklonu k pedagogickým vědám a současná intenzivní zkušenost s přistěhovaleckou rodinou z východní Evropy určila hrubé obrysy vznikajícího výzkumného záměru. Ten cílil především na oblast vzdělávání a jazykovou situaci rodiny. Téma minoritního vzdělávání mě dovedlo k zaměření na skupinu tzv. žáků-cizinců, díky kterým se do hledáčku cílové skupiny dostali a nakonec převážili jejich rodiče.

Zmíněná první rodina, díky níž se úvahy, jež vyústily v realizaci předkládaného výzkumu, rozběhly, mě vedla k objevování široké oblasti různých teoretických perspektiv a konceptů, které bych v rodícím se výzkumu mohla aplikovat. Se zaujetím jsem sledovala, jak se pár kvalifikovaných pracovníků snaží vyrovnávat s nástrahami života v novém sociokulturním prostředí a zároveň obstát ve všech pro ně důležitých životních rolích, včetně té rodičovské. Jednalo se o nepřeberné množství drobných, takřka až banálních, každodenních dilemat i velká závažná rozhodnutí týkající se jejich kariéry, finančních závazků, fyzického i emočního blaha sebe sama i dětí. Současně s tím jsem měla možnost pozorovat reakce příslušníků majoritní společnosti na pracovišti, díky čemuž jsem si začala všímat, že i když se okolí snažilo být ke svým zahraničním kolegům ve většině případů vstřícné, v určitých momentech byly postoje a postupy jednoho nebo obou manželů přijímány

s rozčarováním či nepochopením. Tento nesoulad jsem chápala jako výsledek nesouměřitelnosti zkušenosti, tedy autentické zkušenosti člověka, který se pokouší začlenit a uspět v klíčových oblastech života a současně zpracovávat a balancovat pocity nejistoty plynoucí z rozhodnutí o tak zásadní změně prostředí, která se nakonec dotýká samotných základů jeho/jejího sebepojetí, jakož i materiální existence. Nejednou jsem tak byla svědkem situace, která pod slupkou zdánlivě neadekvátní a pro zástupce majoritní společnosti iracionální reakce představovala spíše součást určité copingové strategie, mnohdy imigranty samotnými chápané jako volba nejmenšího z možných zel a rizik. Mimo to bylo velmi pozoruhodné, jak zhruba dva roky po definitivním sjednocení celé rodiny v ČR se rodiče poté, co objevili existenci víceletého gymnázia, usnesli, že se obě dvě v té době školou povinné děti na takové gymnázium přihlásí. Celkové pojetí této strategie, zahrnující mimo jiné i zesílení už tak výrazného tlaku na zvládání češtiny, jakožto mise za zlepšení života, na kterém se musí podílet všichni členové rodiny, mi připomnělo závěry o charakteristikách rodinné migrace Vietnamců, která taktéž obsahuje silný akcent na vzdělání, snahu o eliminaci stigmatizačních rizik a investice do budoucnosti dětí (Souralová, 2015b). Zároveň bylo ale z neformálních konverzací patrné, že taková pragmaticky založená trajektorie není samotnými rodiči vnímána jednoznačně pozitivně, neboť s rostoucím důrazem na český jazyk a celkové adaptačně-integrační úsilí se stávala zřetelnější také nostalgická obava z toho, že bude u dětí docházet k odklonu od původních kulturních kořenů rodiny.

Výsledkem tohoto období byla formulace výzkumného problému, který se soustřeďuje na perspektivu rodičů, přičemž zdůrazňoval začleňování příslušníků 1,5. či 2. generace. Z hlediska integrace byl důraz kladen na jazykovou složku, byť byla od začátku chápana jako součást komplexního procesu, a jako taková provázaná i s ostatními dimenzemi. Jako cíl jsem si stanovila popsat a interpretovat, jaké strategie přistěhovalci v rolích rodičů školou povinných dětí volí ve vztahu k budoucímu životu potomků, a pochopení kontextů, v nichž tyto procesy probíhají. V rámci perspektivy vztažené k dětem jsem pak v souladu s výše popsaným způsobem uvažování o tématu akcentovala zejména otázky týkající se vzdělávacích trajektorií a profesních aspirací, jakož i jejich spojení se vzdělanostním statusem rodičů a jejich původním i aktuálním socioekonomickým postavením.

7.1.2. Druhá fáze: reflexe vstupních předpokladů, konceptuální a metodologická revize

S prvními nesmělými pokusy o tvorbu dat a postupujícím studiem odborné literatury jsem začala formulaci výzkumného problému, cíle i samotných otázek kriticky analyzovat. Výsledkem byly první výrazné změny jak v empirickém, tak i teoretickém směřování práce.

Ve vztahu k teorii jsem začala pociťovat čím dál tím intenzivnější potřebu vyrovnat se s širokým konceptem integrace, na který jsem narážela jak při studiu zdrojů pro zpracování teoretického rámce, tak od prvotní fáze tvorby dat. Tento stav je možné přičíst faktu, že koncept integrace je velice rozšířeným nejen v rámci sociálněvědního diskurzu, ale i toho politického a veřejného. Je to mimo jiné právě integrace, která je koncipována jako základní nástroj úspěšně fungující společnosti (MV ČR, 2021).

S osvojenou interpretací základní filozofie české integrační politiky jsem se pak setkávala v průběhu celého výzkumného šetření.

> *„Já například úplně chápu, proč zavedli tu zkoušku na občanství a na trvalý pobyt, protože lidi se musí integrovat do českého prostředí. Proto, co se týká té zkoušky, myslím si, že je to správné. Takové znovu připomenutí toho, že vy máte do tohoto prostředí přijít a nezapomínat, odkud jste přišli, když to tak řeknu.“* (ŽBD4)

> *„Protože my nemáme zájem mít problémy, my se chceme v zemi integrovat, abychom měli normální život.“* (MUR15)

Tyto dvě citace dokládají, jak je integrační diskurz rozšířený a zažitý do té míry, že představuje více méně stabilní a samozřejmý element pohledu participantů na společnost a sebe sama. Právě až nekritická samozřejmost submisivního přijetí normativního apelu nicméně posílila obezřetnost před skrytým prvkem mocenské nerovnosti, na který je ve spojení s konceptem integrace nezřídka upozorňováno. Při studiu odborné literatury jsem došla k závěru, že přístupy a perspektivy integrace skutečně nabízejí užitečná vodítka pro zohlednění strukturální roviny, propojení klíčových dimenzí, interakčního charakteru procesu, generačního hlediska apod. Proti nim však stojí v teoretické části zmiňovaná normativnost a mocenská dominance, kterou použití konceptu může reprodukovat. V návaznosti na

Brubakerovo (2004) varování před samozřejmým používáním (etno)politických kategorií, které mohou pro sociální aktéry samotné představovat legitimní a legitimizované způsoby reprezentace reality, pro vědce však zavádějící a potenciálně problematické analytické nástroje, jsem původně zamýšlela se konceptu integrace zcela vyhnout, a to jak teoreticky, tak i v rámci formulace cíle a výzkumných otázek. Postupem času jsem si ovšem uvědomila, že koncept integrace je něco, co by se postmoderním slovníkem dalo označit za určité prekonceptuální břemeno (Clarke, 2005), které jsme si s sebou do výzkumu já, a koneckonců i mí participanti, přinesli, a jednoduše se mu vyhnout by bylo stejně neproduktivní, jako jej bez rozvahy stanovit hlavním konceptuálním východiskem. Nakonec jsem tedy dospěla k přesvědčení, že je mnohem smysluplnější, ba přímo nevyhnutelné, integrační perspektivu v práci reflektovat. Na tomto základě jsem jej do teoretického rámce začlenila v duchu brikoláže. Adele Clarke (2005) pojem brikoláže přejímá od amerických metodologů Normana Denzina a Yvonny Lincoln, kteří ji nazírají jako podstatu práce postmoderního badatele. Může se přitom jednat o brikoláž metodologickou, interpretační aj. Obecně vychází z toho, že s ohledem na charakter obklopujícího světa a studovaných jevů musíme být kriticky reflexivní a flexibilní, co se našich předpokladů, nástrojů a interpretací týče (Denzin & Lincoln, 2005b, 2018). Clarke (2005) specifikuje brikoláž jako posuzování dostupných konceptů a přístupů, z nichž se výzkumník/výzkumnice snaží sestavit vhodné nástroje pro svou práci. Tento požadavek autorka zakládá právě na přesvědčení, že analýza má odpovídat charakteru společnosti, a pokud tedy chápeme společnost jako vysoce interaktivní fenomén, pak nelze předpokládat, že by pro její studium mohla jakákoli ucelená formální teorie poskytovat dostatečnou oporu.

Ruku v ruce s redefinováním vztahu k integraci jako takové došlo rovněž k přehodnocení protežování její jazykové stránky. Přijetím předpokladu, že jazyková dimenze představuje nedílnou součást celého procesu (např. Ager & Strang, 2008; Bauböck, 1994; Rákoczyová & Trbola, 2009; Rákoczová & Pořízková, 2009), se privilegování role jazyka stalo redundantním. K přehodnocení role jazyka došlo i v náhledu na cílovou skupinu a kritéria pro její definici. Na základě kontaktu s participanty z různých částí území, které kdysi tvořilo Sovětský svaz, jsem si uvědomila, že byť se vstupní představa o ruském jazyce jakožto jednom ze spojovacích prvků těchto imigrantů v zásadě potvrzuje, současně může být neadekvátně zužující. Ačkoli jsem se v průběhu celého výzkumu nesetkala s nikým,

kdo by ruštinu vůbec neovládal, explicitní kritérium ruštiny jako rodného nebo jednoho z rodných jazyků začalo působit šablonovitě. Kromě různorodosti v oblasti jazykových kombinací v rámci bi- nebo multi-lingvistické kompetence i její hloubky je významné také to, jaké funkce daný jazyk v jednotlivých sociálních prostředích plní. Anna Pechurina, která zkoumala imigraci rusky mluvících do Spojeného království, poukazuje na dvě de facto odlišné funkce ruského jazyka v postsovětské či ruskojazyčné komunitě. Zatímco v jednom případě ruština může být skutečným nosným prvkem identity, v tom druhém může být jazyk instrumentem, který slouží například při budování sociálních sítí (Pechurina, 2017). Přestože jako pro lingvistku, pro kterou mají jazykové otázky speciální přitažlivost, bylo toto prozření obzvláště náročné a zdlouhavé, jazykové hledisko jsem při specifikaci výzkumného problému, cíle i výzkumného souboru opustila a nahradila jej hlediskem teritoriálním. Paradoxně jsem si tímto rozhodnutím nakonec vytvořila prostor pro komplexnější analýzu, která nakonec přinesla zajímavé postřehy i o rolích jazyka, které by mi při původním zatížení pravděpodobně zůstaly skryty.

S rozbíhajícím se výzkumem a prvotními analytickými pokusy jsem přehodnocovala i další atributy svého záměru. Zejména jsem přehodnotila privilegování rodičovské perspektivy ve vztahu k dětem, přesněji řečeno přestala jsem ve formulaci výzkumného problému pozici rodičů a dětí stavět jako binaritu. Celkově jsem o svém výzkumu začala uvažovat i mluvit jako o zkoumání postmigrační či životní situace, což nakonec vedlo k zásadní metodologické transformaci. Formulace výzkumného problému získala prvky, jako jsou modely rodinného života a strategie, které přistěhovalci v rolích rodičů volí nejen ve vztahu k budoucímu životu svých dětí, ale sebe samých a rodiny jako celku.

7.1.3. Třetí fáze: situační analýza

Vymezení životní či postmigrační situace metodologicky posunulo můj výzkum k přístupu zvanému situační analýza (Clarke, 2003, 2005; Clarke & Friese, 2008; Clarke et al., 2018). Další snahy o neutralizaci apriorních předpokladů mě nakonec vedly k úvahám nad pojetím samotné postmigrační situace. Pokud jsem chtěla zjistit, jak mí komunikační partneři konstruují a vykládají svou životní situaci, může být její rámování označením postmigrační rovněž zavádějící. Atribut postmigrační jsem tedy začala chápat jen jako jednu z možných dimenzí *životní situace*. V souvislosti s perspektivou zaměřenou na potomky jsem pak z podobných výše popsaných

důvodů upustila od pojmů integrační či začleňovací a zvolila pojem *socializační strategie*.

Ze souběžné analýzy dat pak vyplynuly úvahy o rozšíření cílové skupiny ještě o další dimenzi, kdy jsem kritérium aktuální školní docházky vychovávaných dětí zaměnila za pouhý fakt rodičovské role.

7.1.4. Čtvrtá fáze: komparace rodičů a bezdětných imigrantů

Postupná analytická práce s vytvořeným empirickým materiálem nakonec vyvolala ještě jednu velice podstatnou otázku, totiž jaké jsou potenciální či alternativní ekvivalenty faktorů, které se v konstrukcích a intepretacích participantů s dětmi ukazovaly být obecně významné, a které se odvíjejí právě od jejich rodičovské zkušenosti. Odpověď na tuto otázku jsem se v souladu s metodologickými principy zvoleného přístupu rozhodla znovu hledat v samotných datech. Shodou okolností jsem v tomto případě mohla těžit z vlastních začátečnických chyb, neboť jsem díky málo specifické komunikaci a šířeji formulované sondovací fáze tvorby dat zpočátku udělala několik rozhovorů i s imigranty bez dětí. Tento materiál jsem tedy nejen vytěžila, nýbrž jsem data dále rozšiřovala a specifikovala. Výsledkem se tak stal zdroj pro de facto komparativní studii, která je z definice založena právě na té okolnosti životní situace imigrantů, zda se jedná o rodiče či bezdětné jedince.

Finální formulace výzkumného problému se tedy zaměřuje na to, jak imigranti z bývalého SSSR konstruují a interpretují svou životní situaci. Hledisko komparace dětných a bezdětných jedinců vytváří prostor pro prozkoumání toho, jakou roli v celém procesu, včetně vytyčování strategií do budoucna, hrají okolnost rodičovství a samotní potomci. Rodičovské socializační strategie, které jsem původně zamýšlela jako hlavní výzkumný problém, se tedy staly součástí elementu, na kterém je komparace konstrukce a interpretace životní situace postavena.

7.2. Časová osa

Zpracovávání disertační práce zahrnuje období čtyř a půl roku, počínaje zadáním původní verze tématu na podzim roku 2017. Zjednodušenou chronologii základních fází shrnuje následující schéma:

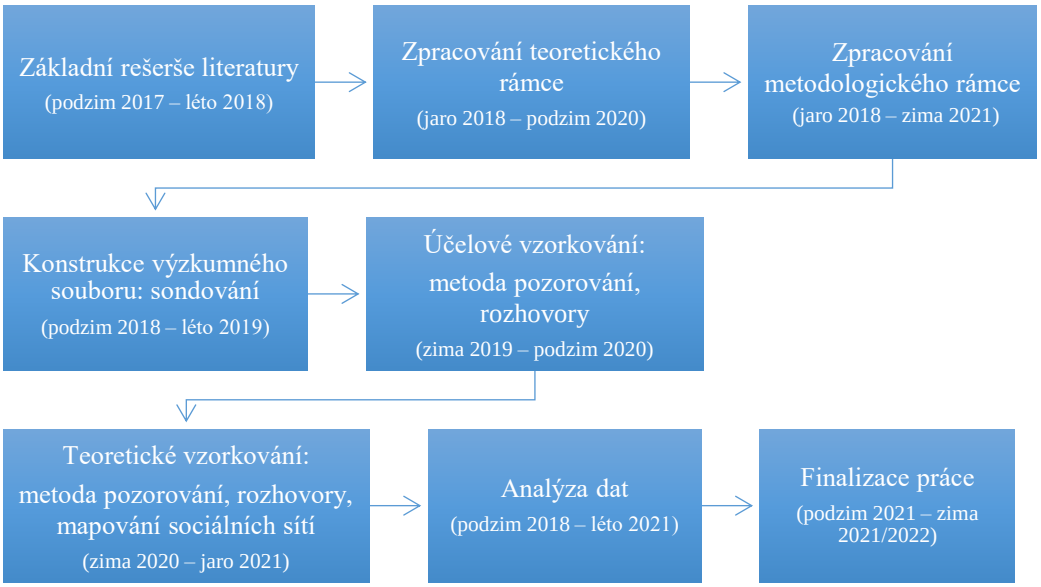

Obrázek 3: Výzkumný proces

7.3. Konstrukce výzkumného souboru

Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, konstrukce výzkumného souboru a tvorba dat jsou u zakotvené teorie/situační analýzy do značné míry závislé na souběžně probíhajícím procesu analýzy (Hood, 2007; Miovský, 2006; Morse, 2007). Logice kvalitativního výzkumu podle Miovského (2006) obecně odpovídá nepravděpodobnostní typ výběru, výběr sám o sobě je přitom celkově náchylný právě k závislosti na konkrétním průběhu samotného výzkumu. Morse (2007) především zdůrazňuje účelovost kvalitativního vzorkování, tedy výběr participantů reprezentujících danou typologii, která je z hlediska zkoumaného jevu podstatná. Právě takový postup podle autorky umožní předejít přehlcení daty a následné konceptuální slepotě. Zaujatost či selektivita by nás podle Morse rovněž měla vést k zohledňování výjimečných, nikoli pouze průměrných případů, protože ty nejsou schopny studované fenomény nebo zkušenosti ukázat v nejsilnější a nejčistší podobě. Ve prospěch podobného principu anti-homogenizačních kritérií překračujícího hledisko pouhé „normálnosti“ argumentuje i Adele Clarke (2005).

Podle Morse (2007) se vzorkování v počáteční fázi řídí především kritériem dostupnosti, později přechází ve vzorkování účelové a teoretické. Nábojem počáteční fáze vzorkování je podle autorky snaha získat základní přehled, tedy identifikovat hlavní charakteristiky studovaného fenoménu. Teprve na základě předběžné analýzy vytvořeného materiálu jsou kritéria výběru specifikována tak, aby se doplňovaly

a rozšiřovaly podstatné informace o vznikajícím jevu. Kritéria výběru participantů se tedy vyvíjejí úměrně s analýzou, kdy od vstupní fáze realizované na spíše demograficky homogenním vzorku přechází v účelové vytváření vzorků, aby se maximalizovala variabilita významu a bylo možné určit rozsah jevů nebo konceptů, až po jejich konkretizaci a cizelaci v rámci postupující teoretizace (Morse, 2007).

V úvodní sondovací fázi jsem aktivovala své existující vazby na členy ruskojazyčné komunity, abych si primárně vytvořila představu o realizovatelnosti původního výzkumného záměru. Výsledkem takového postupu byla zdánlivě různorodá skupina potenciálních participantek a participantů, a to jak co do typu a struktury jejich rodiny, tak i věkového složení. Na druhé straně byla skupina nápadně homogenní z hlediska vzdělanostního statusu, jelikož zahrnovala převážně jedince s vysokoškolským vzděláním, a místa bydliště, protože se koncentrovala na přistěhovalce žijící ve vybraných částech Moravy a Slezska. V důsledku poměrně otevřené náborové strategie jsem se navíc dostala do kontaktu i s rodinnými příslušníky některých účastníků, zejména dětmi, ať už nezletilými či dospělými. Právě některé dospělé děti participantů mimo jiné položily základ pro pozdější komparativní zaměření výzkumu.

Účelové vzorkování se řídilo potřebou specifikovat a rozvíjet hlavní nápadné charakteristiky a fáze identifikovaných procesů. To se projevilo zohledňováním heterogenity časové situovanosti tak, aby se pokryly podobnosti a odchylky ve fázích prožívané zkušeností, které se pro ni zdály být příznačné. Výsledkem tedy bylo rozšíření úzce specifikované rodičovské zkušenosti podle kritéria aktuální výchovy alespoň jednoho školou povinného dítěte jak do minulého, tak i budoucího časového plánu se současným zohledněním různé délky života (období příjezdu do ČR) a fáze pobytu na území České republiky. Další specifikace cílila na postižení okolností vyplývajících z různých typů a forem rodinného života, dále především hlediska místa/regionu bydliště v ČR a pracovního uplatnění. Právě geografické hledisko společně se vzdělanostním a socioekonomickým statusem byly z pohledu rozvíjení kategorií velice podstatné. V původní skupině participantů zastoupené lokality v moravské a slezské části České republiky totiž reprezentují oblasti se spíše menší, rozptýlenou ruskojazyčnou/postsovětskou komunitou.[37] Význam geografického

[37] Podle oficiální statistiky k 31. prosinci roku 2020 žilo z 165 356 občanů Ukrajiny necelých 60 tisíc na území Prahy, v celém Středočeském kraji pak šlo o necelých třicet tisíc registrovaných. Naproti tomu v krajích Olomouckém, Zlínském a Moravskoslezském byly počty nejnižší (mezi dvěma a půl

aspektu naznačovala i průběžná analýza, z níž vyplývaly implikace o existenci jistého typu genia loci koncentrovaných komunit, zejména pak hlavního města Prahy. Identifikovaná exkluzivita těchto oblastí vytvářela dojem určité polarity, která život v hustších a koncentrovanějších komunitách prezentovala buď jako špatný příklad „ne-integrace“, ztotožňovaný spíše se samoúčelnou separací, nebo naopak jako zdroj možností pro více variabilní a paralelní pozitivní zapojení do (nejen) imigrantských komunit. Následné vzorkování mělo za úkol pokrýt vnitřní perspektivu této potenciální polarity, tedy zahrnout do výzkumného souboru autentickou zkušenost obyvatel dotčených oblastí, jakož i poskytnout materiál pro odpověď na otázku, jakou roli hraje dostupnost krajanských komunit při formování sociálních vazeb a/nebo socializačních strategií, týkajících se například organizačních náležitostí života nebo vzorců péče o děti. Snaha o heterogenizaci souboru v rámci vzdělanostního a socioekonomického statusu vyvěrala z potřeby specifikovat, jakou roli získané vzdělanostní dispozice, způsob a možnosti jejich aplikace v českém prostředí a z nich vyvěrající hmotné i nehmotné důsledky hrají při konstrukci a interpretaci jednotlivých sfér života a souvisejících životních, případně socializačních, strategií.

Poslední, z hlediska konstrukce výzkumu jako celku nejzásadnější, rozhodnutí v rámci nastavování kritérií pro tvorbu výzkumného souboru pak bylo začlenění perspektivy bezdětných participantů. Vznikající komplexní kategorie týkající se zájmu dítěte, který rodiče pro posuzování různých sfér svého života – i těch s dětmi zdánlivě nesouvisejících – aplikují, vedla k otázce, jak vypadá konfigurace stěžejních fenoménů v obraze životní situace v případě jedinců, kteří z charakteru své životní situace tuto okolnost (děti) do své perspektivy nezačleňují. Odpovědi na tuto otázku jsem mohla hledat u těch nositelů daného znaku – bezdětnosti – kteří mi svou perspektivu v rámci úvodní sondovací fáze poskytli, a dále jsem ji rozvíjela následným teoretickým vzorkováním.

7.3.1. Metody a postupy konstrukce výzkumného souboru

Výběr výzkumného souboru měl rysy prostého záměrného a stratifikovaného výběru (Miovský, 2006), prvek stratifikace přitom spočíval v zohledňování výše

a necelými třemi tisíci). V případě Rusů byl pak nepoměr mezi Prahou a zbytkem republiky ještě markantnější, kdy ze 41 696 registrovaných občanů Ruské federace bylo více než 26 tisíc z nich hlášeno v Praze, naproti tomu ve střední Moravě a ve Slezsku se jednalo o počty v řádu stovek (ČSÚ, 2020c).

zmíněných geografických a socioekonomických charakteristik. Ačkoli jsem v různých fázích využívala různé metody a postupy konstrukce souboru, vždy jsem volila cestu aktivace osobních vazeb. Výběr skrze instituce jsem nakonec přes několik doporučení nevyužila, a to s ohledem na míru nedůvěry/neochoty a nízkou motivaci navzdory osobnímu doporučení a zaručení zprostředkovávajícího představitele instituce. K aplikovaným metodám patří postup sněhové koule, samovýběru a příležitostného výběru.

Úvodní fáze konstrukce souboru probíhaly podle principu sněhové koule, který je založen na postupném získávání kontaktu na další potenciální účastníky. Pro aktivaci metody jsem se obrátila na své existující kontakty v komunitě. Původní zadání gatekeeperům odpovídalo prostému záměrnému (účelovému) výběru. Tento postup generoval již v první fázi poměrně bohatý soubor možných účastníků a účastnic, který by ovšem postupně začal hrozit omezením v podobě reprodukce některých nápadných socioekonomických podobností. V počínající replikaci určitých rysů v rámci zprostředkovávaného souboru jsem se tak setkala s jedním z hlavních rizik této jinak výzkumnicky přívětivé metody (Miovský, 2006). Překonání tohoto scénáře nakonec do jisté míry napomohlo zpřesnění kritérií podle potřeb analýzy, které do výzkumu vneslo ideu stratifikovaného záměrného (účelového) výběru, která základní skupinu rozlišuje podle zvoleného klíče zaměřujícího se na jisté znaky (Miovský, 2006), v mém případě tedy o hledisko socioekonomické a geografické.

Pokračující postupy sněhové koule jsem později doplnila náborem založeným na principu dobrovolného projevení zájmu, označovaného v literatuře jako metoda samovýběru (Miovský, 2006). Takový samovýběr byl realizován prostřednictvím anket na online platformách, na základě nichž byl kontaktu mezi mnou a případnými komunikačními partnery a partnerkami zprostředkován. Zařazování těchto poptávek zároveň umožňovalo efektivně specifikovat kritéria (region; dětnost/bezdětnost) podle potřeb rozvíjející se analýzy. Pružné a relativně pohodlné oslovování potenciálních účastníků, navíc často podpořené neformální autoritou či kolektivní oblíbeností zadavatele dotazu (správce uzavřené skupiny, jedinec činorodý v rámci krajanských aktivit apod.), bylo nicméně poznamenáno dvěma hlavními nesouvisejícími riziky. První z nich bylo podobné jako v případě sněhové koule, tedy zájem z řad imigrantů s podobnými socioekonomickými či sociokulturními charakteristikami jako u zprostředkovatele/ky, což byli současně lidé dobře až

vysoce motivovaní se výzkumu zúčastnit i přesto, že za účast nebyla poskytována žádná hmotná odměna. Pozitivní motivovanost pramenila zejména z předchozí životní zkušenosti a vzdělání, díky nimž nebyla představa zapojení do výzkumného šetření pro dobrovolníky ničím odstrašujícím. Dalším znakem pak byla také (již) relativně stabilní životní situace, která snižovala obavu z rizika případného vyzrazení či zveřejnění citlivých informací. Jiný typ motivace se projevoval ještě i skrze přístup k výzkumu jako k prostředku, jak se vyrovnat s nepříznivým vývojem života jako celku či konkrétních kritických momentů, někdy i v kombinaci s artikulovanou touhou rozšířit povědomí o problémech, kterými si sami jedinci prošli či procházejí, jako jakéhosi varování či návodu, jak se i v popisované krizi dá žít. Z povahy samovýběru přes sociální sítě takový postup současně nemohl zprostředkovat přístup k lidem, kteří v důsledku své neutěšené ekonomické situace či jiných okolností nebo vlastního rozhodnutí na příslušných platformách sociálních sítí nefigurují. Druhé riziko se týkalo etické roviny výzkumu, přesnější řečeno zajištění jednoho z nejdůležitějších aspektů eticky zodpovědného výzkumu, totiž anonymity (Hendl, 2005; Miovský, 2006). V této souvislosti bylo potřeba především zajistit, aby projev zájmu nebyl v rámci dané platformy učiněn veřejně nebo alespoň nebyl dále veřejně dohledatelný.[38]

Vedle metod sněhové koule a samovýběru jsem se průběžně spoléhala rovněž na příležitostný výběr, tedy využívaní naskytnutých příležitostí (Miovský, 2006). Ty se začaly vyskytovat úměrně s mírou mého ponoření do tématu a mým pohybem v terénu. Svou roli zde sehrál i poměrně otevřený rámec struktury výzkumu, důraz na participativní rozměr a zejména pak aspekt dlouhodobosti, v některých případech hraničící až s formou longitudinální studie. Jako zdroj kontaktů na potenciální účastníky, ale i bohatých výzkumných podnětů posloužila osobní účast na různých formálních i méně formálních aktivitách sahajících od přátelských setkání až po organizovanější kulturní nebo religiózní akce.

7.4. Charakteristiky výzkumného souboru

Nejzákladnější společnou charakteristikou participantů a participantek předkládaného výzkumu je fakt, že se jedná o občany některého ze států bývalého

[38] Navzdory původním předpokladům a záměrům hrál při realizaci výzkumu internet nakonec mnohem větší roli, kterou dále rozebírám v další části této kapitoly věnované podrobněji právě i etickým aspektům práce.

SSSR, pobývající v ČR na základě povolení k dlouhodobému či trvalému pobytu. V některých případech již také o občany České republiky.[39]

Z hlediska komparativního rozměru výzkumu soubor tvoří dvě skupiny participantů: imigranti-rodiče a bezdětní jedinci. Základní jednotkou obou podskupin je samotný jedinec, ať už bezdětný či matka nebo otec. Zapojení obou rodičů z rodičovského páru představuje eventuální kvalitativně rozšiřující dimenzi studie.

Studie se celkem zúčastnilo **38 imigrantů a imigrantek**, z toho **26 rodičů** a **12 bezdětných** jedinců. V případě rodičů se jednalo o 6 úplných rodičovských párů, tedy 6 žen a 6 mužů, dále o 8 matek z úplných rodin (5 z úplné biologické rodiny, 2 z rodiny s náhradním otcem z komunity přistěhovalců z bývalého SSSR a 1 s náhradním otcem z majoritní společnosti). Kromě toho se do výzkumu zapojili taktéž 2 otcové z úplných biologických rodin a 4 matky samoživitelky. Z 12 bezdětných se jednalo o 7 žen a 5 mužů.

S cílem zachování anonymity a důvěrnosti jsem se rozhodla, že jednotlivé charakteristiky participantů (zemi původu, region pobytu v ČR, legislativní a socioekonomické ukazatele a informace o struktuře rodiny) uvedu pouze obecně a separátně.

Země původu

Země původu[40]	Počet participantů	Dětní/dětné	Bezdětní/bezdětné
Ukrajina	18	16	2
Rusko	16	8	8
Bělorusko	2	2	-
Moldavsko	1	-	1
Tádžikistán	1	1	-

Tabulka 1: Počty participantů z jednotlivých zemí původu

[39] V takovém případě se jedná o imigranty a imigrantky, kteří dosáhli na možnost zisku českého státního občanství a využili ji, zachovali si přitom současně své občanství původní.

[40] Ačkoli je každý participant v tabulce přiřazen k určité zemi původu, jejímž občanstvím disponuje, často se jedná o lidi z etnicky/národnostně smíšených rodin, kteří v různé míře deklarovali subjektivní vazby i k jiným státům, případně národnostem z postsovětského teritoria. Národnostní/etnická heterogenita se vyskytuje také v případě manželských/partnerských párů, kdy na jedenáct homogenních párů připadají tři heterogenní, tedy tvořené rodiči, z nichž každý je občanem jiného postsovětského státu. Jak je uvedeno výše, v jednom případě se jedná o rodinu s druhým partnerem (otcem) pocházejícím z České republiky, v případě jedné matky samoživitelky se jedná o důsledek rozpadlého manželství s příslušníkem členského státu EU.

Region pobytu v ČR

Výzkumný soubor v konečném součtu pokrývá pás zahrnující Moravskoslezský, Olomoucký, Zlínský a Středočeský kraj a Prahu, dále kraje Ústecký a Karlovarský. Nejpočetnější desetičlennou skupinu v souboru představují rezidenti Středních Čech a hlavního města, osm participantů žije v Moravskoslezském a sedm v Olomouckém kraji, po pěti pak v krajích Ústeckém a Karlovarském. Zbývající tři participanti reprezentují Zlínský kraj.

Věková struktura

Z hlediska věkové struktury ve výzkumném souboru drtivě převládá skupina od 25 do 45 let, v rámci ní pak vyniká skupina mezi 30 a 40 lety věku. Do kategorie pod 25 let spadají dva participanti, skupina osob starších 45 let je pak reprezentována třemi zástupci.

Legislativní a socioekonomické ukazatele

Jako další relevantní charakteristiky, korespondující s teoretickými východisky, byly do následujícího přehledu vybrány status pobytu v ČR, dosažené vzdělání, status vzdělání v ČR, oblast zaměstnání a typ obživy.

Status pobytu participantů

Nejčastější typ pobytu na území České republiky v rámci výzkumného souboru představuje povolení k trvalému pobytu, a to v šestnácti případech. V dalších devíti případech participanti disponují také českým státním občanstvím a ve dvou případech zde pobývají jako občané členského státu Evropské unie. Ve zbývajících jedenácti případech se jedná o povolení k pobytu dlouhodobému. To je nejčastěji vázáno na povolení k pobytu za účelem zaměstnání, tedy zaměstnaneckou kartu (v osmi případech). Ve zbývajících případech se jedná o jedno povolení k dlouhodobému pobytu za účelem podnikání, další kvůli sloučení rodiny a také povolení k pobytu za účelem studia. U partnerských/manželských dvojic se přitom až na čtyři výjimky aktuální pobytové statusy shodují. Také při porovnání statusu rodičů a dětí ne ve všech případech panuje shoda. V sedmi případech na základě okolnosti občanství druhého rodiče (otce) nebo vlastního rozhodnutí v návaznosti na splněné podmínky disponují dospělí nebo dospívající potomci participantů a participantek českým občanstvím, zatímco jejich rodiče nikoliv. Z hlediska dalších zajímavých okolností, které nabytí uvedených statusů předcházely, se v jednom se

jednalo o žádost o udělení azylu, které bylo vyhověno. Faktorem, který aktuální pobytový status imigrantů ovlivňuje, je také charakter jejich migrační trajektorie, přesněji řečeno to, zda byla poznamenána nějakými prodlevami (například návraty do země původu) apod.

Dosažené vzdělání

Až na jednu výjimku, tvořenou ukončeným základním vzděláním získaným po příjezdu do ČR a v průběhu pracovního života doplněným několika specializovanými kurzy, disponují všichni participanti a participantky úspěšně zakončeným vysokoškolským vzděláním. Dvanáct participantů z celkového počtu sedmatřiceti vysokoškoláků absolvovalo humanitní, sociálněvědní nebo sociální studia, dalších osm obory medicínské a zdravotnické. Pět participantů představují absolventi technických oborů, čtyři další oborů přírodních věd, tři managementu a v jednom případě je zastoupeno vzdělání právnické. Další čtyři participanti mají dosažené vzdělání, které kombinuje specializace napříč různými disciplínami.

Plně uznáno v ČR má vysokoškolské vzdělání dvanáct participantů, dalších pět jich má vzdělání nejen uznané, ale i doplněné či rozšířené dalším univerzitním studiem v Česku, další dva proceduru navyšování některého stupně univerzitního vzdělání právě absolvují. Šest participantů pak své terciární vzdělání získalo až v České republice. Tři participanti mají vzdělání částečně uznané, v dalších třech případech je procedura uznávání jejich vzdělání a kvalifikace v procesu. Poslední případ se týká lékařů, kteří pro plné uznání svého vzdělání a kvalifikace potřebují v souladu s ustanovením § 34 odst. 2 zákona č. 95/2004 Sb. kromě jiného úspěšně složit tzv. aprobační zkoušku (MZ ČR, 2021). Zkouška je realizována v českém jazyce a skládá se ze tří částí: písemných testů, praktické a ústní části, každá z nich je přitom zatížena separátním poplatkem, jehož výše se přitom s každým dalším pokusem zvyšuje (MZ ČR, 2021). Dvě participantky si své původní vzdělání kvůli pochybnostem o připravenosti zvládnout jak proceduru, tak i následný výkon povolání, uznat nenechaly, ale následně v Česku vystudovaly stejný obor. Také zbývající čtyři participanti na pokus o uznání vzdělání a kvalifikace rezignovali, nicméně zvolili buď strategii rekvalifikace prostřednictvím vybraného kurzu, nebo orientaci na jiný typ obživy (podnikání).

Uplatnění v oboru

Uplatnění ve svém původním oboru se týká osmi participantů s převažujícím zastoupením v medicínské sféře. To je vzděláním jednak podmíněno a zároveň rámováno úspěšným zvládnutím zmíněné aprobační zkoušky. V dalších případech dochází buď k tomu, že se participanti a participantky uplatňují na jiných, příbuzných, pozicích, nebo tam, kde přímo vysokoškolské vzdělání, případně nostrifikace diplomu není vyžadována. V této skupině představují největší podíl různé kancelářské pozice od administrativy až po projektový management. V životních trajektoriích této početné skupiny je typické jednak dřívější prostřídání různých oborů a sfér uplatnění, často právě v kombinaci s rekvalifikací/doplňováním vzdělání či částečným nebo úplným přechodem k provozování vlastní živnosti. Tyto strategie obsahují mezi jinými i služby zaměřené na aktivaci původního kulturního kapitálu, například překladatelství nebo průvodcovské služby zaměřené na klientelu z bývalého SSSR. Zajímavou skupinu rekvalifikovaných participantek představují interkulturní pracovnice, které se skrze zpracovávání vlastní zkušenosti dostaly k zájmu o asistování cizincům, a to jak na úrovni specializovaných organizací, tak i ve školství. Další, menší skupinou jsou matky v domácnosti, které jednak pečují o děti, které je potřebují, ale zároveň nemohou v daný moment sehnat odpovídající práci, případně v jednom případě žena aktuálně žije ve vakuu procesu uznávání vzdělání a kvalifikace (aprobační zkouška).

Struktura rodiny

Ve výzkumném souboru převažuje typ formální úplné rodiny již přesunuté do ČR, v jednom případě jde o formální úplnou rodinu s přeshraničním způsobem života, kdy otec žije s ohledem na pracovní a další okolnosti dlouhodobě v zemi původu, zatímco matka s dětmi v ČR. Další případ transnacionálního modelu rodinného života se týká rodiny s dospělými dětmi, které doposud žijí v zemi původu, zatímco jejich rodiče zůstávají v Česku. U rodin s náhradním rodičem (otcem) je taktéž typický model, kdy nová rodina žije kompletně v ČR s tím, že biologický otec žije buď v Česku, nebo v zahraničí, míra a způsob kontaktu zejména s dítětem se však různí. U matek samoživitelek jsou všechny rodiny odloučené s poměrně nízkou nebo nulovou intenzitou kontaktu s biologickým otcem.

Výzkumný soubor zároveň obsahuje tři skupiny rodičů. Na jedné straně figurují zástupci šesti rodin, kterým se děti narodily v zemi původu, a tudíž migrační přesun,

byť často v nízkém věku, s rodiči absolvovaly. Šest dalších rodin má jak děti s migrační zkušeností, tak i další narozené až po usídlení v Česku. Třetí skupinu pak představuje sedm rodičů, jejichž děti se narodily výlučně až po přesunu do ČR. Zbývající případ se týká dospělých dětí narozených v zemi původu, které přesun (učiněný v době dosažené či téměř dosažené dospělosti) s rodiči neabsolvovaly a žijí v zemi původu.

7.5. Metody tvorby dat

Do samotného výzkumu jsem vstupovala s představou, že se budu opírat o polostrukturované hloubkové rozhovory, které nakonec skutečně představují primární metodu tvorby dat. Postupem času se jako dílčí doplňkové metody přidaly formy zúčastněného pozorování a zjednodušené mapy sociálních vztahů. Jejich začlenění je odrazem kvalitativního výzkumu a současné potřeby korigovat v průběhu práce identifikované limity konstrukce výzkumného souboru a tvorby dat. Zapojení vícero metod, tedy proces tzv. triangulace (např. Flick, 2018). Jane F. Gilgun (2012) specifikuje, že právě snaha o hloubkové porozumění zkoumaným kontextům a jejich dimenzím, která kvalitativní studie pohání, často vede k potřebě využít víc než jednu metodu. Na podobném východisku staví i Adele Clarke (2005), která pro situační analýzu přímo argumentuje ve prospěch tzv. multisite nebo multiscape výzkumu. Clarke (2005) tuto multiplicitu chápe jako způsob, jak zachytit složité a rozptýlené aspekty výzkumných témat, která nás zajímají, přičemž tato rozptýlenost může být geografická, časová nebo i diskurzivní. V revidovaném vydání monografie o situační analýze je pak zmiňován také atribut multimodální, který znamená využití nejrůznějších typů a zdrojů dat, které se ke zkoumané situaci vztahují (Clarke et al., 2018). To nás podle autorky vede k potřebě studovat různé druhy dat z různých zdrojů a zároveň překonat tradiční formát výzkumu založeného na rozhovorech. [41]

[41] Koncept *multi-sited ethnography* odkazuje především na myšlenky George Marcuse, který se snaží překonat omezenost výzkumu soustředěného na studium jevů pouze v určitém geografickém kontextu bez možnosti dalšího přesahu. Mark Antony Falzon (2009) ale upozorňuje na rozdíl mezi konceptem *multisited*, který se skutečně vztahuje k nějaké formě prostorové rozptýlenosti, a perspektivismem, v němž mnohost perspektiv nemusí automaticky implikovat prostorovou diverzitu výzkumného záběru.

7.5.1. Interview

Jak bylo zmíněno, hlavní metodou tvorby dat představovaly rozhovory. V souladu s filozoficko-metodologickým ukotvením výzkumu nechápu rozhovor jako neutrální a bezkontextový nástroj pro sběr/tvorbu dat, jako spíše dějiště aktivní interakce, při níž skrze vzájemné, kontextuálně ukotvené vyjednávání mezi výzkumníkem a participantem dochází ke konstrukci a produkci znalostí (Mills et al., 2006). Konkrétně jsem aplikovala formu, která se dá klasifikovat jako polostrukturovaný rozhovor, který kombinuje základní schéma či okruh otázek, ale zároveň poskytuje dostatek prostoru pro flexibilní přizpůsobování se konkrétní situaci (Miovský, 2006). Ladění rozhovorů také odpovídalo koncepci intenzivního interview Kathy Charmaz (2006), které má stimulovat participanty k popisu, reflexi a interpretacím jejich zkušeností. Fundamentální charakteristikou podobných interview je, že forma může variovat od více méně volné konverzace nad dotčenými tématy až po strukturovanější a cílené doplňující otázky (Charmaz, 2006; Miovský, 2006). Přímo pro potřeby studia migrace bývá některými autory zdůrazňována biologická dimenze kvalitativního interview, a to jako prostředek dosažení nejen hloubkového, ale i specifičtějšího vhledu (Erel, 2015; Ryan et al., 2015b; Herz, Peters, & Truschkat, 2014).

Jako výsledek konstrukce výzkumu i charakteru samotného tématu byly až na poslední fázi selektivního vzorkování rozhovory opakované. Toto opakování přitom probíhalo ve dvojím smyslu:

Rozhovory opakované v kratším časovém intervalu, zpravidla v řádu týdnů či několika málo měsíců. S ohledem na organizační, ale i emoční komplexitu či náročnost zpracovávaných zkušeností jsem po dohodě s participanty volila formu kratších setkání, která byla pro obě strany přijatelnější, zároveň mi tento způsob umožňoval průběžně upřesňovat a doplňovat dříve získaná data

Rozhovory opakované ve smyslu longitudinálního výzkumu. Charakteristikou longitudinálního zkoumání je sledování jedince či vybrané skupiny v delším časovém období nebo pravidelný interval kontaktu v průběhu tohoto období (Hendl, 2005). S některými participanty a participantkami, případně jejich rodinnými příslušníky, jsem byla v přerušovaném kontaktu několik (nejdéle 5) let, což mi umožnilo sledovat chronologii událostí a procesů a přineslo komplexnější pohled na jedince zakotveného v jeho/její rodině. Zároveň se jednalo o důležitý korektiv mého analytického uvažování a zdroj podnětů pro další teoretizaci.

7.5.2. Pozorování

Jako velmi podstatná přidaná hodnota pružnosti a otevřenosti kvalitativního výzkumu se v průběhu práce ukázalo zapojení drobných neformálních rozhovorů s dětmi a pozorování rodinných interakcí. Zprvu spíše náhodné příležitosti se totiž staly efektivním nástrojem pro lepší orientaci ve výzkumné situaci. Rozhovory s dětmi ani pozorování neměly předem stanovenou strukturu, často vyplývaly z jedinečných okolností a podmínek, za nichž společná setkání probíhala. Současně jsou odrazem toho, jak se postupem času vztah s účastníky a účastnicemi výzkumu stával více otevřený a důvěrný. Výsledkem tak bylo jakési pozorování v přirozených situacích (Hendl, 2005), například každodenních rutin nebo trávení volného času. Z hlediska další typologie se jednalo o pozorování přímé, zúčastněné a nestrukturované (Švaříček, 2007). Docházelo k němu v rámci dohodnutých setkání, kdy se realizace rozhovoru odehrávala za přítomnosti dětí a/nebo přímo v rodinném prostředí.

Formu longitudinálního výzkumu situačně kombinujícího popsaný typ pozorování v delším časovém rozptylu měla spolupráce se šesti úplnými rodinami a dvěma rodinami matek samoživitelek. V dalších případech se jednalo o opakované kvalitativní rozhovory. Pouze v pěti případech v závěrečné fázi výzkumu byl proveden rozhovor jen jeden bez dalšího opakování, případně s doplněním dílčích informací prostřednictvím emailu či sociálních sítí.

7.5.3. Mapy sociálních sítí

O zapojení mapování sociálních vztahů jsem začala uvažovat především ze dvou důvodů: jednak bylo zamýšleno jako způsob pokrytí postupně identifikované genderové disproporce ve složení výzkumného souboru, zároveň jako prostředek triangulace na úrovni tvorby dat. Zatímco v prvním případě nebyla zvolená strategie zcela úspěšná, ve druhém případě se mapy sociálních vztahů ukázaly jako funkční doplněk již využívaných metod. Plnohodnotnějšímu využití potenciálu metody nicméně zabránil omezený počet získaných schémat, což se dá z velké části přičíst pozdnímu rozhodnutí k jejich zapojení a souběžnému nástupu koronavirové krize, která celý výzkum prakticky výlučně přenesla do online prostředí.

Sociální mapování je jeden ze způsobů, jak postihnout sociální kontexty (Gilgun, 2012). Ryan a Mulholland (2015) chápou kombinování hloubkových rozhovorů a sociogramů jako efektivní cestu zkoumání obsahu sociálních vazeb

a kvalitativního rozlišování mezi různými typy vztahů v rámci síťových formací. Mapování sociálních vazeb se rovněž vhodně doplňuje s biografickým aspektem rozhovorů, napomáhá šetrnější kontextualizaci samotných vztahů i migrační trajektorie a jejích fází (Herz & Olivier, 2012; Ryan & Mulholland, 2015). Sociální mapování je zároveň vhodné, pokud chceme blíže prozkoumat typ a formu podpory, kterou lidé ze sociálních sítí čerpají (Bojarczuk & Mühlau, 2018).

Při zařazování mapovací procedury jsem se inspirovala různými přístupy, obecně jsem se řídila snahou vytvořit funkční, ale současně jednoduchý postup, který by participanty organizačně ani časově příliš nezatížil a především by bylo možné komunikovat jej v drtivé většině na dálku. Konkrétně jsem volila síťové mapování zaměřené na jednotlivce (ego), který/která identifikuje osobní vztahy pomocí kvalitativních diagramů (Herz & Olivier, 2012) a zaměřuje se na vztahy mezi egem a referenčními osobami, jakož i rysy těchto vztahů. Tento postup jsem doplnila zachycováním a specifikací stěžejních pozic a rolí (Hersberger, 2003).

Jako základní inspirační zdroj při vytváření šablony mi posloužil Antonucciho diagram hierarchické mapovací techniky – *Hierarchical Mapping Technique* (Antonucci, 1986). Jedná se o schéma sestávající ze tří soustředných kružnic, z nichž každá reprezentuje jiný stupeň blízkosti jedince z pohledu toho, kdo diagram vytváří. Nejbližším osobám, tedy nejdůležitějším poskytovatelům a současně příjemcům podpory, náleží kruh nejblíže k vyplňovateli (TY). Sám Antonucci jako rezidenty této oblasti určuje například spokojené manžele, nejlepší přátelé či aktéry vztahu mezi rodičem a dítětem. Lidé zakreslovaní do prostředního kruhu jsou sice z hlediska ega také důležití, jejich vzájemný vztah je nicméně poznamenán jistými omezeními. Prostor v poslední kružnici je pak vyhrazen pro ty, které s tvůrcem diagramu pojí sice důležitý, ale singulární vztah, typicky odvozený od plnění určité sociální role a specifického prostředí (například škola, pracoviště), v němž je role vykonávána. Výhodou takto koncipovaného diagramu podle Antonucciho je to, že poskytuje svým autorům určitý rámec pro popis sítě sociální podpory, aniž by však dopředu klasifikoval, koho do sítě zahrnout a koho ne.

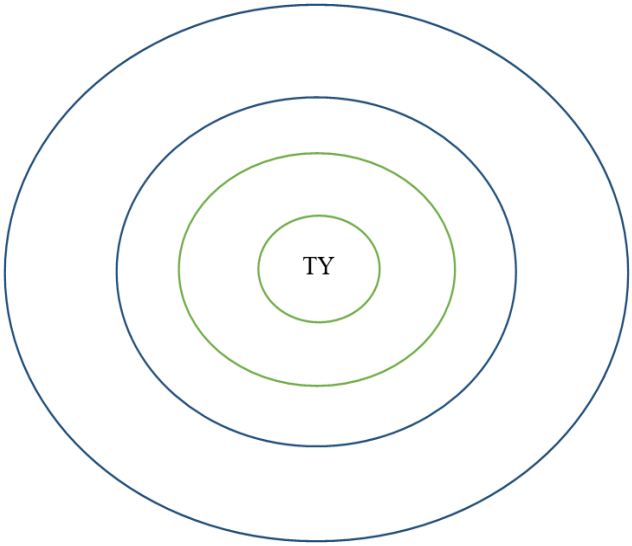

Obrázek 4: Antonucciho základní diagram (Antonucci, 1986, s. 11)

Kružnicový diagram je dále možné rozdělit na segmenty, které předem definují klíčové oblasti. Hersberger (2003) jako jednu z možných výchozích variant nabízí schéma se čtyřmi základními kvadranty: přátelé, rodina, ostatní a sousedství.

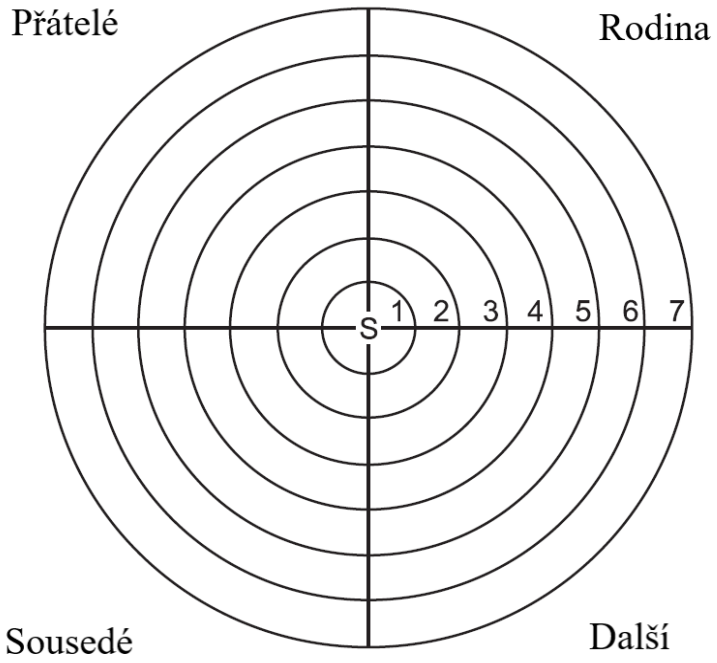

Obrázek 5: Základní mapa sítí podle Hersbergera (2003, s. 98)

Ryan a Mulholland (2015) se pro změnu soustředili na části vyhrazené pro rodinu, přátele, práce, sousedství/hobby a ostatní. Právě jejich variantou jsem se při vytváření své základní šablony inspirovala.

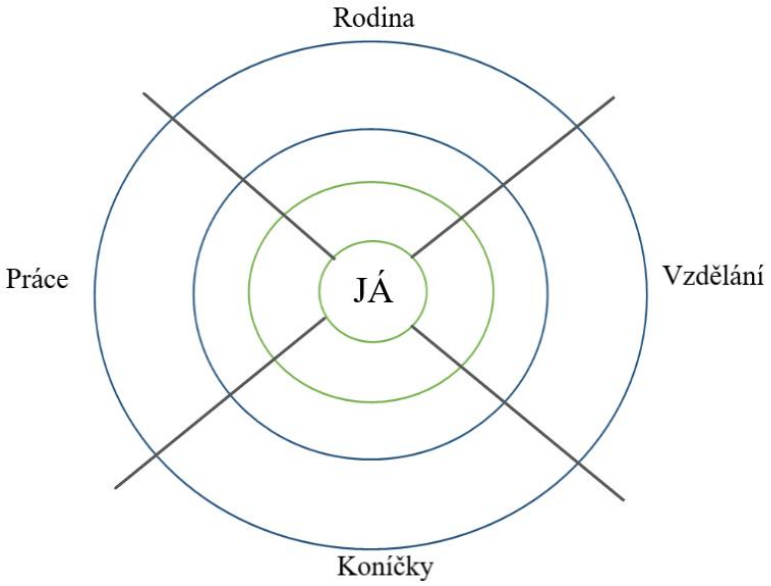

Obrázek 6: Výsledná šablona vymezení segmentů zdrojových oblastí významných vazeb předkládaná jako inspirace participantům

Kromě návrhu na specifikaci klíčových zdrojových oblastí vazeb jsem se při vytváření šablony soustředila také na další způsoby identifikace podstatných ukazatelů, například barevného označování lidí přináležejících k určité národnosti/etnicitě nebo jejich institucionální příslušnosti (Bojarczuk & Mühlau, 2018). Spojení aktérů bylo vyznačováno pomocí směrových šipek, rovněž barevně odlišených podle specifických funkcí (typů podpory), které ve vztahu proudí (Schiffer & Hauck, 2010). Konkrétně byly do této specifikace zahrnuto pět hlavních typů funkcí, a to emoční, informační, sociální, materiální a finanční. Vedle směru bylo možné pomocí tloušťky šipky odlišovat také intenzitu, s jakou je daná funkce pro ten který vztah v současnosti typická. Jako další elementy ke zvážení jsem navrhla označování formy, v jaké se vztah primárně odehrává (osobně/na dálku), případně demografické ukazatele jako věk či gender v případě, že nebyla používána vlastní ani smyšlená jména.

Výraznou charakteristikou zvoleného postupu byla vysoká míra flexibility a participativnosti, která kromě metodologického ideálu pramenila z poněkud improvizovaných podmínek, ale i vlastní začátečnické úrovně práce s takovouto

metodou. Interakce mezi participanty a badatelem je podle zdrojů při mapování sociálních sítí významná, ne-li klíčová, protože právě díky vzájemné komunikaci těchto aktérů, ale i její souběžné či následné analýze může metoda posouvat výzkum kýženým směrem (Bojarczuk & Mühlau, 2018; Herberger, 2003; Ryan & Mulholland, 2015). Výsledkem takové strategie byl v zásadě jedinečný průběh mapování v každém z případů. Obecným východiskem sice byla mnou vytvořená šablona se stručnými instrukcemi, která ovšem spíše než jako pevný vzor byla prezentována jako inspirační podklad. Na základě předchozí konzultace pak některé participantky (do této části výzkumu se v konečném součtu zapojilo devět zúčastněných žen) vytvořily vlastní schéma, případně bylo vytváření schématu předmětem samostatného (online) setkání. Mapy jsem do výzkumu zařadila ve fázi, kdy už jsme se zapojenými participantkami měly minimálně jedno kolo rozhovorů za sebou, takže i když výsledný produkt ženy nakreslily samy, s oporou ve znalosti jejich příběhů pro mě nebylo náročné se v mapách orientovat, navíc byla schémata předmětem další komunikace.

Přesto, že mapy v konečném součtu vyplnilo jen devět participantek, jak bylo naznačeno výše, posloužily především jako podpůrná doplňková metoda, která stimulovala mé analytické uvažování jak při kódování, tak i vytváření situačních map. Na další specializované zpracování shromážděných map, například analýzu významných síťových atributů, jako jsou struktura nebo hustota sítí (např. Herz & Olivier, 2012; Herz et al., 2014), jsem se proto dále nezaměřovala.

7.5.4. Výzkum v době pandemie

Mou vstupní vizí byla realizace klasického, na osobním kontaktu založeného kvalitativního výzkumu. Ve snaze vycházet participantům vstříc jsem nicméně byla otevřená alternativám, jako například návrhu na zpracování základního životního příběhu písemnou formou. Přesto se v první fázi tvorby dat interakce nakonec do podoby osobních setkávání přeci jen transformovaly. To se začalo měnit s nástupem koronavirové pandemie, která by takto můj výzkum kompletně paralyzovala. Proto jsem po určité odmlce a čekání, zda se situace nevrátí do normálu, přenesla svůj výzkum do online prostředí a s participanty komunikovala prostřednictvím nejrůznějších platforem přes mobilní telefon nebo počítač formou audio či videohovorů. Takové řešení na jedné straně oběma stranám přinášelo jistý komfort plynoucí z absence nutnosti dopravit se na vybrané místo, tudíž byla dohoda

na schůzce častokrát pružnější, na straně druhé jsme se nezřídka potýkali s klasickými omezeními takové komunikace, tedy technickými chybami a výpadky signálu. Kontakt na dálku v některých případech paradoxně zvyšoval pocit emočního komfortu a bezpečí participujících. Na mé straně pak padaly logistické komplikace, které realizace osobních rozhovorů s participanty ze vzdálenějších koutů republiky přináší. Nezanedbatelná část spolupráce s komunikačními partnery a partnerkami žijícími v Čechách se tak odehrála prostřednictvím internetu. Vidině závislosti na online prostředí jsem pak přizpůsobovala i popisovanou koncepci mapování sociálních sítí, kdy jsem se omezila jen na nezbytné propriety (papír, tužku a pastelky/fixy) a instrukce, které bude možné předat v písemné podobě či vysvětlit na dálku. Ne vždy participanti přesvědčení o jednoduchosti instrukcí sdíleli, nicméně právě negativní či odmítavé reakce společně s rostoucím počtem získaných diagramů mě naváděly k opodstatněným korekcím.

Právě s využitím internetu byla nicméně spojena výrazná výzva pro zachování etických pravidel pro výzkum, která pramenila z malé zkušenosti s takovým typem interakce v kyberprostoru. Podstatné je, že internet není jen virtuálním terénem ve smyslu prostorové metafory, nýbrž je složitější a především podléhá odlišným okolnostem a zákonitostem (Bassett & O'Riordan, 2002; Trull, Ashley, & Griffin, 2021). Autoři zabývající se využitím technologií ve výzkumu již poměrně dlouho upozorňují, že přechod do online prostředí s sebou přináší specifika, která si ani jedna strana (výzkumníci – potenciální/zapojení účastníci) nemusejí předem uvědomovat (Buchanan & Zimmer, 2012). Pocit komfortu a bezpečí, či přesněji řečeno jejich iluze, kterou má internetové prostředí tendenci evokovat, bylo mezi mými komunikačními partnery a partnerkami poměrně rozšířené. Uvědomění tohoto faktu nicméně k povinnostem participantů nenáleží, v případě výzkumníka, pokud se řídí imperativem, že veškerou svou činností týkající se výzkumu nemá své výzkumné pole ani jeho účastníky poškodit (Miovský, 2006; Trull et al., 2021), je to povinnost neoddiskutovatelná. Následky částečného přenosu aktivit souvisejících s výzkumem do online prostředí, s nimiž jsem se musela vypořádat, se vztahují k fenoménu sociálních sítí a platforem pro sdružování lidí. Poprvé v případě, kdy měli oslovení gatekeepeři tendenci internet jakožto již zcela přirozenou součást života se všemi percipovanými výhodami snadnosti a dostupnosti interakce využívat jako prostředek pro „nábor“ potenciálních participantů a participantek. S tímto postupem však bylo spojeno nebezpečí projevení otevřeného, nikoliv neveřejného, čistě mé osobě

adresovaného, zájmu o zapojení, byť uskutečněného v rámci tzv. uzavřené skupiny. To bylo potřeba podchytit a zajistit, aby taková aktivita nebyla dále veřejně dohledatelná. Ačkoli, jak poukazují například Buchanan a Zimmer (2012), se ve vědecké komunitě najdou i tací, kteří razí výklad, že pokud osoba nějaký obsah týkající se své osoby vědomě a dobrovolně na internetu zveřejnila, nemůže počítat s tím, že informace budou i nadále čistě soukromé. S ohledem na výše zmiňované falešné jistoty bezpečí a důvěrnosti, které internet svým uživatelům zdánlivě poskytuje, jakož i přesvědčení, že předvídání podobných rizik je zodpovědností badatele, takovou představu nesdílím. Proto jsem jako podobně eticky problematickou situaci vnímala také to, když mě administrátoři a správci jednotlivých uzavřených skupin do nich přidávali s přesvědčením a ujištěním, že je to nejefektivnější způsob, jak se dostat k dalším účastníkům, případně si získat přehled, co se tam řeší, a že takový postup nikomu z členů nebude vadit. Tím, že ne všem bylo před mým přidáním ke skupině sděleno, s jakým účelem do ní vstupuji, považovala bych další postup za pohyb na hranici skrytého pozorování. Analýza obsahu podobných platforem by sice byla z výzkumného hlediska zajímavá, nicméně kromě toho, že nebyla součástí mého výzkumného plánu, by stále narážela na diskutované komplikace, například ve vztahu k získání informovaných souhlasů atd. Svou identitu a účel členství v daných skupinách jsem tedy neprodleně odkryla tím, že jsem vznesla dotaz ohledně zapojení jejich členů. Působnost příspěvku i své členství ve skupinách jsem omezila jen na dobu, kdy to bylo nezbytně nutné. V souvislosti s internetovými platformami nicméně vyvstalo ještě další, emočně možná nejkontroverznější dilema, totiž to, zda je možné uvažovat o tom, aby výzkumník s participantem stvrdil virtuální přátelství. Pokud byla žádost k takovému aktu iniciována samotným participantem/participantkou, jedná se o určité gesto důvěry a přijetí, které antropologové obecně mají tendenci považovat za přidanou hodnotu své práce (Hannerz, 2010). Přijetí takové žádosti by se tedy dost dobře dalo vnímat jako stvrzení kvality vazby a výraz badatelovy úcty k účastníkům. Právě z úcty k nim a z důvodu eliminace rizik narušení anonymity jsem nicméně nikoho z účastníků a účastnic do seznamu svých „přátel“ na sociálních sítích nezačlenila.

7.6. Etické aspekty výzkumu

Podle Miovského (2006) by jedním ze základních imperativů výzkumníka měla být snaha participanty nepoškodit, nepřivodit jim svým působením jakoukoli újmu. Mezi důležité aspekty, které musí být v souvislosti s etickou dimenzí ošetřeny, Miovský uvádí vliv výzkumníka na výzkumné pole a jeho zpětné ovlivnění, dále také ochranu účastníků, ale i samotných výzkumníků. Hendl (2005) v případě konkrétních zásad vedle informovaného souhlasu dále udává svobodu odmítnutí, zachování anonymity, emoční bezpečí či otázku reciprocity.

7.6.1. Informovaný souhlas

Informovaný souhlas v písemné podobě jsem jakožto základní stavební kámen své dosavadní výzkumné praxe měla pro každý případ připravený, k jeho oboustrannému formálnímu naplnění ale došlo jen v několika málo případech. V ostatních byla písemná forma nahrazena za ústní, a to zejména s odkazem na absenci nedůvěry ve vztahu k mé osobě a výzkumnému záměru jako takovému, případně naopak nedůvěra ke stvrzování spolupráce takto formalizovaným způsobem. I v takových případech jsem elektronickou verzi souhlasu, eventuálně i s vlastním podpisem, potenciálním participantům a participantkám dodávala k nahlédnutí a pro vytvoření lepší představy o tom, v jakém rámci bude výzkum probíhat. To, zda účastníci považují za vhodné dokument sami podepsat, jsem nechávala na jejich vlastní volbě. V několika případech jsem se setkala také s tím, že zaslaný informovaný souhlas v počáteční fázi komunikace (především na dálku a na základě zprostředkování nepříliš blízkou osobou, spíše vzdáleným známým/známou) svou formálností dotyčné spíše odradil. I při plném nahrazení písemného souhlasu ústní formou jsem dbala na zdůraznění základních principů výzkumnické etiky, možnosti účastníků a účastnic z výzkumu kdykoli odstoupit, a především předpoklad otevřené diskuse jakýchkoli dilemat či požadavků. Přímočará komunikace byla důležitým pilířem celého výzkumu, který by bez nestísněné interakce prakticky nebyl proveditelný. V některých případech již zapojení či váhající účastníci využili nabízenou možnost prohlédnout si některé mé dřívější práce, aby si mohli vytvořit přesnější představu zejména o zpracování dat a výsledném produktu v podobě odborného textu. Otázky kladené před navázáním spolupráce nebo i v jejím průběhu se nejčastěji týkaly její praktické roviny, tedy

časového a organizačního plánu, případně ujištění o deklarovaném zachování anonymity.

7.6.2. Anonymita a emoční bezpečí

Samozřejmostí všech fází práce s daty byla anonymizace údajů, tedy eliminace rizika odhalení totožnosti účastníků či jejich rodinných příslušníků. K identifikaci participantů a participantek pro potřeby analýzy proto v předkládaném textu používám pouze obecné klíče, případné osobní údaje v citacích byly nahrazeny či vynechány.

Z hlediska zajištění emočního bezpečí jsem se snažila vytvořit maximálně vstřícné podmínky vzájemné spolupráce. Toto úsilí bylo řízeno vědomím, že mi účastníci poskytují poměrně velkou porci času a energie na úkor jiných aktivit, kterým by se mohli věnovat, takže je z mé strany žádoucí naslouchat jejich požadavkům a snažit se jim vycházet vstříc. Pokud nedošlo ke střetu s další nepřeklenutelnou povinností, nechávala jsem participantům a participantkám ohledně časových, ale před nástupem koronavirové krize i prostorových, okolností naší spolupráce volnou ruku. S participanty jsme se scházeli na veřejných místech (oblíbené kavárny, nákupní centra, park), ale i v jejich domácím prostředí. Stejně tak komunikace na dálku byla řízena především dispozicemi a preferencemi na straně komunikačních partnerů a partnerek (volba telefonního hovoru/využití konkrétní online platformy, zapojení videa atd.).

Rovnostářská a nenátlaková komunikace, stejně jako osobní vklad do vztahu a sdílení vlastních zkušeností, dojmů a pocitů rovněž působí jako stimulant důvěry participantů ve vztahu k výzkumníkovi (Ambert et al., 1995; Mruck & Mey, 2007). Přisouzení explicitní aktivní role participantům nejen jako (spolu)autorům vytvářených dat, ale i samotné konstrukce výzkumu, ať už organizačně nebo i z hlediska strukturace samotné výzkumné interakce je zároveň efektivním prostředkem pro ošetření případné mocenské nerovnosti, která by mezi výzkumníkem a účastníky snadno mohla vzniknout (Mills et al., 2006).

7.6.3. Reciprocita

S hmotnými či finančními odměnami jsem od samého počátku výzkumu nepočítala a až na zmíněný pokus vyjednat si spolupráci s dalšími imigranty prostřednictvím organizace, kde se dotčená pracovnice na tuto možnost explicitně

dotázala, jsem se s podobným požadavkem nesetkala. Vidina naplnění vstupní ideové motivace se zdála jako dostatečná forma satisfakce, s níž participanti a participantky do výzkumu vstupovali. V některých případech jsem volila formu drobného gesta v podobě zaplacení objednaného nápoje v kavárně či přinesení malého dárku do domácnosti nebo pro dítě. Ruku v ruce s rostoucí intenzitou fenoménů jako důvěra, empatie a sympatie v důsledku pravidelnějšího kontaktu se rovněž začaly nárazově vyskytovat žádosti o malou radu, vyjádření názoru nebo doporučení. Pokud to bylo jen trochu možné, snažila jsem se jim v nejlepší víře vyhovět. Kromě toho v případech, kdy rozhovor ve světle prožitých zkušeností a intenzity obsažených emocí dostal jakousi terapeutickou dimenzi, jsem jako svůj hlavní úkol ve vztahu k participantovi/participantce vnímala vést rozhovor tak, aby na jeho konci zůstala alespoň částečná kýžená úleva pramenící z uspokojivého vyslechnutí, nikoli samoúčelně zjitřené rány. Postupem času jsem si začala uvědomovat, že očekávání kvalitního a smysluplného výstupu naší spolupráce namísto hmatatelného benefitu a společně se zodpovědným a trpělivým přístupem ke mně jako výzkumnici vytváří mnohem závažnější, komplikovanější, a především trvalejší pocit závazku.

7.6.4. Motivace participantů

V předchozích odstavcích jsem naznačila, že participanti a participantky, kteří tvořili výzkumný soubor, byli v mnoha případech k účasti dobře motivovaní. Sami svou motivaci vysvětlovali zájmem o zvolené téma, případně v kombinaci s přesvědčením o významu jeho studia. Dalším typem motivace byla obecná zvědavost na to, jak se společenskovědní výzkum provádí. Svou roli nepochybně sehrálo také sociokulturní a edukační zázemí, které v mnoha případech vedlo participanty k nahlížení účasti ve výzkumu jako něčeho v podstatě přirozeného.

> *„No, tak já sama moc dobře vím, jaké to je shánět lidi pro výzkum. Takže když můžu, pomůžu.“*[42] (MUR8)

Jako další typická argumentace pro souhlas s účastí byla určitá empatie ke mně jakožto výzkumnici spojená s přesvědčením, že pokud mi participanti mohou svou účastí pomoci, není důvod, proč by to neudělali. V důsledku toho byla pro spolupráci

[42] Výroky participantů v textu uvádím buď jako přeložené z ruštiny, případně promluvy v češtině upravené do spisovné podoby.

ve valné většině případů charakteristická poměrně vysoká míra důvěry a otevřenost ve sdílení zkušeností, názorů a soukromých detailů rodinného života.

> *„Já se moc omlouvám, je pro mě velice těžké dělat tuto nahrávku, protože se třesu. Ty vzpomínky mi přináší jenom velký stres. Ale já velice chci pomoct jiným lidem a strašně moc chci, aby lidé, kteří se ocitli v mojí situaci, věděli, jak se z ní dostat. Aby alespoň takovým způsobem mohli zanalyzovat moji situaci s tím, aby věděli, co se s nimi nebo s jejich dětmi může dít.“* (MS4)

> *„Já jsem to zkoušela. A v zásadě ještě jednou to budu zkoušet v listopadu, bude to poslední pokus. Ale jsem si více méně jistá, že to neudělám. Proč? No, zaprvé je potřeba opravdu dobře znát češtinu a já mám problém. A za druhé, já úplně nechápu, proč po mně, člověku, který má sedmnáctiletou praxi, chtějí testy, které u nás děláme taky na medicíně v šestém ročníku. Rozumíte? Já chápu, kdyby po mě chtěli dělat zkoušku z českého práva, z chirurgie. A tam je medicína, která odpovídá studijnímu programu. Takže buď je to zaměřeno na to, aby zůstávali pouze ti, kteří jsou čerstvými absolventy, nebo nevím, jaký je cíl toho, že ty zkoušky vypadají zrovna tak. Tím spíše, že tady skutečně jsou problémy s pracovní silou, což skutečně jsou.“* (MUR13)

Na druhé straně spektra stojí sice rovněž vysoce motivovaní účastníci, kteří se však od ostatních odlišují tím, že pod povrchem jimi uvedených pozitivních argumentů leží navíc jistá osobní traumata a křivdy. V takové spolupráci jsem cítila prvek potřeby vypovídat se, která byla ještě k tomu spojená s vidinou sdílení traumatu či zakoušené křivdy s někým, kdo by ideálně povědomí o zažitých událostech mohl rozšířit širšímu publiku. Mruck a Mey (2007) v této souvislosti píší o přístupu k výzkumníkovi jako k megafonu, skrze nějž se podstatné poselství má k zodpovědným osobám (autoritám) dostat. Jako příjemci tohoto poselství byli explicitně zmiňováni ti, kteří by si podobnými zážitky mohli taktéž procházet, a jimž by vyprávěné příběhy posloužily jako zdroj morální síly a inspirace – tedy jiní cizinci, případně nositelé dalších specifických charakteristik a rolí (matka samoživitelka, matka handicapovaného dítěte apod.). Na druhé straně bylo z někdy ne zcela naplno artikulovaného přesvědčení o nešetrnosti nebo nerovnosti nastavených strukturálních podmínek a kritérií aplikovaných jak individuálními, tak i kolektivními aktéry a institucemi patrné, že jde právě také o motivaci na tyto

problematické fenomény a praktiky poukázat a formou svého anonymně vyprávěného příběhu je zpochybnit.

7.6.5. Důvěra versus nedůvěra

Protipól vysoce motivovaných, ochotných a někdy až nekriticky důvěřivých participantů představují zkušenosti s jasnými projevy odmítnutí či nezájmu. Takový scénář byl typický pro snahu o navázání kontaktu prostřednictvím slabé vazby (vzdálený známý, spolupracovník, nejčastěji z majoritní společnosti), ale i při zprostředkování relativně blízkou osobou a členem samotné cizinecké/postsovětské komunity. Okamžitá odmítnutí byla navázána na kombinaci strachu ze sdílení citlivých informací a obecné nezainteresovanosti v takové činnosti. Určitá část zprvu nadějných kontaktů pak odpadla v návaznosti na charakter výzkumu, zejména s ohledem na jeho otevřenou strukturu a z ní vyplývající časovou náročnost. Jako podklad pro odmítnutí se několikrát vyskytlo přesvědčení o vybočování z kategorie ideálního přistěhovalce. Dopad její konceptualizace se objevil i u některých nakonec aktivně zapojených imigrantů a imigrantek, kteří žádali o specifikaci, případně potvrzení toho, že kategorii vyhovují. V tomto případě ovšem nešlo o výše uváděná kritéria, jako jsou rodičovská role, případně dále místo bydliště či socioekonomický status, nýbrž mnou nedefinovanou, subjektivní, ale často nepřekročitelnou představu participantů o tom, že jejich život buď příliš obyčejný, nebo naopak překotný na to, aby mohli uvažovat o tom, že mi mohou být nějak nápomocni.

Svébytným zdrojem nedůvěry a vlažného zájmu se ukázal být jazyk komunikace. Ačkoli se spolupráce s některými participanty zejména ve střední a finální fázi tvorby dat realizovala téměř výhradně v ruštině, zejména na začátku výzkumu jsem se pod vlivem vstupních okolností nereflexivně spoléhala na češtinu. Teprve jeden otevřený rozhovor z jara roku 2020 a participantčin výrok o tom, že někteří její známí se zdráhají uvažovat o zapojení proto, že by se styděli za svou úroveň češtiny a nechtějí si připadat hloupě, mě probudil ze zaslepení a donutil přemýšlet nad jazykem také v jeho mocenském náboji. Jak poukazuje Šotola (2013), působnost jazyka ve výzkumu může nabývat až politické dimenze, protože právě skrze jazyk komunikačním partnerům prezentujeme určitou verzi sociální reality. Uvědomění nutnosti ponechat volbu komunikačního jazyka (zvláště v případě, kdy schopností komunikovat v ruštině sama disponuji) na samotných participantech zpětně vnímám jako sice opožděný, ale podstatný předpoklad k následnému rozšíření

výzkumného soboru, jakož i jistému narovnání mocenské a emoční stránky mého vztahu s participanty.

Zřejmě nejcitelněji se nedůvěra a nezájem ze strany potenciálních účastníků projevily v genderovém složení výzkumného souboru, kdy v porovnání s 25 ženami figuruje v souboru pouze 13 mužů. Tuto disproporci lze snadno postřehnout při bližším prozkoumání všech podskupin, tedy poměru celých zapojených rodičovských párů, matek a otců reprezentujících úplné rodiny, samostatných rodičů/rodiček, ale i bezdětných jedinců. Neochota zapojit se byla většinou rámována časovou vytížeností, odkazem na to, že vše podstatné sdělí manželka či jiný rodinný příslušník (u zadaných a dětných mužů), případně nepokrytým nezájmem. Na riziko de facto nepřekročitelné neochoty mužů participovat na podobných aktivitách jsem byla upozorněna i při nakonec neúspěšné snaze získat nové participanty prostřednictvím instituce, kdy byla oslovená pracovnice původem z ruskojazyčného prostředí v otázce potenciálního zapojení mužských účastníků výrazně skeptická. Přes tyto okolnosti ale považuji výslednou nižší míru zapojených mužů za výsledek vlastní nezkušenosti, a to jak co se týče předpokladu, že takový problém může nastat, tak i přijímání strategií efektivnější komunikace a zdůvěryhodňování sebe sama a svého výzkumu, které by dané disproporci mohly předejít.

7.7. Pozicionalita

Neopominutelnou součást reflexivity vlastního výzkumného postupu představuje také zamyšlení se nad rolemi a pozicemi, které si výzkumník přisoudil sám, případně mu byly z nějakého důvodu přisouzeny zvenčí, včetně jejich dopadu na výzkum a jeho výsledky. Reflexe vlastní pozicionality je tedy velmi úzce provázána s dalšími elementy nejen na straně samotného výzkumníka, ale i participantů, jakož i dalších vnějších okolností (Ambert et al., 1995; Mruck & Mey, 2007).

7.7.1. Mé výzkumné pozice

Má pozicionalita nabývala v průběhu výzkumu různé podoby, a to v závislosti na řadě faktorů. K těm nejvýznamnějším patří délka a intenzita kontaktu, okolnosti jeho navázání, ale i osobností charakteristiky, dále také věk nebo gender.

Svou pozicionalitu klasifikuji jako pohyb na škále od výzkumné autority až po kamarádku. Obě dvě tyto pozice v jejich čisté podobě přitom považuji za ne příliš

efektivní, a to jak z hlediska praktického, tak i etického. Přestože pozicionalitu chápu jako záležitost ne plně závislou na samotném výzkumníkovi, protože je komplikovaně navázaná na probíhající interakce a podmínky, v nichž k nim dochází, v rámci možností jsem se snažila posouvat samu sebe spíše k pozici druhé, tedy neformální a přátelské, která je s mým chápáním kvalitativního výzkumníka/výzkumnice mnohem více v souladu než pozice odosobněné vědecké autority. Kromě toho je přátelská rovina, spojená s kýženou důvěrou a sdílením, častokrát přímým předpokladem pro získání citlivých nebo jinak delikátních informací, které se cizím lidem běžně nesdělují (Mruck & Mey, 2007). Na vlastní kůži zažitým rizikem je pak ztráta povědomí o hranicích mezi rolemi spojenými s výzkumem a těmi, které jsou příznačné právě pro bližší interpersonální vztahy. Ačkoli jejich striktní oddělování nechápu ani jako žádoucí, ale ani zcela proveditelné, opakovaně jsem se přistihla při tendenci nahlížet popisované životní příběhy a situace participantů nekriticky jednostranně. U participantů a participantek se tento stav propojení typicky projevoval ztrátou ostražitosti vůči tomu, za jakým účelem a jakých podmínek (např. nahrávání rozhovorů na diktafon, jejich následné využití k veřejně dostupnému zpracování) naše interakce probíhaly, v důsledku čehož zaznívaly informace považované za vysoce důvěrné či kontroverzní. Ty se většinou týkaly detailů života, které optikou mého tématu nebyly relevantní. Citlivá témata jsem obecně jako empirické evidence zařazovala v souladu s vědomím/přáním participantek a participantů.

> *„Já to nesmím říkat, protože kdyby se to dozvěděla sociálka, tak mám problém. (…). No tak u tebe třeba vím, že ty na sociálku nepůjdeš… Tak jsem to slyšela. Já nevím, jestli ona to myslela vážně. Já myslím, že ona to myslela vážně a byla to Češka, takže…“* (MS1)

Svou roli v nastavení míry vstupní, ale i postupně vznikající důvěry do značné míry sehrála pravděpodobně i okolnost genderu, kdy jednak oslovené ženy vykazovaly větší motivaci k zapojení do výzkumu (viz níže), zároveň mezi nimi a mnou jako výzkumnicí častěji vznikala hlubší vazba.

S důvěrou je ovšem spojena také otázka vzájemného plněním závazků (Dockett et al., 2009). Právě se subjektivní definicí závazků bylo spojeno jedno z výrazných etických dilemat, neboť, jak jsem popsala výše, sice jsem na jedné straně dbala na potlačování mocenského aspektu vztahu mezi mnou a účastníky, na druhé straně

jsem současně stále byla výzkumnicí, která (v některých fázích více naléhavěji než v jiných) potřebuje empirický materiál pro svou práci. Riziko využití vědecké autority bylo umocňováno především v případech, kdy mi tato autorita – výzkumnice zaštítěné univerzitou, zpracovávající důležité téma – byla připisována samotnými participanty. Svou roli ovšem často sehrával i prostý osobní závazek, který souhlasem s účastí participanti přijali za vlastní a kterým měli vůli se řídit. Nebezpečí vynucování si spolupráce, ať už na základě citové nebo autoritativní manipulace jsem se snažila ošetřit od počátku nastavenou otevřenou komunikací, kdy jsem zdánlivě kontraproduktivně apelovala na to, aby se participanti nezdráhali vyjádřit pochyby, nesouhlas nebo odmítnutí, které budu respektovat.

Specifickou pozici, kterou jsem občas zaznamenala jako implicitně přítomnou, zvláště pak v počátečních fázích spolupráce, představuje přístup k výzkumníkovi jako k inspektorovi integrace. Tento jev, kdy participanti odpovídali tak, jak si myslí, že jako výzkumníci očekáváme (Holloway & Jefferson, 2013), se vyskytl v několika případech a interpretuji jej jako výsledek nedostatečně vytvořeného důvěrného pouta mezi participantem/participantkou a mou osobou, eventuálně umocněný špatně zvolenou komunikační strategií z mé strany. Při odpovědích na doplňující otázky týkající se zejména formálních náležitostí života v Česku či snahy zapadnout tak dotčení účastníci/účastnice měli tendenci především vyvolat dojem, že jejich vklad do integračního procesu jak co do formálních povinností, tak i očekávané interakční iniciativy, je adekvátní (tedy ten očekávatelný), případně že jsou v tomto ohledu na jejich straně ještě nějaké limity.

> *„Jo, ta firma funguje. Ještě dáváme pronájem bytu v Praze, tak všecko pravidelně platíme, více než dostáváme. Ale všecko, co potřebuje, platíme státu.“* (MUR3)

> *„Řeknu to upřímně. U nás byli v těch letech po roce 2000, kdy on odjel, když to řeknu tupě, chlapíci, kteří vozili nelegály. Polsko, Česko, Německo… koho kam zavezou. Manžela zavezli do Česka. (…). To není správně, vůbec to není správně, ale on ten pobyt rychle zlegalizoval. Doslova za měsíc už měl všechny pracovní papíry, protože on je velmi dobrý odborník. A on se dostal k dobrým lidem a oni mu udělali legální papíry. On vlastně nepřekročil ty lhůty – on přijel na turistické vízum, které bylo na 3 měsíce, a už za měsíc měl papíry. Takže on nic neporušil.“* (MUR13)

„Pravděpodobně to záleží na mně. Kdybych se snažil proniknout, nějak navázat ty kontakty mimo práci, kdybych skutečně možná sledoval nějak víc místní kulturní reálie, zorientoval se v nějakých debatách, osobnostech a tak, tak samozřejmě bych měl větší šanci. To si nechci dělat iluze. Protože se moc nesnažím, necítím tu přízeň… prostě nechávám to být.“ (MBD1)

7.8. Limity výzkumu

Základní nástin hlavních limitů své studie jsem poskytla na řádcích předcházejících podkapitol, na tomto místě se je nicméně pokusím shrnout do stručné ucelené podoby.

Ke svým nejvýraznějším koncepčním/metodologickým chybám řadím zpočátku málo specifickou komunikaci a přílišnou otevřenost struktury výzkumu a jeho jednotlivých složek. Zpočátku jsem jako strategii prevence proti střetu s nerealizovatelností výzkumného záměru volila značnou volnost definic základních kritérií a metod. Flexibilita a otevřenost jsou sice průvodními rysy kvalitativního výzkumu ponechávajícího dostatek prostoru pro výzkumnickou kreativitu. Její míra nakonec podle mého soudu jak pro mě, tak i pro participanty, byla místy příliš náročná, protože neposkytovala dostatečně jasně vymezený organizační rámec. To se negativně odrazilo mimo jiné na výše zmíněné strukturaci výzkumného souboru a naplnění původních ambicí. Právě tyto nedostatky zapříčinily výše uvedené disproporce, zejména ty spojené s genderovým zastoupením, nerovnoměrností v délce a intenzitě kontaktu napříč rodinami i v rámci nich samotných, jakož i různou míru participace na doplňkových metodách tvorby dat.

Přes všechna tato omezení proto hodnotím svůj výzkum tak, že se společnými silami s participanty a participantkami ve výsledku podařilo uskutečnit poměrně velký projekt, jehož výsledkem je bohatý empirický materiál, který má potenciál vytyčené výzkumné cíle pokrýt. V tomto ohledu takto koncipovaný výzkum ze své povahy nemůže aspirovat na generalizaci či vytváření obecné teorie, poskytuje však podrobný obraz emické perspektivy, která ve vztahu ke zvolenému teoretickému zázemí nabízí některé významné implikace.

7.9. Validita

Jak je uvedeno v kapitole o paradigmatických východiscích, samotné chápání validity, jakož i kritérií pro její zajišťování, má v kvalitativním výzkumu specifickou podobu. Pro to, abych mohla poskytnout čtenáři propracované a kontextuálně ukotvené interpretace i evidenci pro jejich posouzení, jsem se především snažila provádět triangulaci, a to jak na úrovni metod dat, tak i zdrojů dat (Ambert et al., 1995; Hendl, 2005). Každá z popsaných metod tvorby dat v každé fázi výzkumu byla předmětem vytváření terénních poznámek. Takovému zpracování jsem vedle zápisu a rozboru postřehů z rozhovorů, pozorování a mapování sociálních sítí podrobila i formy komunikace a zejména neformální korespondence mezi mnou a participanty. Jako další přidanou hodnotu pro validitu svého výzkumu vnímám i časový záběr spolupráce s některými participanty/rodinami. Podstatný korektiv představovaly také diskuse s participanty, které byly zdrojem mnoha praktických, ale i teoreticko-metodologických podnětů a kriticky reflexivních poznámek, vztahujících se v některých případech na samotnou analýzu a její závěry.

7.10. Zpracování dat

Všechny rozhovory, ale i některá pozorování byly zaznamenány na diktafon. Kromě toho jsem si z každé interakce pořizovala zmíněné terénní poznámky. Zápisky z terénu se zaměřovaly na deskripci prostředí, praktických aspektů situace, aktérů, jejich jednání a vzájemné komunikace. Stejně tak ale zachycovaly nejrůznější analytické postřehy, dojmy a v neposlední řadě také výzkumnickou sebereflexi. Jejich průběžné zpracovávání poskytovalo důležité podněty pro další rozhovory, případně pozorování, ale i rozvíjení samotné analýzy.

Veškeré audionahrávky byly přepsány do textové podoby. Rozhovory, které nebyly provedeny v českém jazyce, jsem přeložila a teprve poté doslovně přepsala. Konkrétně se jednalo o devět rozhovorů v ruštině a jeden, při němž byla kombinována čeština s angličtinou i ruštinou dohromady. V případě obtížně přeložitelných formulací a výrazů jsem se s prosbou o kontrolu či konzultaci překladu obracela na své ruskojazyčné kontakty.

Po přepsání rozhovorů jsem postupovala v souladu s tradičním způsobem typickým pro přístupy vycházející ze zakotvené teorie. Texty byly podrobeny opakovanému čtení, poznámkování, identifikaci hlavních témat, navrhování

provizorních kódů a porovnávání. Tyto procesy probíhaly paralelně s dalšími fázemi tvorby dat, pro kterou vznikající analýza vytyčovala směr.

Provizorní návrhy kódů a jejich seskupení do kategorií a podkategorií jsem následně přenesla do grafické podoby neuspořádaných situačních map, do nichž jsem zaznamenávala všechny elementy, které mi v té chvíli přišly podstatné. Tento krok výrazně přispěl k utříbení náhledu na charakter a významnost jednotlivých kódů i kategorií a především specifikaci vztahů mezi nimi.

8. Analýza a interpretace dat

Při zpracovávání dat jsem postupovala v souladu s třístupňovým mapováním Clarke (2005), jehož základem bylo klasické otevřené a částečně axiální kódování. Vytvářené kódy i varianty jejich propojení do kategorií a subkategorií byly přenášeny do situačních map, což zpětně ovlivnilo náhled na jejich obsah i vztahy mezi nimi. Tímto zpětnovazebným procesem jsem se nakonec dopracovala k finální verzi neuspořádaných situačních map, které zachytily klíčové aktéry a elementy v životní situaci obou komparovaných skupin, tedy bezdětných a rodičů. Tyto prvky byly následně znovu posuzovány a usouvztažňovány v procesu vytváření map uspořádaných, rozdělujících složky do jednotlivých zastřešujících kategorií. Dále jsem se v rámci situačního mapování soustředila ještě na podrobnější vymezování a charakteristiku vztahů mezi aktéry a elementy. Vyabstrahované klíčové sociální domény jsem následně umístila na mapách sociálních světů a arén. Na závěr analýza dospěla k zachycení hlavních diskurzivních pozic ve zkoumané situaci na osách pozičních map. Vzhledem ke komparativnímu rozměru, kterému jsem se výzkum rozhodla podřídit, se celá analytická procedura dá vystihnout jako komparativní situační analýza (Lindovská, 2016). Ve výsledku jsem tedy v každém stupni analýzy pracovala vždy se dvěma finálními verzemi vytvořenými v rámci samostatných sad mapování životní situace bezdětných imigrantů a imigrantů v rolích rodičů. Tyto dílčí produkty mapování jsem v každé fázi následně použila pro postupné formování srovnávací perspektivy.[43]

8.1. Neuspořádané situační mapy

Situační mapa zachycuje analyticky relevantní účastníky a součásti zkoumané situace v souladu s tím, jak celou situaci jako takovou její konstruktéři a interpreti – tedy účastník/účastnice výzkumu a badatel/ka – nahlíží (Clarke, 2005). V prvním kroku jsem tedy vytvořila neuspořádanou mapu zahrnující všechny typy aktérů a prvků, které se zdály být pro konstrukci a interpretaci životní situace z hlediska participantů významné. Clarke a Friese (2007) poznamenávají, že v této fázi se jedná

[43] Komparativní kvalitativní výzkum obecně charakterizuje model, který začíná identifikací studovaného fenoménu, pokračuje sběrem (tvorbou) a zpracováním dat, jejich interpretací s ohledem na širší teoretický i sociální kontext, což umožní posouzení podobností a rozdílů a finální vyvození závěrů (srov. Berg-Schlosser, De Meur, Rihoux, & Ragin, 2009; Marx, Rihoux, & Ragin, 2013).

o značně chaotické výtvory otevřené mnohačetným manipulacím. Je tak běžné, že některé elementy nebo aktéři se v dalších krocích nemusí jevit natolik relevantními, jakými se při zpracovávání prvních variant neuspořádaných map zdáli být, relevance jiných naopak může vyjít na světlo až s postupující analýzou.

Neuspořádaná situační mapa bezdětných participantů

Obrázek 7: Neuspořádaná situační mapa bezdětných participantů

Po mnohonásobném přepracovávání jsem v případě bezdětných participantů a participantek dospěla k identifikaci 55 klíčových obecných prvků konstitutivních pro konstrukci a interpretaci jejich životní situace. Jedná se o velice pestrou směsici více či méně abstraktních prvků sahajících od makroskopické roviny politických, sociálních a kulturních fenoménů až k vysoce individuálním a individualizovaným aktérům a složkám vytvořeného obrazu životní situace.

Neuspořádaná situační mapa rodičů

Obrázek 8: Neuspořádaná situační mapa rodičů

Neuspořádaná situační mapa věnovaná perspektivě participantů a participantek s dětmi má stejnou skladbu jako mapa vystihující životní situaci bezdětných, celkem ale obsahuje o šest položek, vztahujících se právě a výlučně k rodičovské roli, více. Těmi jsou jednak samotné děti, dále pak pečovatelé mimo okruh rodiny, pochopitelně také učitelé a vzdělávací systém a výchova.

8.1.1. Srovnání neuspořádaných situačních map

V mapě zachycující podstatné aktéry a elementy v životní situaci rodičů je to tedy právě šest barevně odlišených položek týkajících se dětí (děti samotné, vzdělávací systém, škola, učitelé, mimorodinní pečovatelé a výchova), které od sebe obě dvě mapy na první pohled odlišují. Jak ale ukáže rozbor dalších fází analýzy, ačkoli to z neuspořádaných map není patrné, okolnosti navázané na dětské aktéry podstatně ovlivňují či modifikují celou řadu dalších elementů, a to jak v rovině jejich diskurzivní konstrukce, tak i praktických a organizačních dopadů z daných konstrukcí vyplývajících.

8.2. Uspořádané situační mapy

Elementy obsažené v neuspořádaných mapách jsem v dalším kroku uspořádala do podoby schématu obsahujícího šestnáct zastřešujících kategorií. Výsledné schéma, které jsem aplikovala, je inspirováno jednak původní verzí Clarke (2005), která pracuje se třinácti skupinami aktérů/elementů, a modifikací podle Clarke a Friese (2007) a Lindovské (2016). Pro práci s uspořádanými mapami bylo potřeba některé obecné či abstraktní elementy z neuspořádaných map specifikovat, v některých případech došlo k určitým transformacím, přeskupení, sloučení anebo nahrazení původních položek.

Uspořádaná situační mapa bezdětných

Lidští aktéři (kolektivní, individuální)	Diskurzivní konstrukce lidských aktérů
• Majorita • Cizinecká komunita(y) • Ruskojazyčná/postovětská komunita • Rodina • Pracovní kolektivy • Zájmové kolektivy • Náboženská komunita(y) • Sousedské komunity • Online komunity • Představitelé institucí • Imigranti • Rodiče • Příbuzní • Partner/ka • Přátelé • Známí • Politici	• Dobrý člověk – Špatný člověk • Dobrý občan – Špatný občan • Dobrý partner – Špatný partner • Dobrý cizinec – Špatný cizinec • Adekvátní člověk – Neadekvátní člověk • Pokorný cizinec • Jednou host, navždy host • Bližší košile než kabát • Svůj k svému • Společný jazyk/původ nejsou vše • Přátelé jako rodina • Vstřícní Češi – Nevstřícní Češi • Vstřícný úředník – Nevstřícný úředník • Češi inspektoři integrace • Slušní Češi – Formální Češi • Klidní Češi
Nelidští aktéři a elementy	**Diskurzivní konstrukce nelidských aktérů a elementů**
• Národní státy • Politika v zemi původu • Legislativa v zemi původu • Politika v ČR • Legislativa v ČR • Instituce v zemi původu • Instituce v ČR • Společenské klima v zemi původu • Společenské klima v ČR • Práva a povinnosti • Migrační zkušenost • Konceptualizace migrace • Socioekonomický status • Status pobytu • Jazyková a kulturní situace • Postoje • Stereotypy • Předsudky • Cíle • Plány • Strategie • Model rodinného života • Sociální sítě • COVID-19	• Život je boj • Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá • Co tě nezabije, to tě posílí • Štěstí přeje připraveným • Bez práce nejsou koláče • Účel světí prostředky • Něco je lepší než nic • Naděje umírá poslední • Vždycky může být hůř • Shodou okolností • Migrace je boj • Migrace jako mise za lepší život • Migrace jako nový start • Migrace jako emancipační mise • Migrace jako dobrodružství • Migrace pro vztah • V zájmu rodiny • Klidné Česko • Perspektivní Česko – Neperspektivní Česko

Prostorové elementy

- Země původu
- Česká republika
- Země transnacionálních vazeb
- Evropská unie
- Lokalita původu
- Lokalita usídlení
- Sousedství
- Praha

Časové elementy

- Fáze migrace
- Fáze adaptace
- Rytmus života
- Model rodinného života
- Každodenní rutiny
- Životní fáze
- Věk
- Generace
- Časová vytíženost
- COVID-19

Politické a ekonomické elementy

- Národní státy
- EU
- Západ
- Východ
- Práva a povinnosti
- Kontrolní mechanismy
- Mezistátní vztahy
- Politické krize
- COVID-19

Sociokulturní elementy

- Kultura
- Normy
- Hodnoty
- Tradice
- Jazyk
- Gender
- Každodenní rutiny
- Praktiky

Symbolické elementy

- Kultura
- Jazyk
- Status pobytu
- Občanství
- Etnicita
- Domov
- Jistota
- Svoboda
- Socioekonomický status
- Seberealizace
- Seberozvoj
- Život v Evropě

Institucionální elementy

- Politika a legislativa v zemi původu
- Politika a legislativa v ČR
- Byrokratický aparát v zemi původu
- Byrokratický aparát v ČR
- Místní úřady
- Cizinecká policie
- Integrační centra
- Neziskovky
- Medicínská zařízení
- Pojišťovny
- Spolky, sdružení
- Církev

Vztahové elementy

- Stát – stát
- Člověk – společnost
- Člověk – člověk
- Majorita – cizinci
- Majorita – cizinci z bývalého SSSR
- Vztahy uvnitř komunit
- Rodinné vztahy
- Pracovní vztahy

Praktiky jako elementy

- Svůj k svému
- Multiplikace možností
- Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá
- Štěstí přeje připraveným
- Účel světí prostředky

- Dvojí metr
- Labelling
- Ostrakizace
- Naučená submisivita
- (Sebe)selektivita

Tiší aktéři a elementy	Motivační elementy
• Etnicita • Gender • Stereotypy • Předsudky • Třídní příslušnost • Ambice • Životní (ne)zkušenost • Submisivnost • Stres • Obavy • Osobnost	• Touhy • Sny • Ambice • Cíle • Plány • Hodnoty • Normy • Rodina • Výchova • V zájmu rodiny • Vzory • Víra • Odstrašující případy • Práva a povinnosti • Stres • Obavy
Související diskurzy	**Hlavní výzvy**
• Integrace • Asimilace • Transnacionalismus • Lidská práva • Medicínské diskurzy • Mediální diskurzy • Selský rozum	• ***Sociokulturní balancování*** • ***Zvládání nejistoty*** • ***Kloubení rolí*** • ***Empowerment***

Tabulka 2: Uspořádaná situační mapa bezdětných participantů

Uspořádaná situační mapa zachycující konstrukci životní situace bezdětných imigrantů a imigrantek z bývalého SSSR rozřazuje do uvedených šestnácti kategorií celkem 201 prvků. Některé složky jsou ale součástí několika kategorií naráz, což je podle Clarke (2005) žádoucí, pokud je potřeba rozumět těmto prvkům ve zkoumané situaci různými způsoby. V některých případech se prvky vyskytují jako komplexní konstrukce, která pro explikaci jednoho pólu inherentně předpokládá vymezení se vůči jejímu protikladu. V případě vztahových elementů jsem ale dvousložkový prvek započítávala jako jeden, protože se nejedná o opozici, ale stanovení roviny vztahu, která je relevantní.

Kategorie zaměřující se na **lidské aktéry** identifikuje celkem deset kolektivních aktérů od konkrétních skupin typu *rodiny, pracovních* nebo *zájmových kolektivů* a *sousedských komunit* až po spíše obecné a abstraktní kolektivní aktéry, kterými jsou například *cizinecké komunity*, *majoritní společnost*, *online komunity* nebo *představitelé institucí*. Individuálními aktéry, rekrutovanými z vybraného typu

kolektivit, pak jsou konkrétní *členové rodiny* a další typičtí představitelé silných vazeb, tedy *partneři, přátelé*, případně pak *známí* jakožto reprezentanti vazeb spíše slabších. Skupinu doplňují ještě vlivné *politické osobnosti*, interpretované jako představitelé či eventuální původci procesů, které konstrukci a interpretaci životní situaci ovlivňují.

Kategorie **diskurzivních konstrukcí lidských aktérů** obsahuje v zásadě tři podkategorie. V první z nich se nachází pět dílčích konceptualizací člověka, které zastřešuje *konstrukce člověka jako dobrého*. Tato konstrukce se může manifestovat v různých dílčích sférách života, a to jako *dobrý občan a partner či partnerka*. Právě tyto konstrukce jsou doprovázeny svým opakem, tedy konstrukcí *špatného člověka*, která slouží k vymezení toho, čím *dobrý člověk* není. Specifickým synonymem, případně významově užší alternativou, zejména ve vztahu k vnějším projevům chování, pak představuje dvojice *adekvátní – neadekvátní člověk,* převzatá z výrazového repertoáru (ať už ruského či českého) samotných participantů. Jednou z dílčích forem dobrého člověka, konkrétně navázanou na migrační zkušenost, je pak konstrukt *pokorného cizince*. Podskupinu ještě doplňuje pojetí imigranta (tedy sebe sama) jako v podstatě *trvalého hosta*, připisující migračnímu aktu hodnotu trvalé determinanty identity člověka, který tak bude v cílové zemi vždy svým způsobem „na návštěvě". S podmínkami migrační změny je silně spojena i druhá skupina konstrukcí lidských aktérů. Konstrukce *bližší košile než kabát* a *svůj k svému* obecně vyzdvihují důležitost určitých podobností či harmonie světonázoru, která je základem interpersonálních vztahů. Společný jazyk, kultura nebo původ jako jeden z projevů takové podobnosti či spřízněnosti zde ovšem vystupují ambivalentně: mohou být jak potřebným základem, tak také povrchovou charakteristikou, která předpoklad blízkosti jedince/skupiny sama o sobě nenaplní. Prvek *přátelé jako rodina* pak poukazuje jednak na samotnou exkluzivitu některých přátelství, ale i na relativizaci pokrevního pouta jako záruky výjimečných a kvalitních vztahů. Současně také pokrývá proces svébytné transformace nejbližších sociálních vazeb jako reakci na odloučení od skutečné rodiny a její substituci právě nejbližšími přáteli. Poslední skupina v této kategorii se pak vztahuje k podstatným diskurzivním konstrukcím individuálních a kolektivních aktérů reprezentujících české sociokulturní prostředí. Analogicky jako v případě obecných konceptualizací člověka v první skupině, i zde vystupují dvojice, tedy *vstřícní* versus *nevstřícní Češi* a její asi nejtypičtější konkrétní manifestace v podobě opozice *vstřícný – nevstřícný úředník.* Nevstřícný úředník

může být zároveň *inspektorem integrace*. Samotný konstrukt *Čechů jako inspektorů integrace* nicméně na konkrétní profesi navázán není, ba naopak, vztahuje se i k lidem, kteří se do této pozice v různých interakčních situacích pasují sami. Dvojice *slušní* versus *formální Češi* a konstrukt *klidní Češi* obsahují na první pohled spíše pozitivní až neutrální náboj, kontextuálně ale mohou nabývat negativního významu plynoucího z povrchnosti, pokud je u těchto aktérů identifikována.

Kategorie **nelidských aktérů a elementů** obsahuje různorodou skupinu čtyřiadvaceti složek. Vyskytují se zde prvky vztahující se k *politické*, *institucionální* či *legislativní organizaci dotčených států* (původu, ČR) a jejich fungování. S nimi jsou spojené prvky jako p*ráva a povinnosti*, s*tatus pobytu*, *socioekonomický status*, ale i *společenské klima*. V souvislosti s migrací pak podstatnou roli sehrává její konceptualizace i dosavadní migrační zkušenost. Jako podstatné složky se ukázaly také další charakteristiky lidských aktérů, jakož i prvky, které v jejich interakci vystupují: p*ostoje*, *cíle*, *plány*, *strategie*, ale i *stereotypy* a *předsudky*, *jazyková a kulturní situace*, *model rodinného života*, *sociální sítě* i aktuální *situace spojená s důsledky nemoci COVID-19*.

Rozsáhlá **kategorie diskurzivních konstrukcí nelidských aktérů a elementů** obsahuje dvacet různých složek, mezi nimiž se opět dá vydělit několik různých skupin. První skupinu tvoří konstrukce obecných rámců životních strategií, zároveň aplikovatelných na konkrétní situace, tedy i modifikovatelných pro migrační zkušenost. Tyto konstrukce (*život je boj*; *jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*; *co tě nezabije, to tě posílí* atd.) výrazně pracují s prvkem osobního vkladu a angažovanosti, které jedinci připisují značnou míru zodpovědnosti za zvládání situace, v níž se nachází. Jako jistá relativizace či protiváha těchto racionálních a cílevědomých konstrukcí vystupují složky, které operují jednak s nemožností člověka mít plnou kontrolu nad vším, co se mu v životě děje, zároveň ponechávají prostor pro roli osudu či náhody. Ty jsou reprezentovány prvky jako *něco je lepší než nic*, *naděje umírá poslední*, *vždycky může být hůř* a *shodou okolností*. Svébytnou skupinu pak představují konkrétní konceptualizace migrace. Ty jsou vybudované jednak v souladu s konstruktem *život je boj*, respektive *migrace je boj*, zároveň okolo primárního záměru či pohnutky k takovémuto životnímu rozhodnutí: *mise za lepší život, nový start, emancipační mise, dobrodružství, v zájmu rodiny*. Stejně tak jako v případě diskurzivní konstrukce lidských aktérů, i zde jako poslední skupina vystupují konceptualizace spojené s českým prostředím, přesněji řečeno

konceptualizace českého prostředí samotného. Tak jako v případě atributu připisovaného jeho reprezentantům, i samotné pojetí *Česka jako klidného*, případně *perspektivního* či *neperspektivního*, je z hlediska hodnotícího náboje otevřeno kontextuálnímu vlivu dalších okolností.

Kategorie **prostorových elementů** je tvořena osmi složkami. Logicky zde jako významné figurují *země původu* a *Česká republika*, které jsou zároveň doplněny transnacionálním rozměrem v podobě *dalších potenciálně důležitých zemí*, mimo jiné i v rámci entity *Evropská unie*, které vykládanou životní situaci ovlivňují. Na mezo a mikro úrovni jsou pak důležité *lokality původu a usídlení* a s nimi spojený prostorový element *přímého sousedství*. Prvek *Praha* v kategorii působí jako reprezentant určitého typu místa s vysoce konkrétním obsahem, ale zároveň i patrným symbolickým rozměrem, který má tendenci oscilovat mezi relativně vyhraněným subjektivním hodnocením.

V rámci **skupiny časových** elementů jsou dva navázané přímo na migraci – *fáze migrace* a *fáze adaptace*. Další se týkají individuálního i kolektivního (rodinného) *rytmu života* a jeho *modelu*, *každodenních rutin*. Podstatné jsou rovněž individuální prvky jako *životní fáze, věk, generace, časová vytíženost*. Citelnou roli i v rámci časového plánu hraje element *COVID-19*.

Kategorie **politických a ekonomických elementů** duplikuje některé složky obsažené v jiných kategoriích: *národní státy* a *Evropskou unii* nebo *práva a povinnosti* a s nimi spojené *kontrolní mechanismy*. Dále obsahuje i diskurzivně-politické prvky odkazující k rozdělení světa (Evropy) na *východ* a *západ*, rovinu *vztahů mezi těmito entitami* či *konkrétní politické krize*. Posledním zařazeným prvkem s patrným politicko-ekonomickým nábojem v analýze studované situace je *COVID-19*.

Obsah kategorie **sociokulturních elementů** sahá od komplexních entit *kultury* a *jazyka* přes *normy, hodnoty, tradice* a *gender*[44] až k praktickým složkám v podobě *každodenních rutin a praktik*.

Institucionální elementy zahrnují dvanáct položek pokrývajících prvky makroskopické roviny – *politiky, byrokratické aparáty v zemi původu i cílové*

[44] V základu sociálněvědního studia *genderu* leží představa sociálně konstruovaných aspektů rozdílů mezi pohlavími, které zasahuje jak rovinu individuální identity, tak pochopitelně i rovinu kulturních symbolů, ideálů a stereotypů („Gender, Sociology of“ 2014). Bucholtz (1999) pak v odkazu Bourdieův koncept habitu poukazuje na to, že jsou to právě i takové genderové konstrukce, od nichž se v habitu obsažené dispozice k jednání odvozují.

destinaci – i *místní úřady* a další *instituce* a *organizace specializované na cizince* (*cizinecká policie*, *integrační centra*, popřípadě *neziskové organizace*), ale také *medicínská zařízení, pojišťovny, spolky a sdružení* či *církev*.

Ve dvanáctičlenné kategorii **symbolických elementů** hojně figurují prvky, které jsou zastoupeny již v předešlých kategoriích, aby zde manifestovaly svou symbolickou dimenzi. Patří k nim *kultura, jazyk, status pobytu* nebo *socioekonomický status*, dále doplněné složkami *občanství, etnicita*[45], *domov, svoboda, jistota* a *život v Evropě*. Do této kategorie byly taktéž zařazeny prvky *seberozvoj* a *seberealizace*.

Osm prvků obsahuje kategorie **vztahových elementů**. Pět z nich vystupuje jako dvojice postihující typologickou úroveň vztahu mezi aktéry. V obecné rovině se jedná o *vztahy mezi státy, vztahy člověka a společností* a *člověka k druhému člověku*. Prizmatem migrační zkušenosti byly do kategorie zařazeny *vztah mezi majoritní společností a cizinci*, konkrétně pak *majoritní společností a cizinci z ruskojazyčné/postsovětské komunity* i *vztahy uvnitř komunit*. Výlučnou roli pak hrají i *vztahy v rodině*, případně také *vztahy na pracovišti*.

Kategorie zaměřující se na **elementy ve formě praktik** se skládá z deseti prvků ve dvou pětičlenných skupinách. Ta první postihuje praktiky, které jsou aplikované/aplikovatelné především z pohledu samotných participantů. Jedná se o konstrukce strategií jednání, tedy *svůj k svému; štěstí přeje připraveným; účel světí prostředky; jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*. Jako obecná, preventivní i svébytná copingová strategie pak vystupuje složka *multiplikace možností*. Druhá skupina identifikovaných praktik je úžeji vázána na samotnou migrační zkušenost, přesněji řečeno se jedná o negativní praktiky, postupy a postoje, které jsou z pozice imigranta zakoušeny, a způsoby, jakými se s nimi lze vypořádat. Na jedné straně tedy stojí uplatňování *dvojího metru*, různé formy *labellingu* a *ostrakizace*, na straně

[45] Pojem *etnicita* se vztahuje k identifikaci určitých rysů, které mají z hlediska vybrané sociální, kulturní, národní skupiny ve srovnání se skupinami ostatními distinktivní charakter. Taková identifikace sdílených charakteristik přitom může být provedena buď skupinou samotnou, ale také může být jejím členům připsána zvnějšku („Ethnicity," 2014). Právě silné a neproblematizované propojení etnicity se skupinovostí je však doslova trnem v oku Rogersi Brubakerovi (2004). Autor apeluje na zacházení s etnicitou ne jako se statickou existující kategorií, ale jako s fenoménem, který aktéři v rámci sociálních procesů uchopují, chápou a případně s ním manipulují. Podobně Obrovská a Jarkovská (2015) pro účely výzkumu edukace žáků z minoritního prostředí v českých školách pracují s etnicitou sice jako s kategorií, ale kategorií vztahovou, která je tudíž podstatně závislá na tom, jak ji aktéři v rámci každodenní interakce tematizují. Takto pojatá etnicita je pak chápána především jako objekt vyjednávání.

druhé pak reakce v podobě *naučené submisivnosti* a *(sebe)selektivity*, které mají dopady praktik z první skupiny zmírňovat, případně jim zcela předcházet.

Jako tiší aktéři a elementy bylo v datech odhaleno deset prvků jako *etnicita, třídní příslušnost, gender, stereotypy a předsudky*, dále pak složky jako *osobnostní rysy, ambice, životní zkušenosti nebo jejich absence, submisivnost, obavy* a *stres*.

Šestnáct složek je zařazeno do kategorie **motivačních elementů**. Jsou jimi *touhy, sny, ambice, cíle* a *plány*. Jako podstatné motivační elementy se ukázaly i *hodnoty, normy, rodina, výchova, víra*, dále pak *práva a povinnosti*, *stres* a *obavy*. Jako motivační element s velmi konkrétním rozměrem funguje složka *odstrašující případy*. Do kategorie jsem zařadila také element *v zájmu rodiny*, který je sice diskurzivní konstrukcí postupů samotných, ale zároveň působí také jako podstatný prvek motivace.

Související diskurzy specifikují sedm elementů. K nim patří sociálněvědní/politické diskurzy *integrace, asimilace, transnacionalismus* a *lidská práva*; dále pak *diskurzy medicínské* a *mediální*. Svébytnou roli sehrává také prvek *selský rozum*.

Hlavní výzvy vyplývající z konstrukce a interpretace životní situace participantů byly definovány jako ***sociokulturní balancování, zvládání nejistoty, kloubení rolí*** a ***empowerment***[46].

[46] Pojem *empowerment* v textu používám pro označení procesu, v němž jedinec nabývá či si nějakým způsobem přisvojuje kontrolu nad svým osudem. Z hlediska vědecké aplikace si pojem osvojila řada disciplín, obecně je navázán na téma sociální změny (Perkins & Zimmerman, 1995). Vedle komunitní úrovně, v rámci které se práce s distribucí či přisvojením moci a kontroly dají sledovat, je možné zaměřit se i na rovinu jednotlivce, například skrze přístup k vlastnímu zdravotnímu stavu (Koelen & Lindström, 2005). Podle šíře a hloubky záběru pak analýza procesů *empowermentu* v různé míře zahrnuje sociální, politické, ale i psychologické složky. V souvislosti s použitím pojmu rovněž považuji za podstatné specifikovat obě strany (dávající i přijímající), míru iniciativy a obecně podmínek, za nichž tento proces probíhá. Ačkoli si uvědomuji riziko zjednodušování, plynoucí mimo jiné i z faktické neoddělitelnosti vnějších podmínek a možností realizovatelné aktivity a jejích výsledků (viz vztah mezi *structure a agency*, diskutovaný ve čtvrté kapitole), používám zde pojem *empowermentu* s jasným akcentem cílevědomé aktivity jedince, jeho/její iniciativy a aktivity a zodpovědnosti.

Uspořádaná situační mapa rodičů

Lidští aktéři (kolektivní, individuální)	Diskurzivní konstrukce lidských aktérů
• Majorita • Cizinecká komunita(y) • Ruskojazyčná/postsovětská komunita • Rodina • Pracovní kolektivy • Zájmové kolektivy • Náboženská komunita(y) • Sousedská komunita • Online komunity • Představitelé institucí • **Školní kolektivy** • **Rodičovské komunity** • Imigranti • **Děti** • Rodiče • Příbuzní • Partner/ka • Přátelé • Známí Politici • **Mimorodinní pečovatelé** • **Učitelé** • **Spolužáci, kamarádi dětí**	• obrý člověk – Špatný člověk • Dobrý občan – Špatný občan • Dobrý partner – Špatný partner • Dobrý cizinec – Špatný cizinec • Adekvátní člověk – Neadekvátní člověk • Pokorný cizinec • **Dobrý rodič** • **Pedagogický rodič** • **Dobrý žák** • Jednou host, navždy host • Bližší košile než kabát • Svůj k svému • Společný jazyk/původ nejsou vše • Přátelé jako rodina • Vstřícní Češi – Nevstřícní Češi • Vstřícný úředník – Nevstřícný úředník • **Vstřícný/á učitel/ka – Nevstřícný/á učitel/ka** • **Dobrý/á učitel/ka – Slabý/á učitel/ka** • Češi inspektoři integrace • Slušní Češi – Formální Češi • Klidní Češi
Nelidští aktéři	**Diskurzivní konstrukce nelidských aktérů**
• Národní státy • Politika v zemi původu • Legislativa v zemi původu • Politika v ČR • Legislativa v ČR • Instituce v zemi původu • Instituce v ČR • Společenské klima v zemi původu • Společenské klima v ČR • Práva a povinnosti • Migrační zkušenost • Konceptualizace migrace • Socioekonomický status • Status pobytu • Jazyková a kulturní situace • Postoje • Stereotypy • Předsudky • Cíle • Plány • Strategie • Model rodinného života • Sociální sítě • COVID-19	• Život je boj • Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá • Co tě nezabije, to tě posílí • Štěstí přeje připraveným • Bez práce nejsou koláče • Účel světí prostředky • Něco je lepší než nic • Naděje umírá poslední • Vždycky může být hůř • Shodou okolností • Migrace je boj • Migrace jako mise za lepší život • Migrace jako nový start • Migrace jako emancipační mise • Migrace jako dobrodružství • Migrace pro vztah • V zájmu rodiny • **V zájmu dítěte** • Klidné Česko • Perspektivní Česko – Neperspektivní Česko

Prostorové elementy

- Země původu
- Česká republika
- Země transnacionálních vazeb
- Evropská unie
- Lokalita původu
- Lokalita usídlení
- Sousedství
- Praha

Časové elementy

- Fáze migrace
- Fáze adaptace
- Rytmus života
- Model rodinného života
- Každodenní rutiny
- Životní fáze
- Věk
- Generace
- Časová vytíženost
- COVID-19
- **Věk dítěte/dětí**

Politické a ekonomické elementy

- Národní státy
- EU
- Západ
- Východ
- Práva a povinnosti
- Kontrolní mechanismy
- Mezistátní vztahy
- Politické krize
- COVID-19

Sociokulturní elementy

- Kultura
- Normy
- Hodnoty
- Tradice
- Jazyk
- Gender
- Každodenní rutiny
- Praktiky
- **Výchovně-vzdělávací ideály**
- **Výchovně-vzdělávací praktiky**

Symbolické elementy

- Kultura
- Jazyk
- Status pobytu
- Občanství
- Etnicita
- Domov
- Jistota
- Svoboda
- Socioekonomický status
- Seberealizace
- Seberozvoj
- Život v Evropě
- **Vzdělání v Evropě**

Institucionální elementy

- Politika a legislativa v zemi původu
- Politika a legislativa v ČR
- Byrokratický aparát v zemi původu
- Byrokratický aparát v ČR
- Místní úřady
- Cizinecká policie
- Integrační centra
- Neziskovky
- Vzdělávací instituce
- Medicínská zařízení
- Pojišťovny
- Spolky, sdružení
- Církev

Vztahové elementy	Praktiky jako elementy
• Stát – stát • Člověk – společnost • Člověk – člověk • Majorita – cizinci • Majorita – cizinci z bývalého SSSR • Rodinné vztahy • **Rodič – dítě** • Vztahy uvnitř komunit • Pracovní vztahy • **Vztahy ve škole** • **Vztahy dětí s kamarády, spolužáky**	• Svůj k svému • Multiplikace možností • Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá • Štěstí přeje připraveným • Účel světí prostředky • **Dobrý příklad** • Dvojí metr • Labelling • Ostrakizace • Naučená submisivita • (Sebe)selektivita
Tiší aktéři	**Motivační elementy**
• Etnicita • Gender • Stereotypy • Předsudky • Třídní příslušnost • Ambice • Životní (ne)zkušenost • Submisivnost • Stres • Obavy • Osobnost	• Touhy • Sny • Ambice • Cíle • Plány • Hodnoty • Normy • Rodina • Výchova • Vzory • V zájmu rodiny • **V zájmu dítěte** • Víra • Odstrašující případy • Práva a povinnosti • Stres • Obavy
Související diskurzy	**Hlavní výzvy**
• Integrace • Asimilace • Transnacionalismus • Lidská práva • Medicínské diskurzy • Mediální diskurzy • Selský rozum • **Pedagogické diskurzy**	• ***Sociokulturní balancování*** • ***Zvládání nejistoty*** • ***Kloubení rolí*** • ***Empowerment***

Tabulka 3: Uspořádaná situační mapa dětných participantů

Tak jako v uspořádané mapě životní situace bezdětných, i v mapě věnované rodičům figuruje 201 elementů se stejnou charakteristikou i nábojem. Vedle toho uspořádané situační mapy dětných participantů a participantek obsahují navíc

25 dalších elementů. Ty jsou rozřazeny v kategoriích lidských aktérů a jejich diskurzivních konstrukcí, diskurzivních konstrukcí nelidských aktérů, dále časových, sociokulturních, symbolických, institucionálních, vztahových a motivačních elementů a také kategorií zaměřujících se praktiky jako elementy a související diskurzy. Pro lepší orientaci jsou tyto složky v tabulce vyznačeny tučně.

Kategorie **lidských aktérů** ve zkoumané situaci tvoří 23 složek. Směsice různých typů kolektivních i individuálních aktérů, sahající od obecné abstraktní až po důvěrně individuální rovinu, je doplněna individuálními aktéry v podobě *dětí, pečovatelů rekrutovaných z kruhů mimo vlastní rodinu*, *učitelů*, *spolužáků* a *kamarádů dětí*. U kolektivních aktérů se pak jedná o složky *školní kolektivy* a *rodičovské komunity*.

V kategorii **diskurzivních konstrukcí lidských aktérů** figuruje dvaceti jedna elementů, jejichž rozložení kopíruje strukturu této kategorie u bezdětných jedinců. Jedná se obecné konceptualizace člověka a nejdůležitějších rolí, které v životě sehrává, dále takové charakteristiky aktérů, které zakládají podstatné mezilidské vztahy, a v neposlední řadě pak konstrukce navázané na představitele českého sociálního prostředí. V první skupině se k modifikacím *dobrého člověka* přidávají významné konstrukty *dobrého rodiče* a *dobrého žáka*, jako samostatná složka navíc stojí prvek *rodiče pedagogického*, který má velmi konkrétní a prakticky uchopitelný obsah zacílený na rodičovské působení ve vztahu ke vzdělávací trajektorii dítěte/dětí. Ve třetí skupině, zaměřující se na diskurzivní konstrukce aktérů typických pro české prostředí, přibyla k prvkům *postavených na míře percipované vstřícnosti* dvousložková jednotka *vstřícný/á – nevstřícný/á učitel/ka*. Konstrukce učitelů je pak podpořena složkou soustřeďující se na spíše praktickou a hodnotící perspektivu, tedy dvojice *dobrý* versus *slabý/á učitel/ka*.

Kategorie **nelidských aktérů a elementů** obsahuje stejnou skupinu čtyřiadvaceti složek, jakou nalezneme v uspořádané mapě situace bezdětných. Obsahuje tedy jak prvky z *politické, institucionální* a *legislativní sféry*, tak i další *socioekonomické* a *sociokulturní fenomény*. Stejně tak jsou jako podstatné prvky zastoupeny samotná konceptualizace migrace a migrační zkušenost. Neopominutelnou součást kategorie pak představují *postoje, cíle, plány, strategie, stereotypy* a *předsudky* na straně příslušných lidských aktérů, dále pak *jazyková a kulturní situace, model rodinného života, sociální sítě* či *COVID-19*.

Také kategorie **diskurzivních konstrukcí nelidských aktérů a elementů** svou strukturou kopíruje podobu kategorie v uspořádané mapě situace participantů bez dětí. V první skupině figurují angažovanost a aktivitu akcentující konstrukce obecných životních strategií, které jsou situačně použitelné a modifikovatelné na taktiky zvládání dílčích situací a životních výzev, tedy i těch spojených s migrační zkušeností. Zároveň ani zde nechybí prvky s relativizujícím či méně racionálním nábojem. Nový element pak obsahují konceptualizace migrace, které jsou doplněny složkou *v zájmu dítěte*. Poslední skupina – konceptualizace českého prostředí – obsahují prvky pojímající *Česko jako klidné*, případně *perspektivní* nebo naopak *neperspektivní*.

Kategorie **prostorových elementů** je stejně jako v prvním případě osmičlenná. Zahrnuje jak *dotčené státy* a *nadnárodní entity* (*EU*), tak rovinu lokálních prostor s jedním konkrétním reprezentantem v podobě hlavního města *Prahy*.

Přítomné složky jako *fáze migrace* a *fáze adaptace*, *rytmus života, model rodinného života, každodenní rutiny, životní fáze, COVID-19*, *časová vytíženost*, *generace* a *věk* jsou v rámci kategorie **časových elementů** konstituujících obraz životní situace dětných imigrantů a imigrantek doplněny podstatným faktorem *věku dítěte či dětí*.

Politické a ekonomické elementy shodně vyzdvihují roli *států*, uspořádání a mechanismů s nimi spojených, jejich vztahů či vnitrostátního dění, jakož i konsekvence rozdělení světa na *východ a západ*, ale i dopady spojené s pandemií nemoci *COVID-19*.

Vedle složek *kultury, jazyka, norem, hodnot, vzorců, tradic, genderu, každodenních rutin a praktik* vyděluje kategorie **sociokulturních elementů** složky *výchovně-vzdělávacích ideálů* a *výchovně-vzdělávacích praktik*.

Ke dvanácti **institucionálním elementům**, které zahrnují různé typy *národních* či *nadnárodních*, ale i *místních institucí a organizací*, v případě rodičů nepřekvapivě jako důležitý institucionální element přibyly *instituce vzdělávací*.

Symbolické elementy ve zkoumané životní situaci opět akcentují prvky jako *jazyk, kultura, status pobytu* nebo *socioekonomický status, občanství, etnicita, domov, svoboda, jistota, seberozvoj* a *seberealizace.* Složka *život v Evropě* nicméně získala doplněk či alternativu v podobě složky *vzdělání v Evropě*.

Kategorie **vztahových elementů** pak v rovině typologického vymezení vztahů mezi aktéry, sahající od abstraktní roviny *vztahů mezi politickými entitami* přes

komunitní vazby až ke *vztahům v rodině* a *na pracovišti,* navíc zohledňuje *vztah mezi rodičem a dítětem*, dále pak *vztahy dětí v rámci vzdělávacích institucí a kolektivech* v nich, případně jejich *vztahy s dalšími vrstevníky a kamarády*.

Kategorie věnovaná **elementům ve formě praktik** obsahuje ve srovnání se stejnou kategorií u bezdětných participantů nový prvek v první skupině, tedy v souboru postupů zvládání situací či řešení problémů. Jedná se o složku *dobrý příklad*, která vystupuje zejména jako výchovně-vzdělávací praktika. Podkategorie zasvěcená nepřívětivým praktikám zakoušeným z pozice cizince obsahuje stejné elementy *dvojího metru, labellingu* a *ostrakizace*. Stejně tak praktiky identifikované ve vztahu k prvně zmiňovaným jako reakční zahrnují *naučenou submisivnost* a *(sebe)selektivitu*.

Tichými aktéry nebo **elementy** zůstává deset prvků, kterými jsou *etnicita, třídní příslušnost, gender, stereotypy, předsudky osobnost, ambice, životní (ne)zkušenost, submisivnost, obavy* a *stres*.

Kategorie **motivačních elementů** je v případě imigrantů-rodičů sedmnáctičlenná. Vedle *tužeb, snů, ambicí, cílů, plánů, hodnot, norem, rodiny, výchovy, víry, práv a povinností*, *stresu, obav, odstrašujících případů*, a elementu *v zájmu rodiny* jako důležitý, ne-li zásadní motivační prvek funguje složka *v zájmu dítěte*.

Kategorie **souvisejících diskurzů** je pak vedle *integrace, asimilace, transnacionalismu, lidských práv, medicínských a mediálních diskurzů* a *selského rozumu* tvořena rovněž *diskurzy pedagogickými*.

Hlavními výzvami v analyzované životní situaci zůstávají ***sociokulturní balancování, zvládání nejistoty, kloubení rolí* a *empowerment.***

Srovnání uspořádaných situačních map

Z hlediska srovnání je na této úrovni analýzy důležité poznamenat, že ačkoli se uspořádané situační mapy bezdětných a rodičů od sebe explicitně odlišují popsanými pětadvaceti samostatnými aktéry a elementy (ať už samotnými dětmi či dalšími osobami, které jsou s životem dětí spojeny, nebo hmotnými i diskurzivními entitami, které jsou s přítomností těchto aktérů spojeny), které je tak možno označit jako složky charakterizující životní okolnost rodičovství ve studované životní situaci imigrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu, tyto prvky se zároveň podstatným způsobem promítají do konstrukce a interpretace aktérů a elementů

napříč uvedenými kategoriemi, které, jak bude patrné z rozboru relačních situačních map, kontextuálně doplňují a modifikují.

8.3. Relační situační mapy

Relační mapování pracuje se situačními mapami způsobem, kdy se zaměřujeme na vymezování a charakteristiku vztahů mezi elementy. Každý prvek se tedy posuzuje podle toho, jak se vztahuje k prvkům ostatním. Výsledkem takového procesu jsou grafické spojnice mezi elementy, odlišující se podle typu vztahu, který vyjadřují. Význam některých vztahů může být zvýrazněn také dalšími způsoby, nejčastěji zakroužkováním prvků, které jej tvoří (Clarke & Friese, 2007). Clarke a Friese postup relačního mapování, nerozlučně propojeného s vytvářením poznámek, pojí s podstatným rozvojem celého výzkumného procesu. *Relační mapy vytvořené pomocí situační mapy mohou analytikovi pomoci rozhodnout, které příběhy vyprávět*[47] (tamtéž, s. 389). Podle autorek je i v této fázi typické, že mapy vznikají jednak v mnoha verzích, ale také, že i samotné vztahy mezi jednotlivými prvky jsou mnohačetné.

Vzhledem k množství vstupních elementů jsem v jistý moment přistoupila ke zjednodušení relačních map tím, že jsem pro přehlednost do schématu zaznamenávala jen zástupné zastřešující prvky, tedy označení kategorií z uspořádaných situačních map, např. diskurzivní konstrukce lidských aktérů, diskurzivní konstrukce nelidských aktérů a elementů, prostorové elementy, vztahové elementy apod., doplněné nejvýznamnějšími konkrétními prvky z jednotlivých kategorií. Význam vztahu je vyjádřen tloušťkou čáry, zásadní elementy jsou pak v mapě v kroužku. Pro nepřímé působení byla zvolena čára přerušovaná, opět odstupňovaná svou tloušťkou podle významu vazby. Teprve v dalším kroku jsem se schémata snažila specifikovat podle zaměření na složky hlavních výzkumných otázek – konstrukci a interpretaci životní situace a strategií v případě obou komparovaných skupin a konstrukci a interpretaci socializačních strategií v případě rodičů.

[47] „The relational maps done using the situational map may help the analyst to decide which stories to tell."

Relační situační mapa bezdětných participantů

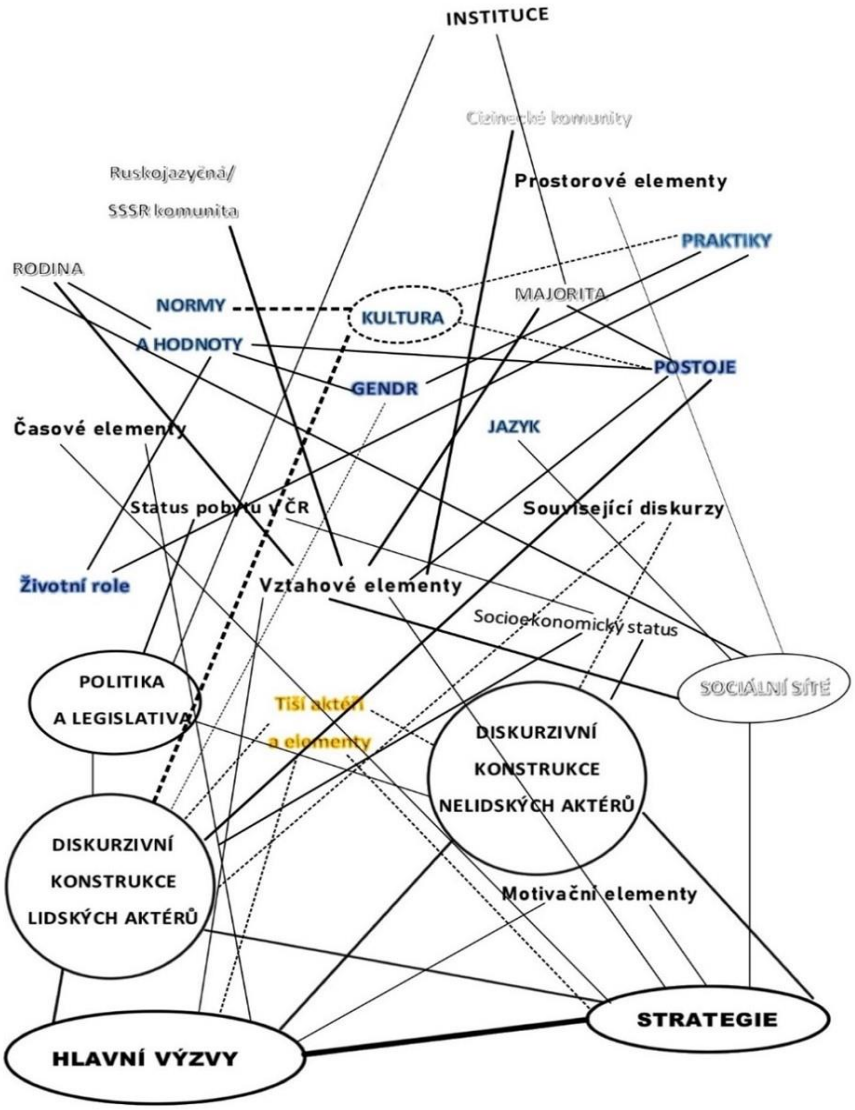

Obrázek 9: Obecná verze relační situační mapy bezdětných

Hlavními elementy v obecné relační situační mapě pokrývající situaci bezdětných participantů a participantek jsou vzájemně související složky **hlavní výzvy** a **strategie**. Oba elementy výrazně souvisí s dalšími dvěma důležitými prvky, totiž *diskurzivními konstrukcemi lidských a nelidských aktérů a elementů*. Jak výzvy a strategie, tak i diskurzivní konstrukce, jsou komplikovaně zasíťovány vazbami na řadu dalších elementů. K těm významným patří zejména *sociální sítě, politika a legislativa* a *kultura*.

Relační situační mapa rodičů

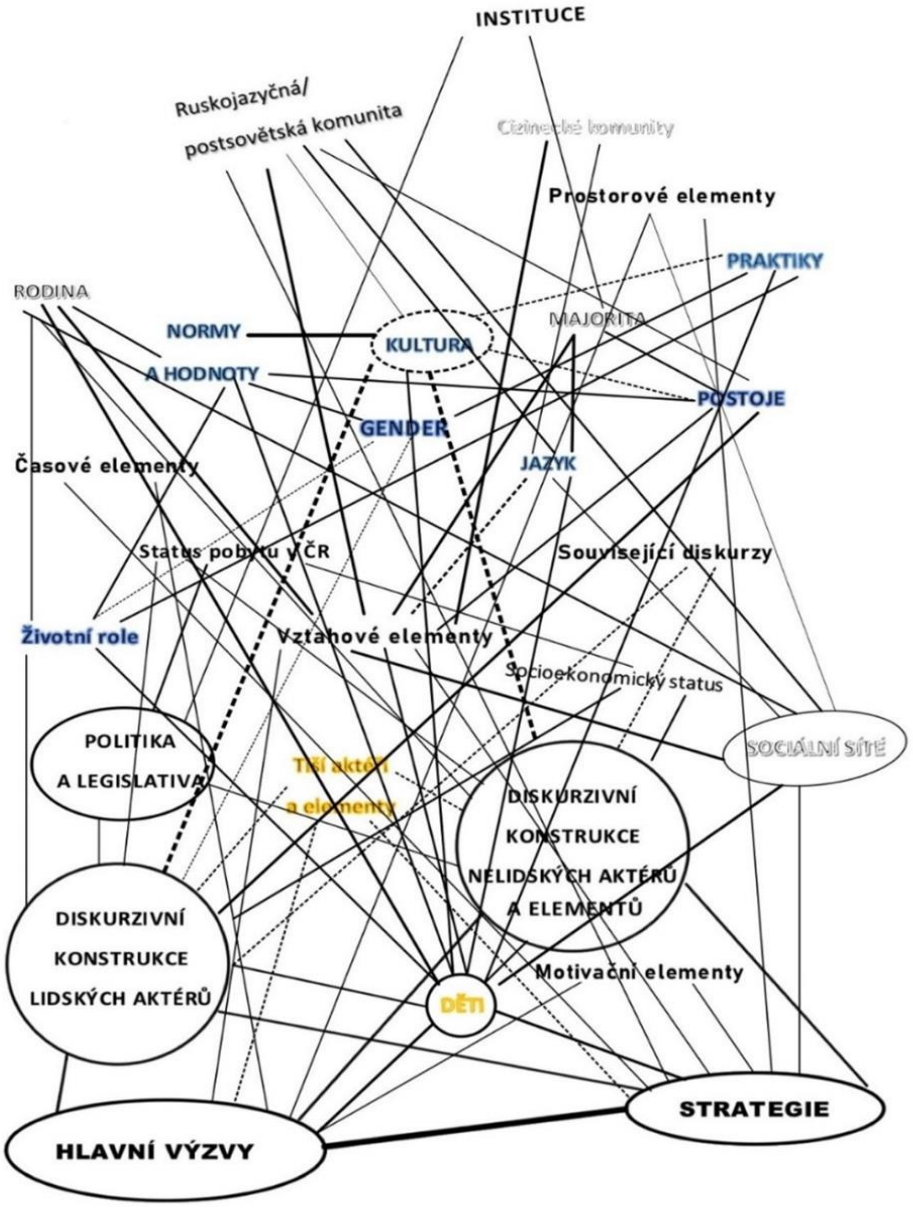

Obrázek 10: Obecná verze relační situační mapy rodičů

Také v relační mapě zaměřující se na obecně postižení zkoumané situace imigrantů v rolích rodičů jsou hlavními složkami vzájemně spojené **hlavní výzvy** a **strategie**. Jejich vztah k ostatním prvkům, jakož i dalším složkám kopíruje spojnice z relační mapy zaměřené na imigranty a imigrantky bez dětí. Jako přidaný element s komplikovanými mnohačetnými vazbami na další prvky zde figurují *děti*. Tato složka souvisí jednak s **hlavními výzvami** a **strategiemi**, oběma typy *diskurzivních*

konstrukcí aktérů a elementů a dále *sociálními sítěmi* a *rodinou* a dále složkami jako *kultura, jazyk, normy a hodnoty, praktiky, vztahové elementy, životní role*.

Relační mapa životní situace a strategií bezdětných

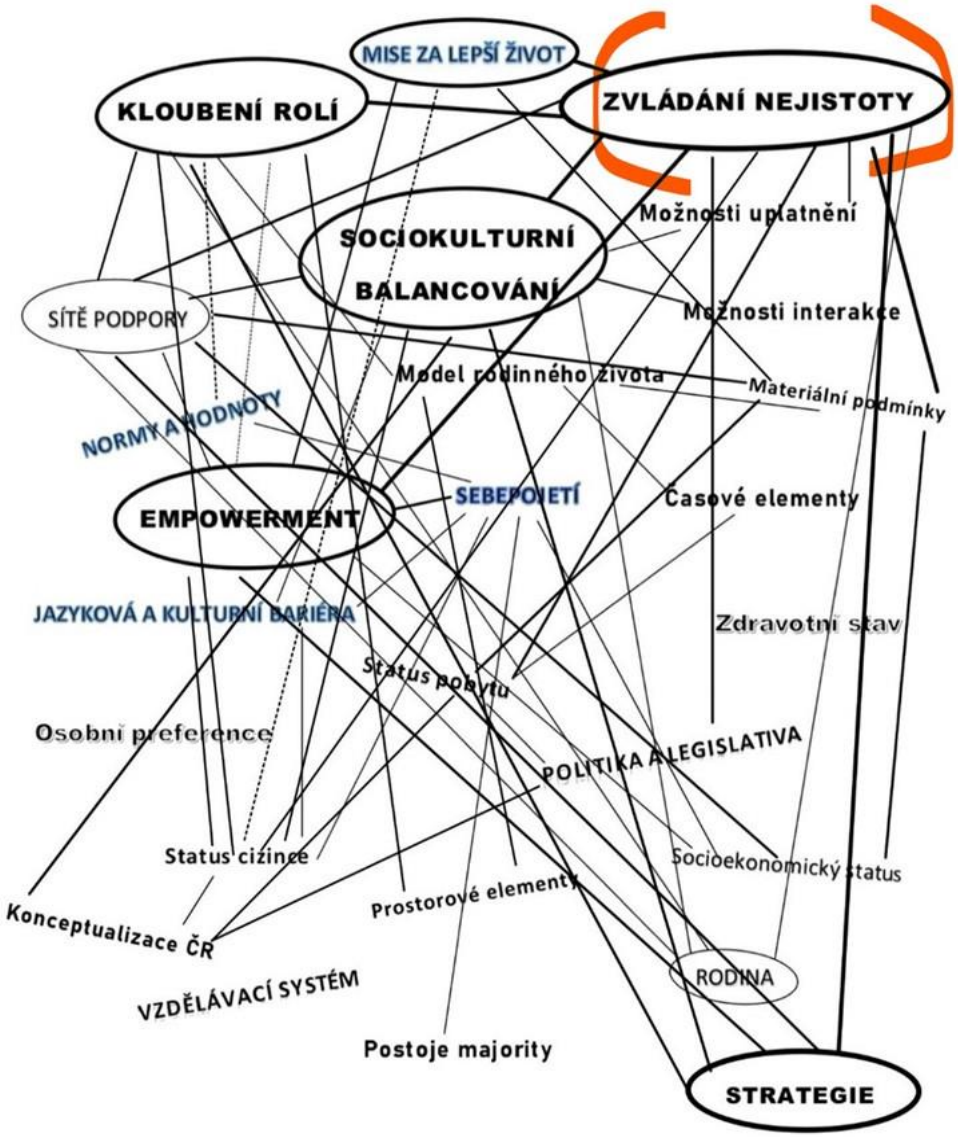

Obrázek 11: Relační mapa životní situace a strategií bezdětných

Hlavním elementem v relační situační mapě zaměřené na životní situaci bezdětných je ***zvládání nejistoty***. To je propojeno s dalšími složkami z kategorie hlavních výzev a současně důležitými elementy v této mapě – ***sociokulturním balancováním, kloubením rolí*** **a** ***empowermentem*** – a současně se složkami *mise za lepší život* a *možnosti uplatnění*. Hlavní element dále vykazuje vazbu na prvky status

pobytu, rodina a *sítě podpory* a na složky *materiální podmínky, politika a legislativa*. ***Zvládání nejistoty*** je svázáno také se *strategiemi*, které dále souvisí se ***sociokulturním balancováním, kloubením rolí, empowermentem*** a *sítěmi podpory*. Jak ***zvládání nejistoty***, tak i složka *strategie* jsou napojeny na položku *status cizince*[48]. Dalšími významnými položkami, které s hlavními elementy jednak přímo souvisí, současně je ale propojují s celou řadou dalších fenoménů, jsou *mise za lepší život* a *sítě podpory* a *rodina.*

[48] Pojem status používám v textu v několika významech. Výše uvedená spojení status pobytu odkazují k legislativně-politickým kritériím (typy statusů udělovaných na základě české legislativy), socioekonomický status pak k ukazatelům typu povolání, příjem a vzdělání. Slovní spojení *status cizince* je sice používáno také s odkazem na pozici člověka ve společenské struktuře, jeho statusovou roli (srov. „Status, social status," 2014), zároveň akcentuje kontextuální aspekt sociální pozice, odvozené od vztahu k ostatním, a relativního postavení s ohledem na hierarchii a prestiž v dané entitě („Status," 2022). V jeho důsledcích tedy entitu status cizince chápu jednak jako připsaný zvenčí, ale také jako osvojený jedincem samotným, a to v důsledku vstupních konceptualizací migračního aktu a sebe sama, ale výrazně i internalizace markerů stereotypizace a labellingu.

Relační mapa životní situace a strategií rodičů

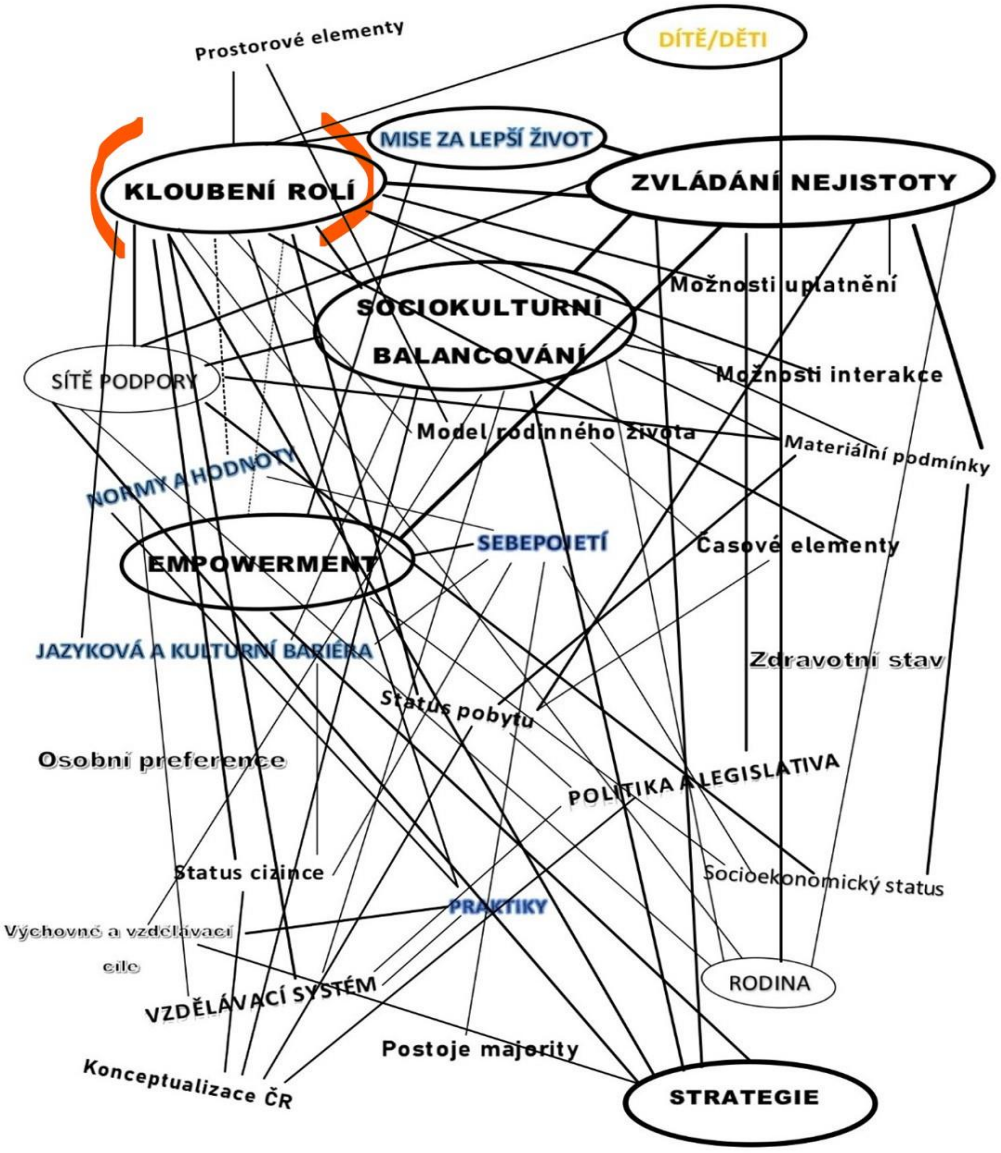

Obrázek 12: Relační mapa životní situace a strategií rodičů

Schéma zachycující obraz životní situace rodičů jakožto hlavní element zachycuje prvek ***kloubení rolí***. Ten je logicky navázán na prvky ***sociokulturní balancování, zvládání nejistoty***, ***empowerment*** a *mise za lepší život*. Dále souvisí s prvky, kterými jsou jazy*ková a kulturní bariéra, status cizince, normy a hodnoty, praktiky, prostorové a časové elementy, sítě podpory, možnosti interakce a možnosti uplatnění*, dále pak *status pobytu*, *status cizince* a *sebepojetí*. Významné spojení ještě existuje mezi **hlavním elementem** a *rodinou, dětmi*, dále pak *vzdělávacím systémem* a *modelem rodinného života*. Podstatné spojení vykazují elementy *rodina a sítě podpory,* ty jsou v propojení se ***zvládáním nejistoty, sociokulturním balancováním***

a *kloubením rolí*. Za zmínku stojí i vazby mezi *jazykovou a kulturní bariérou* a *sociokulturním balancováním* a *statusem cizince*. Vedle toho v mapě zachycující vztahy mezi prvky v životní situaci imigrantů-rodičů figuruje spojení hlavního elementu – ***kloubení rolí*** – se složkou *dítě/děti,* která je dále spojena se všemi dalšími elementy ve formě hlavních výzev – ***sociokulturním balancování, zvládáním nejistoty a empowermentem*** – a dále se složkami *mise za lepší život, rodina* a *sítě podpory*. Strategie jako poslední výraznější element souvisí také se s hlavním elementem – ***kloubením rolí*** – dále pak s prvky *dítě/děti,* ***sociokulturní balancování, empowerment*** *a sítě podpory.*

Relační mapa socializačních strategií rodičů

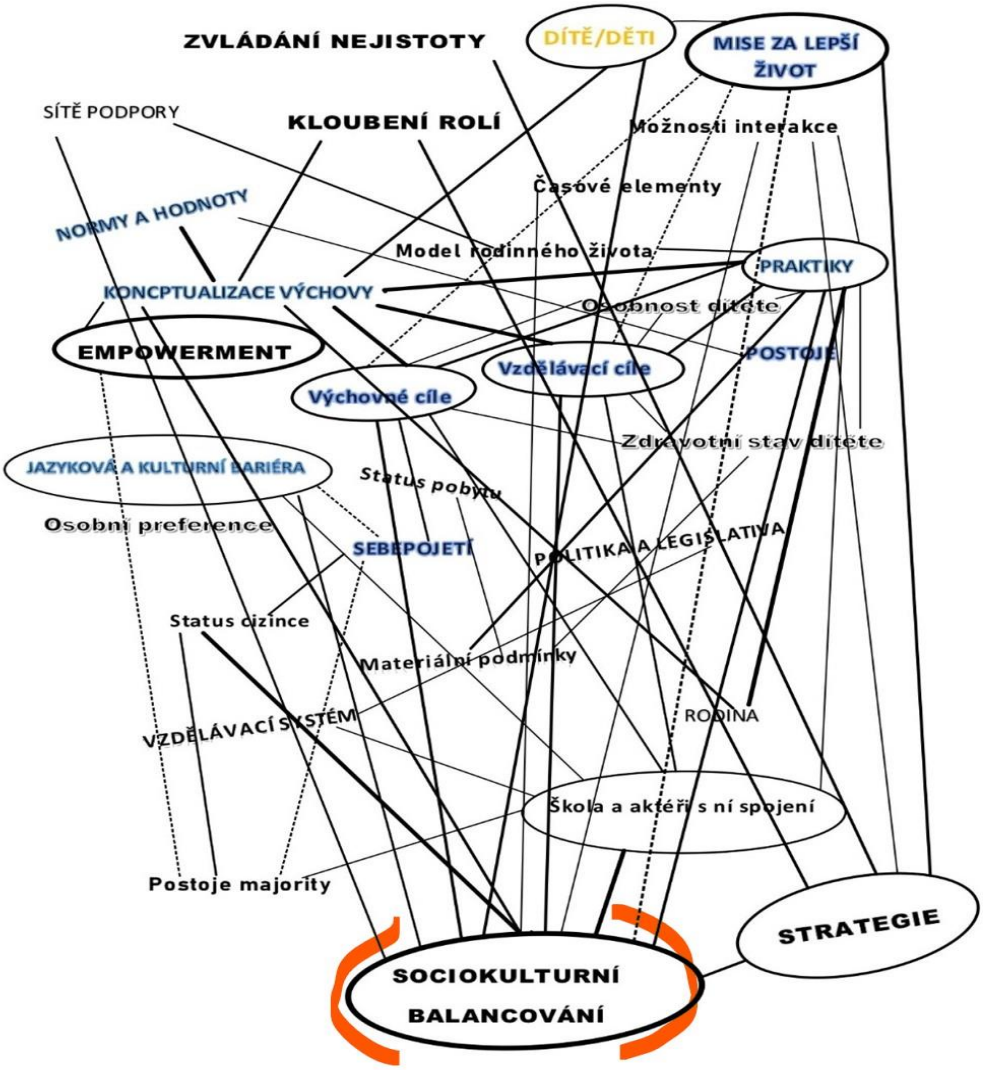

Obrázek 13: Relační mapa socializačních strategií rodičů

V relační mapě zaměřené na socializační strategie rodičů jako hlavní element vystupuje ***sociokulturní balancování***, které souvisí v první řadě se složkou *dítě/děti*. *Děti* tak jsou skrze ***sociokulturní balancování*** napojeny na celou řadu dalších elementů podobně jako v mapách zaměřených na samotné rodiče, případně bezdětné jedince. Jedná se především o významnější vazby na ostatní *hlavní výzvy, strategie, sítě podpory, jazykovou a kulturní bariéru, možnosti interakce* a *status cizince*. Přímo je ***sociokulturní balancování*** dále spojeno s *výchovnými a vzdělávacími cíli, časovými elementy* a *modelem rodinného života. Strategie* jako takové jsou i zde vztahovány k hlavní výzvě, ***sociokulturnímu balancování,*** dále ***kloubení rolí*** a ***zvládání nejistoty.*** Spojnice mezi *konceptualizací výchovy* a *praktikami* tvoří vztahový trojúhelník s prvkem *rodina*. Dalším mnohostranně propojeným prvkem je složka *škola a aktéři v ní*. Ta je spojena jednak s *výchovnými a vzdělávacími cíli*, dále *praktikami,* pochopitelně pak i se samotným ***sociokulturním balancováním*** a významněji také s j*azykovou a kulturní bariérou*. *Škola* je také svázána se *vzdělávacím systémem*, který je navázán na *politiku a legislativu*. Tato položka rovněž odkazuje k *postojům majority*, které pak dále mají vazbu na *sebepojetí*. Jedná se o sebepojetí dítěte, proto je s touto položkou spojeno, navíc dále souvisí i s *výchovnými a vzdělávacími cíli* a stejně tak jako v předchozích schématech s položkou *status cizince*, zároveň nepřímo také s hlavní výzvou. Status cizince vykazuje propojení s *postoji majority*, které nepřímo souvisejí s výzvou v podobě ***empowermentu***. Explicitně znázorněna je i sice ne vždy přímá, ale patrná vazba mezi *jazykovou a kulturní bariérou* a *sebepojetím*.

8.3.1. Srovnání relačních situačních map

V obecných mapách jsou klíčovými elementy, ke kterým se přímo nebo zprostředkovaně většina dalších elementů vztahuje, **hlavní výzvy** a **strategie**. Zejména se jedná o *diskurzivní konstrukce lidských a nelidských aktérů a elementů*. Pomocí *motivačních, časových, prostorových a vztahových elementů* a položky *sociální sítě* jsou dále vzájemně propojeny s vybranými kolektivními aktéry jako *rodina, cizinecká* či konkrétněji *ruskojazyčná/postsovětská komunita* a *majorita*. Tyto položky jsou zároveň mnohočetně napojeny na fenomény typu *jazyk, kultura, normy a hodnoty* či *postoje*, kterým společně s položkou *politika a legislativa* schémata přisoudila také podstatnou roli. Obecná relační situační mapa konstrukci a interpretaci životní situace z pohledu rodičů pak znázorňuje zmíněné

prvky jako ještě komplikovaně navázané na složku reprezentující jejich potomky. Mapy zaměřené konkrétněji na konstrukci a interpretaci životní situace a strategií a u rodičů pak strategií socializačních jsou postaveny na elementech, které jsou v uspořádaných mapách identifikovány jako hlavní výzvy, tedy ***zvládání nejistoty***, ***kloubení rolí***, ***empowerment*** a ***sociokulturní balancování***. Ty jsou v každé separátní mapě vztahovány jednak mezi sebou, ale přímo či nepřímo i s řadou dalších elementů. Každá mapa přitom jako hlavní, tedy ostatním nadřazený element v konstrukci a interpretaci životní situace a strategií, vytyčuje jiný z nich. V situační mapě životní situace bezdětných se jedná o ***zvládání nejistoty***, u rodičů pak ***kloubení rolí***. Z hlediska socializačních strategií rodičů je naproti tomu jako nadřazená kategorie znázorněno ***sociokulturního balancování***. To navíc vedle strukturálních, organizačních, institucionálních, sociální a/nebo diskurzivních prvků a lidských účastníků, které jsou shodné pro všechny typy map bez ohledu na rozlišování mezi bezdětnými a rodiči významně souvisí s prvky týkajícími se vzdělání a výchovy celkově. Často se přitom nejedná o singulární vazbu, která by byla pro daný vztah sama o sobě určující, nýbrž o doplnění nebo znásobení řetězce vazeb, které mezi danými prvky existují i v mapě znázorňující situaci účastníků bez rodičovské zkušenosti (například to, jak se prvek *škola a aktéři* s ní spojení skrze vazbu na *postoje majority* začleňuje do řetězce propojení mezi *postoji majority*, *statusem cizince* a *sebepojetím*, skrze něj dále *jazykovou a kulturní bariérou*; případně přímé i zprostředkované navázání prvku *konceptualizace výchovy* na všechny dříve identifikované hlavní výzvy a na ně navázané *strategie*).

Jelikož jsou s ohledem na množství aktérů a elementů v komplexní zkoumané situaci mapy samy o sobě velmi komplikované, ponechala jsem ty nejpodstatnější z podstatných lidských subjektů – tedy ty, jimž je takto konstruovaná a interpretovaná situace vlastní – stranou. Ačkoli v žádném případě není mým cílem redukovat participanty a participantky na zástupné prvky charakterizující je z hlediska toho, co a jak v životě řeší, dovolila jsem si pojmout jednotlivé verze map jako jakýsi schematizující podklad prezentující škálu fenoménů, procesů a lidí, k nimž se jejich životní situace nějakým podstatným způsobem vztahuje, ale který je samotné činí zdánlivě neviditelnými, aby byli prostřednictvím převyprávění analytické kostry hlavního zobecněného příběhu jakožto hlavní protagonisté a spolutvůrci celé situace vyzdvihnuti. Z podobného, tedy veskrze praktického, důvodu jsem se ke stejnému kroku uchýlila i v případě reprezentace nositelů

výlučných sociálních vazeb – nejbližší členy rodiny (rodiče a partnery) případně přátele. Ti jsou tak skryti pod sice zvýrazněnými, ale přesto generalizujícími rámečky kolektivit typu rodina, sociální sítě, sítě podpory, atd. s plným vědomím toho, že bude tato zdánlivá generalizace v další analytické části uvedena na pravou míru.

8.4. Mapy sociálních světů/arén

Postižení studované situace prostřednictvím mapování sociálních světů a arén se soustředí na klíčové aktéry optikou sociálních arén či dílčích světů, v nichž aktéři společně s dalšími stěžejními účastníky a prvky angažují a účastní jednání a vyjednávání. Takový proces aspiruje na posun do úrovně analýzy sociální organizační a institucionální dimenze interakčních procesů (Clarke & Friese, 2007), v důsledku jejich charakteru se nicméně musí počítat s tím, že naznačované hranice jsou neustále otevřeny posunům a případným redefinicím (Clarke, 2005).

Sociální arény a světy v životní situaci bezdětných

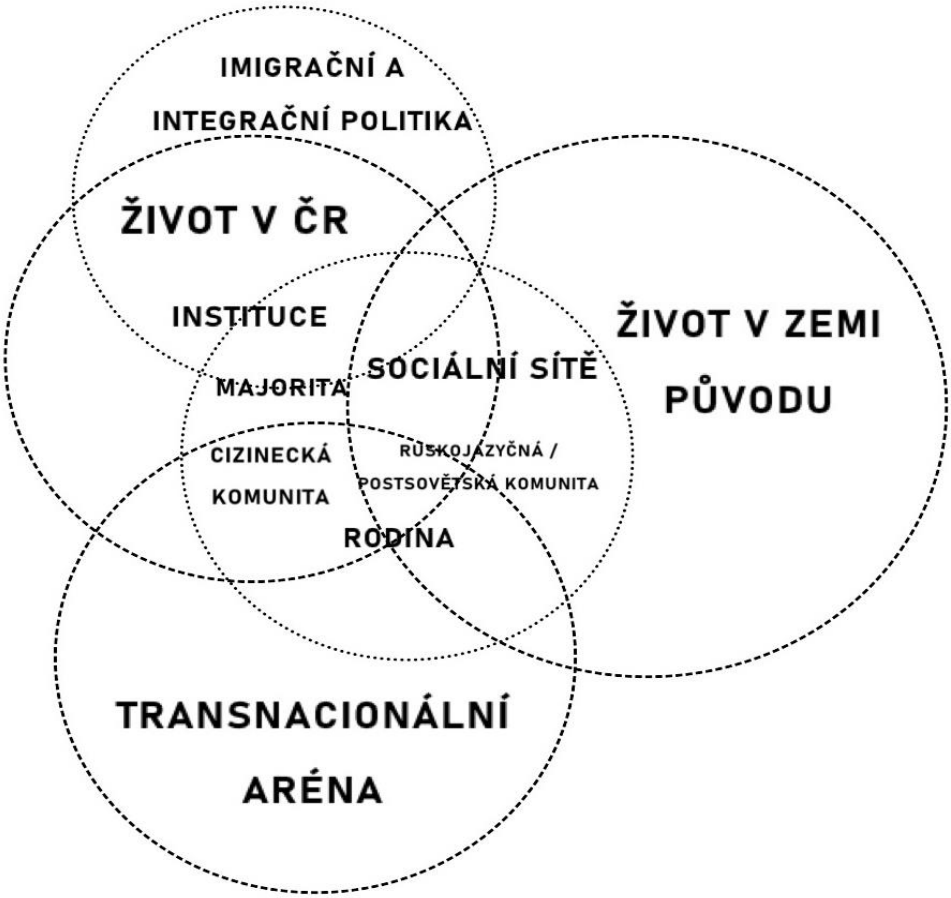

Obrázek 14: Sociální arény a světy v životní situaci bezdětných

Ve schématu životní situace bezdětných imigrantů figurují tři významné sociální arény. Jsou jimi *život v ČR, život v zemi původu* a *transnacionální aréna*. Tyto arény se protínají zejména skrze svět *sociálních sítí* a v něm zastoupené podsvěty, které představují *rodina, cizinecká komunita* a v rámci ní pak *ruskojazyčná/postsovětská komunita, majorita* a *instituce*. Zástupci těchto podsvětů se nicméně nevyhnutelně účastní vyjednávání v rámci specifického světa *imigrační a integrační politiky*, jejíž těžiště z pohledu zkoumané situace sice leží v aréně *život v ČR.*

Sociální arény a světy v životní situaci rodičů

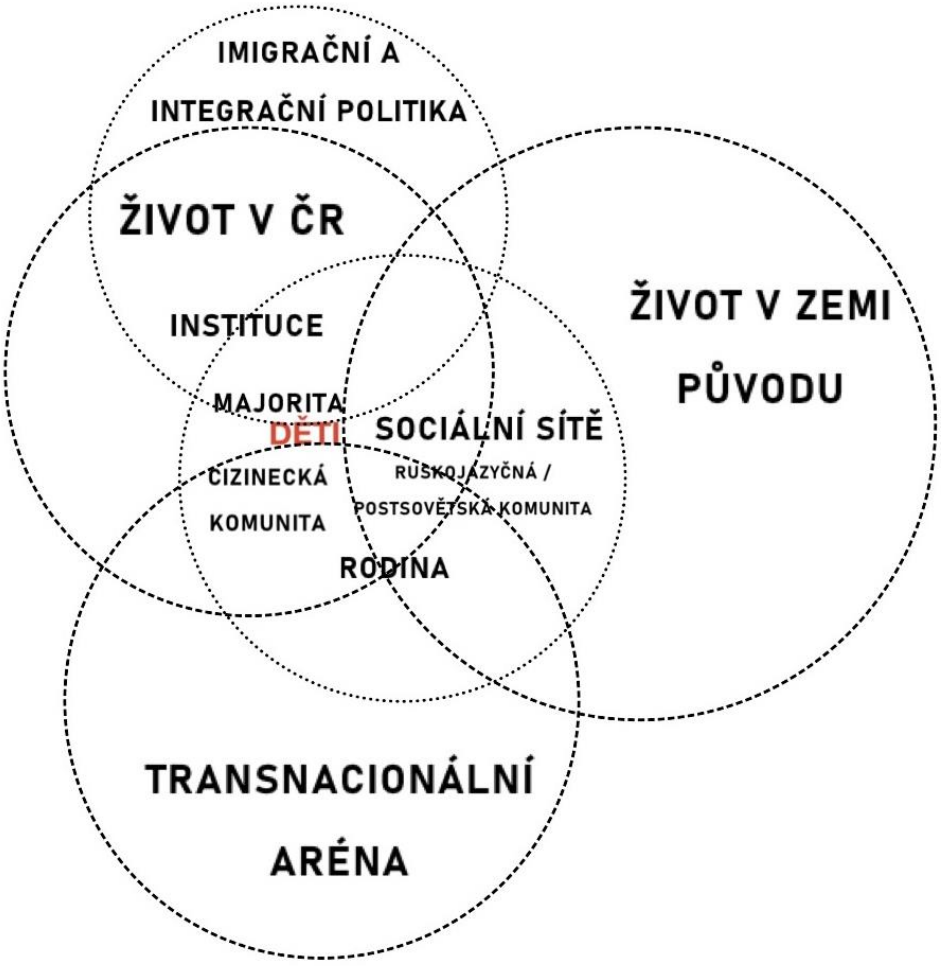

Obrázek 15: Sociální arény a světy v životní situaci rodičů

Tři hlavní arény – *život v ČR, život v zemi původu, transnacionální aréna* – jsou příznačné rovněž pro schéma rodičů. Stejně tak rozložení světů *sociálních sítí* a *imigrační a integrační politiky*. K podsvětům, v rámci nichž se jim nadřazené entity protínají, se nepřekvapivě zařadila sféra vyjednávání a sociálních procesů spojených

s *dětmi*, které figurují v pozici implikující průsečík, blízkost a podstatnou interakci se všemi ostatními složkami.

8.4.1. Srovnání relačních situačních map

Mapy sociálních světů a arén jsou v obou případech prakticky totožné, rozčleňují zkoumanou situaci na arény vztahů, procesů a vyjednávání podle geografického hlediska – Česká republika a země původu – současně jej ale prostřednictvím *transnacionální arény* a zejména pak světa *sociálních sítí* relativizují a narušují. Svět *sociálních sítí* a jeho představitelé na druhé straně drží celé schéma pohromadě, protože v něm se průniky mezi jednotlivými arénami koncentrují. Jako specifický svět angažovanosti a vyjednávání, vycházející pozičně z arény zasvěcené životu v Česku, vystupuje *imigrační a integrační politika*, která má, zejména opět skrze sociální sítě potenciální přesah i dále. Rozdíl v mapě sociálních arén a světů zachycující rodičovskou zkušenost představuje složka figurující současně v doméně *sociálních sítí* a aréně *života v ČR* a s ní spojenými doménami *imigrační a integrační politiky* a *institucí*, současně však interagující s dalšími dvěma sociálními arénami – tedy dílčí svět spojený s *dětskými sociálními aktéry*.

8.5. Poziční mapy

Abstraktní poziční mapy se soustřeďují na pozice, které jsou ve vztahu k hlavním diskurzivním otázkám v datech zachyceny. Nejde zde přitom o zachycení zkušeností nebo hlasů samostatných aktérů, nýbrž právě o soubor pozic, které se v datech vyskytují (Clarke, 2005). Škála pozic na osách umožňuje postihnout různé, potenciálně i protichůdné pozice, které jsou individuálními nebo kolektivními aktéry k daným otázkám vztahovány (Clarke & Friese, 2007). Clarke (2005) ještě zdůrazňuje, že v ideálním případě má poziční mapování pomoci výzkumníkovi vidět i pozice, které v datech artikulovány nejsou.

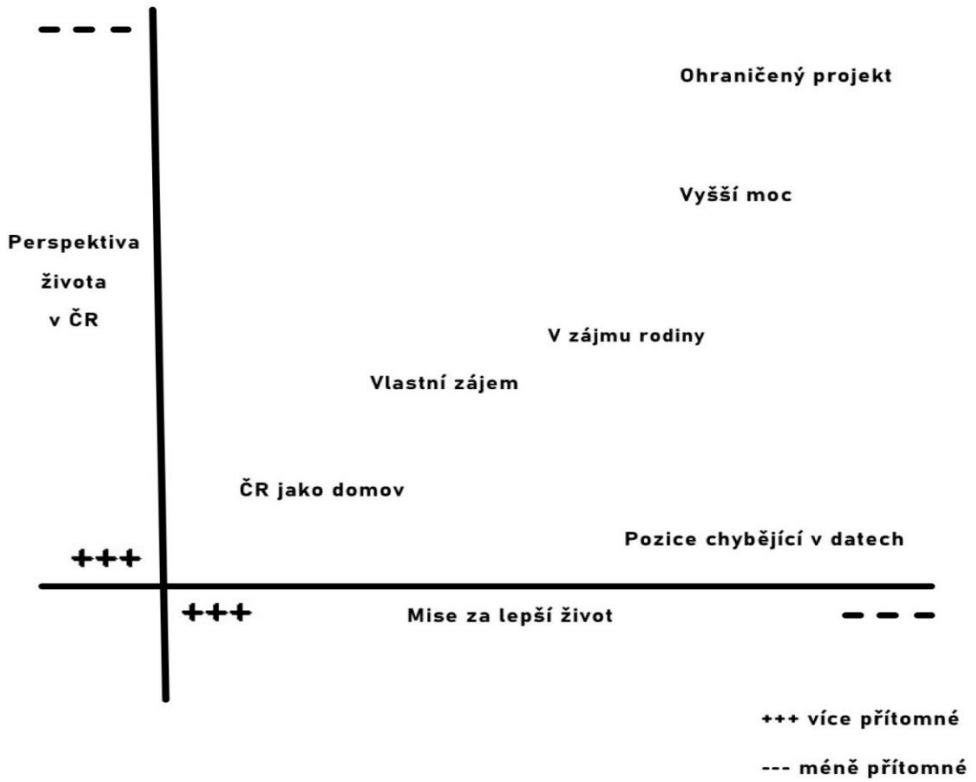

Obrázek 16: Diskurzivní pozice v životní situaci bezdětných participantů

Identifikované diskurzivní pozice ve vztahu ke konstrukci a interpretaci životní situace a na ni navázaných životních strategií jsou rámovány *osou reprezentující perspektivu života v Česku* a *osou pojetí migrace jako mise za lepší život*. Na jednom konci osy pro konceptualizaci pobytu v ČR figuruje *pojetí Česka jako domova*, na konci druhém pak jako *ohraničeného projektu* s patrným uskutečněným nebo plánovaným konečným horizontem. Obě pozice reprezentují lehce schematizující krajní póly spektra, mezi nimiž se nachází tři další diskurzivní polohy, které současně odrážejí vztah k hledisku *mise za lepší život*. Tyto pozice jsou odlišené podle způsobu formulace vstupních, ale současně i hodnotících kritérií pro vyhodnocení naplnění ideálu dobrého/lepšího života, v důsledku čehož se vztahu k ose perspektivy života v ČR přibližují jednomu či druhého krajnímu pólu. Relativně nejblíže pozici *ČR jako domov* se nachází pozice *vlastní zájem*, reprezentující ty elementy situačních map, které jsou založeny na perspektivě jedince (imigranta) samotného. Pozice *v zájmu rodiny*, tedy zohledňující zájem rodiny jako celku, případně některých jejích členů, má těžiště více otevřené oběma krajním polohám. Posun polohy v tomto případě odpovídá míře, do jaké pozice zohledňuje komplexnější, často tudíž i více si konkurující hlediska a úrovně vyhodnocování. Pozice *vyšší moc*, která je nejblíže

k ohraničenému horizontu, vyjadřuje výraznější zohlednění těch procesů a fenoménů, které jsou z pohledu participantů chápány jako jen částečně ovlivnitelné či zcela mimo jejich kontrolu a iniciativu, ať už se jedná o makro a mezoúrovňové elementy politické, socioekonomické, případně sociokulturní povahy, nebo působení elementu shody okolností. Z tohoto důvodu je pozice konceptualizaci *mise za lepší život* potenciálně nejvzdálenější.

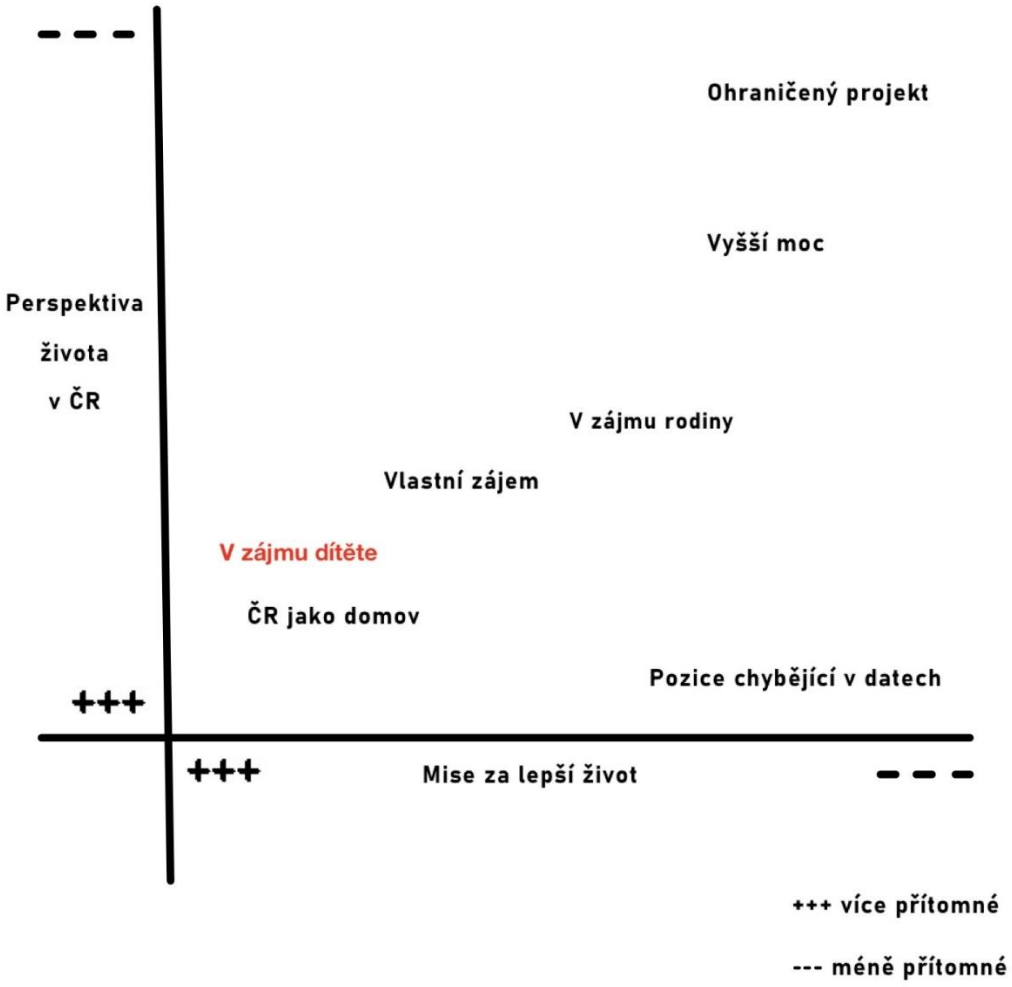

Obrázek 17: Diskurzivní pozice v životní situaci rodičů

V poziční mapě zachycující klíčové diskurzivní pozice analýzy životní situace imigrantů-rodičů figuruje vedle pozic *v zájmu rodiny* a *vlastní zájem*, které jsou seřazeny vzestupně podle blízkosti k pozici *ČR jako domov* na *ose věnované perspektivě života v ČR*, a současně podle vzdálenosti k *ose* označené jako *mise za lepší život*, pozice *v zájmu dítěte*, která je průsečíku obou os,

tedy i zastoupeným kladným hodnotám, nejblíže. Na opačné straně spektra je pak zanesena pozice *vyšší moc*, která inklinuje k radikální pozici *ohraničený projekt*.

8.5.1. Srovnání pozičních map

Jednotlivé diskurzivní pozice vytvořené na základě analýzy konstrukce a interpretace životní situace vybraných imigrantů v České republice se v zásadě odlišují podle toho, kolik objektů zájmu v sobě koncentrují. Tato konfigurace ovlivňuje jejich umístění ve vztahu k tomu, jak je život v České republice pojímán na škále od nového domova po ohraničený projekt s více či méně konkrétním horizontem. Pozice *vyšší moc*, zohledňující ve vysoké míře percipovaný vnější tlak, ať už strukturálního či sociokulturního charakteru, má tendenci inklinovat k perspektivě ohraničeného horizontu, která se současně nachází v největší vzdálenosti od osy chápání migrace jako *mise za lepší život.* Poloha pozice *v zájmu rodiny* svým umístěním nejvíce zohledňuje různorodá pnutí a dilemata plynoucí ze závazků spojených s fundamentálními silnými sociálními vazbami, v důsledku čehož je v podstatě otevřená pohybu směrem ke všem ostatním zaznačeným pozicím, v opačném slova smyslu může být nahlížena tak, že je pozice díky svému rozkročení mezi zohledňováním hledisek různých subjektů/objektů v této otevřenosti zaklíněná. Pozice *vlastní zájem* má naproti tomu těžiště posunuté relativně blízko průsečíku kladně zastoupených pozic na obou osách, tedy interpretaci života v Česku v pojmu domova v kombinaci s konstrukcí života v ČR jako naplňování mise za lepší život. Nejvíce však s těmito kladnými konstrukcemi pozičně koresponduje pozice přítomná pouze v diskurzivní poziční mapě zachycující situaci rodičů, totiž *v zájmu dítěte*. To je způsobeno okolností, že na rozdíl od zbylých dvou podobných pozic *vlastní zájem* a *v zájmu rodiny* má tato pozice největší potenciál přebíjet a potlačovat případná relativizující či konkurující hlediska, i kdyby ne absolutně trvale, tak situačně ano, a to i ve střednědobém či dlouhodobém horizontu.

9. Analytická kostra příběhu

Základem kostry příběhu je obecný popisný přehled, který je následně posouván do analytické roviny. Tu představuje konceptualizace vystavěná okolo toho, co se v datech ukázalo být hlavním problémem (Strauss & Corbin, 1999).

Hlavní problém, který je v představeném obrazu životní situace participantek a participantů možno identifikovat, představuje balíček vzájemně souvisejících výzev držících celou analytickou strukturu pohromadě. Tyto výzvy byly v situačních mapách označeny jako ***zvládání nejistoty***, ***kloubení rolí*** a ***sociokulturní balancování***.[49] Každá z nich byla přitom určena jako kontextuálně nadřazená v jednotlivých relačních mapách: relační situační mapa zaměřená na životní situaci a životní strategie bezdětných participantů/participantek se vztahovala k hlavní výzvě v podobě ***zvládání nejistoty***, v případě životní situace rodičů byla mapa uspořádána okolo elementu ***kloubení rolí*** a u rodičovské perspektivy zaměřené skrze socializační strategie na děti pak šlo o element ***sociokulturní balancování***. Výrazná propojenost hlavních výzev i jejich spletité vazby k dalším prvkům a aktérům v mapách zároveň ukázaly, že se tyto složky těžko dají nahlížet (a chápat) jedna bez druhé. V případě rodičů je pak tato konfigurace hlavních výzev umocněna vazbami, které přímo či zprostředkovaně odkazují na děti. Jako příklad takového zmnožení či umocnění vzájemné působnosti může posloužit poslední identifikovaná hlavní výzva, označená anglicismem ***empowerment***. Tato položka, která má implikovat proces cílevědomého posilování vlastní pozice ve smyslu nabývání zodpovědnosti, plnohodnotnějšího a jistějšího postavení a kontroly na různých úrovních společenského života, se totiž ukázala být významnou nejen z hlediska formálního statusu, kterého jedinec dosáhl či chce dosáhnout, tak pochopitelně i z hlediska důsledků, které tato připsaná/získaná pozice značí například pro materiální stránku života, ale také sebepojetí člověka. Kromě toho v obrazu životní situace rodičů vystupuje tato výzva jako důležitý výchovný cíl obsažený v identifikovaných socializačních strategiích. Současně se zdá, že všechny výzvy ve větší či menší míře vykazují jistou míru univerzálnosti. Jedná se totiž o výzvy, které mluvčí ve vztahu

[49] Na rozdíl od předchozí kapitoly již není analytická kostra příběhu strukturována na bázi komparace dvou oddělených složek, nýbrž jako souvislý celek. Tuto variantu jsem zvolila proto, že základní skladba i obsah komponentů v konstrukci a interpretaci životní situace bezdětných jedinců a rodičů je v základu velmi podobná, na stěžejní diference a odchylky vyvolané okolností rodičovství v dalším textu nicméně vždy explicitně upozorňuji.

k sobě či sociální skupinám, s nimiž se identifikují, ve svých výpovědích konstruovali jako částečně nezávislé na konkrétním sociokulturním prostředí. To znamená, že konkrétní stát, společnost či kultura samy o sobě nevyvolávají potřebu vyrovnat se s nejistotou, zvládat požadavky plynoucí z různých sociálních rolí nebo nacházet a vytvářet způsoby sebeidentifikace a různých typů sounáležitosti, protože ty jsou chápány jako nedílné součásti života. Co ale konkrétní stát, jeho politika, sociální klima, veřejné diskurzy a kulturní vzorce přímo udávají, je obsah těchto výzev a míra, v jaké jsou zakoušeny jako problematické, nevyhovující či neslučitelné s dobrým a spokojeným životem.

9.1. Zvládání nejistoty

Jak jsem naznačila v úvodu této kapitoly, vypořádávání se s nejrůznějšími typy a dimenzemi nejistoty představuje takřka samozřejmou, nikoli však stereotypní, součást života participantek a participantů. To, jakým způsobem je v dílčích situacích interpretována, a především jaký je zvolen způsob řešení pociťované ***nejistoty***, závisí na řadě okolností. Obecně lze ovšem říci, že optikou výzvy ***zvládání nejistoty*** představuje život participantů kontinuální přechod z jednoho souboru ***nejistot*** do dalšího, jelikož snaha o zvládnutí jednoho zdroje často vede k přijetí řešení, v důsledku něhož se objeví nějaký další, nový. Původní problémy, které nejistotu vyvolávaly, přitom tímto postupem nemusí být zažehnány, variabilita i objem zakoušené nejistoty se v čase navíc mění, paradoxně může i narůstat. Tento zjednodušený vzorec vystihuje v datech výrazně zastoupený obraz migračního procesu, který vznikl v reakci na nejistou perspektivu budoucího života, a to nejen ve smyslu hmatatelného životního standardu, ale také – potenciálně i více naléhavě – ve smyslu kompatibility s určitým světonázorem reprezentovaným obecnými hodnotami, které jsou ve výchozí společnosti/státu identifikovány jako nedostatečné či absentující. Přesun do České republiky a sžívání se s legislativními podmínkami spolu s novým sociálním a kulturním prostředím ale vyvolává ***nejistot***y, které s sebou přináší status a sociální role cizince. To ve svém důsledku vyvolává místy dramatické změny v obsahu samotné kategorie ***zvládání nejistoty***, v návaznosti na to pak také v dimenzích výzev ***kloubení rolí, sociokulturního balancování*** a ***empowermentu***. V duchu popsaného vzorce kapitola začíná rozborem role nejistoty v rozhodovací a realizační fázi migrace, kterou dále spojuje s konstruktem migrace jako mise za

lepší život. Analýza toho, jaké formy nejistot jsou komunikačními partnery a partnerkami zakoušeny v rámci života v ČR, věnuje pozornost nejprve aktuálním politickým, socioekonomickým i psychologickým dopadům pandemie vyvolané nemocí Covid-19, které jsou teprve následně vztaženy k obšírné kategorii věnované ***nejistotě*** vycházející z legislativního a sociálního statusu imigrantů.

9.1.1. Nejistota jako důvod migrovat

Výše zmíněnou nespokojenost a nejistotu z nevyhovujícího či přímo bezútěšného stavu státu/společnosti v cílové zemi je tedy možno nahlížet jako jeden z výrazných tzv. push faktorů, které v různé podobě položily základ pro myšlenku a následnou realizaci přesunu do zahraničí. Zatímco participantka vystupující v datech pod kódem MUR13 interpretuje opuštění domoviny v rovině socioekonomických důsledků politických událostí vyvolaných územním konfliktem mezi Ruskem a Ukrajinou, participant s označením OUR7 se zaměřuje spíše na obklopující společenské a politické klima. Tyto dvě citace zároveň ilustrují odlišnost způsobu, jakým se současné politické dění na národní i mezinárodní úrovni promítá do konstrukce převažujícího migračního vzorce dvou nejvíce zastoupených skupin (v datech i ve zkoumané cílové skupině), tedy Ukrajinců a Rusů: zatímco Ukrajinci se soustřeďují spíše na přímé socioekonomické dopady politických událostí a trendů, které jsou chápány jako dlouhotrvající a neustále se prohlubující špatný životní standard, u Rusů zastoupených ve výzkumném souboru je logika často opačná, jelikož přisuzují hlavní podíl na absenci perspektivy pro život právě politice a její ideologii, které jsou nicméně za materiální podmínky a stav společnosti zodpovědné.

> *„I proto jsem na Ukrajině zůstávala, když se on* [manžel, pozn. autorky] *vrátil* [do ČR, pozn. autorky] *poprvé, protože já jsem neměla špatnou práci. Ale po 14. roce se všechno prudce změnilo a práce se stala… no, ne že špatně placenou, ale katastroficky placenou.“* (MUR13)

> *„Já ke své práci potřebuji svobodu. A poslední roky v Rusku tu svobodu nepociťuji. Mnozí mí kolegové jsou i z evropských zemí a v určitý moment jsem se setkal s tím, že je pro mě těžké tam pracovat. Začal jsem přemýšlet, co s tím můžu dělat. Pochopil jsem, že například v Česku je velké množství lidí, kteří mohou moji práci potřebovat, já tady mohu být prospěšný a společnost je tady*

více připravená na přijímání toho, čemu se věnuji. To byl jeden z motivů pro přestěhování.“ (OUR7)

Participantka označená jako ŽBD2 pak s odkazem na lokalitu svého předmigračního života odhaluje další, z hlediska nedávných i současných migračních toků z východní Evropy podstatný, motiv, totiž uprchlictví jakožto důsledek přímého ohrožení života v případě setrvání v místě původu. Jedná se zde právě o dopady rusko-ukrajinského konfliktu, jehož začátky sahají do roku 2014. Na tomto místě je potřeba podotknout, že tvorba dat i celková struktura analýzy byly vytvořeny před vypuknutím válečného konfliktu mezi oběma zeměmi v únoru 2022. Všechny popisované dopady napjatých vztahů těchto zemí se tedy vztahují k období mezi ruskou anexí Krymu v roce 2014 a zmiňovanou válkou v roce 2022.

„Do příjezdu do Česka jsem žila v Doněcku na Ukrajině, tam probíhá válka. Vedla jsem normální obyčejný život, ukončila jsem tam univerzitu, dělala jsem v oboru, ale potom začala válka a bylo třeba hledat něco jiného. Přestěhovala jsem se pak do Kyjeva, dva a půl roku tam žila. Tam byla situace nebezpečná, lidi velmi agresivní, nepozitivní, když se dozvěděli, že jsem z východu země. Nebyli přívětiví, někdy šlo i o napadání, dokonce fyzické, psychické ponižování.“ (ŽBD2)

Jiní participanti naopak svůj přesun do Česka konceptualizují jako opuštění relativně dobrého, stabilního života, kterého se de facto vzdali kvůli rozhodnutí následovat partnera/partnerku. V jejich případě se tak deskripce zažívané nejistoty soustředí na to, co následovalo po přesunu. Participantka MUR6 například konceptualizuje migraci jako krok do neznáma (nejistoty) optikou vlastního uplatnění, které následováním manžela de facto obětovala:

„Protože jako já jsem měla úplně klidný život s manželem. Žádné nějaké potíže, problémy jsme neměli. Měli jsme hodně kamarádů. Taky jsme byli tak akční, pořád jsme někam jezdili. A on [manžel, pozn. autorky] *dělá úzký výzkum, takže ho našli a prosili. Ne, prosili, on tady přijel, že ho pozvali prostě, na pozvání z institutu. (…). Ale my máme různé směry ve vědě. Takže já jsem prostě zhroutila svoje zájmy a jedeme podle toho, co má on.“* (MUR6)

Participant OUR8 vnímá jako otevřený projekt s velmi nejistým rozuzlením celý pobyt v Česku, který chápe jako stále plně závislý na naplnění migračního cíle své partnerky:

> *„A já jsem tady přestěhoval kvůli svojí přítelkyni. Dokud ona neskončí školu, jsme tady. Jejímu taťkovi, i předtím, jak jsme se brali, jsem řekl, že nebudu narušovat její studium. No, až skončí, tak uvidíme.“* (OUR8)

Vzhledem k procesuálnímu charakteru faktorů či skupin faktorů není nikterak překvapivé, že interpretace vstupních příčin se vyvíjí stejně intenzivně jako podmiňující události.

> *„Mnozí moji kamarádi právě proto, že přišel ten prezident, přemýšlí o tom, že odjedou. Ne kvůli penězům, už ne kvůli penězům. A já si myslím, že to je už serióznější důvod.“* (MUR6)

Podstatné je, že i u migrace pro vztah, kdy sice z pohledu narátorek a narátorů samotných nebyla touha po lepších politických, socioekonomických či kulturních podmínkách přímým důvodem pro opuštění země, tyto okolnosti v příbězích často figurují skrze iniciujícího partnera/partnerku. Právě migrace navázaná na rozhodnutí blízkého člověka a současně rodinné autority představuje v datech nezanedbatelný podíl na celkové konceptualizaci migračního aktu. Ačkoli komunikační partneři a partnerky, kteří migrovali na popud rodiče nebo partnera/partnerky, nakonec v převážné většině případů došli v naracích k ocenění odváženého a prozíravého kroku opuštění domoviny, jejich popisy realizace přesunu obsahují jistou formu nátlaku.

> *„Nechtěl* [manžel, pozn. autorky] *žít v Rusku. Jako nebavil ho ten systém politický v Rusku, ta organizace života, že lidský život nic není, že nemá žádnou cenu a toto všechno, ty věci. (...) Ale já už jak si někde zvyknu, tak mě už je možné jenom silou vytlačit. Tak on už mě z té země vytlačil silou prostě.“* (MUR2)

V případě rodičů, kteří se rozhodli vyslat své dítě na zkušenou, šlo primárně o perspektivu lepšího života pro samotného „vysílaného“ dospělého potomka, případně, jak dokládá následující citace ženy, která svým přesunem do ČR zafungovala současně jako předvoj pro svou matku, potenciálně i zájem vlastní:

„No ona [matka, pozn. autorky] *chtěla, abych opustila Bělorusko, asi nějaká intuice. Tušila, že tam jako bude… Prostě chtěla, abych odjela z Běloruska. Abych dostala evropské vzdělání, a hlavně asi si připadala v nebezpečí v tom Bělorusku. Ne že by… tenkrát ještě nebyl zvolen tam ten pán, co mají teďka… takže prostě chtěla, abych dostala vzdělání v zahraničí. Hlavně, abych to tam opustila, odjela někam do lepší země.“* (ŽBD1)

Participantka MS3 pak ve své výpovědi odhaluje další, v datech poměrně často zastoupenou tendenci, kdy imigranti pojímají svůj přesun jako důsledek tlaku okolností, které je společně vytlačily ze země původu i proti jejich vůli. Tato citace vedle nástinu složitosti rozhodovací fáze poodhaluje jednak význam sociálních sítí, které konkrétně tuto migraci podpořily jak informačně, tak i prakticky, ale také konstrukci ideálního schopného migranta, která svými obrysy ovlivnila to, kdo z rodiny vzal migrační misi za lepší život dítěte a rodiny jako celku na svá bedra.

„Protože ze začátku my jsme uvažovali, že pojede máma a já zůstanu na Ukrajině. Protože já jsem nechtěla jet, popravdě řečeno. Ale moje máma, ona je taková docela silná žena a má problémy s tlakem. Což, asi jak víte, tady mají radši, když jsou hubení, mladí a hubení, takhle to řekněme. Protože více budete moct pracovat a jsou větší zájmy o ty mladší lidi než o ty starší lidi. No, takže když já jsem skončila univerzitu a synovi bylo už kolem dvou let, tak my jsme se rozhodli, že ta situace už je prostě hrozně neúnosná, co se týče té finanční stránky, a že syn potřebuje více a více léčení: rehabilitace, masáže, úplně všechno. Že jako i ty injekce, které on tenkrát bral, a tablety a všechno možné, že my na to už nemáme a nedáme to. No, tak prostě teta říkala, že když se pro to rozhodnu, že oni mi prostě pomůžou. No, tak prostě jsem byla nucená udělat to. Maminka řekla, že zůstane se synem, že bude jezdit na rehabilitaci a že já pojedu sem. No, takže jsem odjela.“ (MS3)

Výše uvedené konceptualizace více či méně korespondují také s migrací pojatou jako určitý *projekt emancipace*, poháněný explicitní či zpětně uvědomovanou touhou po osamostatnění a vymanění se z nevyhovujících nebo útlakových stereotypů.

„A řekli jsme si [participantka a její manžel, pozn. autorky], *proč ne, proč nezkusit tady nějak dál jako pracovat. Že stejně když máme už úspěšně ukončené to vysokoškolské vzdělání, takže vlastně kdykoliv se můžeme vrátit a najít si*

práci. Proč ne, když už jsme tady začali a začalo se nám tady líbit a tak. No, takže takový ten zlom, že zkusíme ještě, no. A čím jme pak tady byli dýl, tak to byla taková ta svoboda. Protože my jsme každý z jiného města a prostě jsme mohli bydlet tady spolu, protože na Ukrajině to neexistuje. Já nejsem z nějakého velkého města, takže ti rodiče v podstatě, když chceš s někým bydlet, tak jako nejde to tak, musíš se vdát a tak. Takže vlastně se nám to začalo líbit, že je taková svoboda. Co vyděláme, to můžeme utratit, jo, nemusíme… No, tak takhle, no." (MUR12)

Komunikační partnerka MUR7 pak prvku emancipace dodává ještě rozměr odstřihnutí tíživé minulosti. To z migrace činí akt spálení mostů za dosavadním životem a startu zcela nové etapy.

„Ale prostě ty platy tam [v zemi původu, pozn. autorky] *byly za prvé hodně nízké. Za druhé za pár let mi už kolegyně sdělily, že už tu laboratoř úplně zavřeli, že už to tam šlo z kopce. I když jsem měla příležitost mít tam lepší práci, už ale já už jsem to odmítla, protože už jsem se chystala do Česka. Takže to je jedna věc, že nevím, jak by to dopadlo tam. A druhá věc, to je takové, že já sem bydlela tam v malém městě a prostě kvůli osobnímu životu jsem odjela. Protože já jsem měla rozvod, takže jsme se rozešli s manželem, tím prvním, a prostě já už jsem tam nechtěla zůstat. To byl pro mě docela stres, tak já jsem chtěla prostě úplnou změnu."* (MUR7)

Migrace jako mise za lepší život

Konceptualizace migrace jako *mise za lepší život* má tendenci být zároveň navázána na symbolický element život v Evropě, eventuálně u rodičů s ohledem na děti a *vzdělání v Evropě*. Ty jsou samy o sobě cílem, ale také prostředkem, jak konečného naplnění základního motivu této mise dosáhnout.

„No, samozřejmě na jednu stranu oni [zbytek rodiny zůstávající v zemi původu, pozn. autorky] *nám to přáli, že chtěli, ať máme jakoby lepší život, máme se líp a tak. Taky viděli, že tam to je tak, že i pro mě by tam nebyly žádné varianty pro studium třeba. Že tam jako sice jsou nějaké univerzity a tak, ale není to tak dobré, že tady to je Evropa, to už něco znamená."* (ŽBD5)

Participantky MUR14 a MS3 svými výpověďmi ukazují, že konstrukty *život v Evropě* a *vzdělání v Evropě* fungují z hlediska hodnocení lákavosti života v ČR – analogicky jako výše rozebírané migrační popudy – také zpětnovazebně.

> *„Nevím, někdo mi říkal, ale já jsem ještě nezjišťovala podrobnosti, že je možné vyřídit opatrovnictví/poručnictví a vzít ji* [vnučku, pozn. autorky] *sem. Že ona by tady ukončila školu, českou školu, naučila by se jazyk a pak by pokračovala dál ve studiu. A pak, jak už bude velká, tak se sama rozhodne, kde chce, jestli se jí bude chtít zůstat tady, nebo se vrátí na Ukrajinu."* (MUR14)

> *„Ale myslím, že mu to* [synovi ztráta ukrajinského občanství, pozn. autorky] *ani nevadilo, protože vrátit se na Ukrajinu, tak jako to nedává smysl, protože on už za těch šest let je hrozně zvyklý tady. A hlavně to byla akorát taková přechodná léta, já bych řekla, pubertální přechodná léta, za která vlastně on se naučil tu češtinu. Pak on pochopil, co znamená žít v Evropě."* (MS3)

9.1.2. Nejistota a život v ČR

Zvládání nejistoty, která je spojená s postmigračním životem v České republice, představuje velmi obšírnou a proměnlivou kategorii. V následujícím rozboru proto aspiruji na postižení těch aspektů, které jsou z hlediska tématu této práce nejdůležitější a také aktuální. Právě s ohledem na aktuálnost začínám podkapitolu partikulárním tématem, které je ale pro dobu realizace výzkumu velmi příznačné, totiž dopady pandemie Covidu-19. Budu se však zaměřovat na ty sociální, ekonomické, psychologické a jiné dimenze, které interagují s migrační zkušeností a zapadají tak do základní náplně kategorie nejistoty. V další části pak bude pozornost soustředěna zejména na ty druhy nejistot, které pramení z právní a sociální pozice imigrantů v české společnosti. Ty účastníci a účastnice výzkumu pojili v první řadě s praktickými a materiální aspekty života, z hlediska analýzy se nicméně jedná o důležitý základ pro pochopení ostatních souvisejících výzev a procesů.

Covid-19

Povšimnutí hodným podnětem, který další části kapitoly představí jako multifunkční katalyzátor, případně inhibitor procesů, spojených zejména s reflexí, strategiemi a taktikami ***zvládání nejistoty***, se ukázala být situace vyvolaná celosvětovou pandemií nemoci Covid-19. Na úrovni existenčních otázek, kde (chtít) žít a proč, totiž může subjektivní vyhodnocení pandemické situace, jak dokládá

následující citace participantky ŽBD3, výrazně převážit jazýček vah ve prospěch Česka, které je v tomto směru pojeno s mnohem menší zdravotní a sociální nejistotou:

> *„No podle aktuální situace já bych řekla, že spíš bych tady už zůstala. Protože se začínám třeba dívat i na tu koronavirovou krizi, jak to funguje tady a tam. A pak jsem měla ještě takový zážitek: mám známou, která tam* [v zemi původu, pozn. autorky] *měla těžkou nehodu. Jako přejelo ji auto. Naštěstí zůstala naživu, ale zase měla poškození, no hodně toho poškození. Takže u nás ta zdravotní pojišťovna nefunguje tak jako třeba tady, že zaměstnavatel platí za zaměstnance každý měsíc určitou tu částku a prostě člověk je více méně jistý, že když se třeba něco stane, tak za to, co on platil, tak dostane ty určité lékařské služby…“* (ŽBD3)

Zásahy do fungování státu i společnosti a režimů mobility na druhé straně vyvolaly i řadu negativních pocitů, počínaje počátečním strachem až po současné rozčarování, frustraci či nespokojenost, které opět vybízejí k vyhodnocení a případnému přehodnocení dřívějších přesvědčení. U komunikačního partnera MBD3 například nespokojenost s proticovidovými opatřeními vedla k úvahám nad funkčností českých legislativních pořádků:

> *„Koronavirus ukázal, že čeští politici vůbec neposlouchají národ. Oni vůbec nechápou, jak je život zařízený. Mluvil jsem o tom s mnohými známými Čechy, kamarády, o tom, že lidi píšou zákony v úplném odtržení od reality. Podle mě jsou prostě plně přesvědčení o tom, že život funguje tak, jak oni píšou v zákonech. Ve skutečnosti život funguje úplně jinak a na prvním místě, hlavně u ruských lidí, stojí nějaký zdravý rozum.“* (MBD3)

Následky pandemie a opatření proti jejímu šíření vystupují ve výpovědích participantů jako všestranně destrukční činitel, který citelně zasahuje materiální a praktickou stránku životů, ale také tu sociální a psychickou.

> *„Na mě to mělo vliv takový, že…no, řeknu to tak, že na naši firmu to mělo takový dopad, že začalo být méně zakázek. Co se týká finanční roviny, tak ředitelé začali být velmi nervózní a začalo tak být psychicky náročné tam pracovat, tak jsem dala výpověď. Na vlastní žádost jsem odešla. Nevím, jestli je to přímo dopad*

koronaviru, nebo ne, ale byla to taková souhra okolností a já jsem odešla.“ (ŽBD4)

„Já prostě, když to všechno tady slyším a vidím, tak mě to hrozně mrzí, protože my jsme byli zvyklí na svobodu, na to, že my si děláme, co chceme a prostě jezdíme, kam chceme. A teď najednou prostě my jsme uzavření.“ (MS3)

V neposlední řadě intenzivní zásahy do zaběhnutých modelů života nachází svůj odraz také v rovině mezilidských vztahů, které mohou být pod tíhou tématu vystavovány zkoušce odolnosti.

„U těch kamarádů nám přišlo, že máme stejný názor na všechno. A jak přišla ta karanténa, zjistili jsme, že vlastně máme různý názor hodně věcí, ke kterým bychom ani nedošli v našich povídáních, večerech a tak dále. Že to je něco zajímavého a nového, co jsme nevěděli o kamarádech.“ (MUR6)

Koronavirová krize současně umocňuje ještě další dimenzi nejistoty, s níž se participanti a participantky vyrovnávají, a to nejistotu ohledně budoucího fungování rodiny. V první řadě je potřeba poznamenat, že transnacionální forma kontaktu, tedy komunikace na dálku a režim plánovaných fyzických návštěv, je obecně charakterizována jako značně limitovaná a nevyhovující. Současné i anticipované podmínky pro kontakt a případné trvalé sjednocení s blízkými příbuznými v ČR jsou ale pod tíhou okolností vykládány jako ještě více limitující, tedy i frustrující. Zatímco participant MBD1 vztahuje vizi sjednocení rodiny v rámci pobytu v Česku ke svým rodičům, participantka MUR14 vedle matky rozšiřuje horizont sloučení i na své děti a jejich rodiny. Výsledek analýzy reálnosti formálního sloučení rodiny je nicméně v obou případech totožný.

„Ale prostě zatím nevidím žádnou šanci, že by jako rodina se ke mně přestěhovala. Že ten věkový cenzus, ta hranice spodní je dost velká na sloučení rodiny nebo jak se tomu říká. Takže jako fakt zatím prostě vnímám to tak. Navíc teď už každý z rodičů má jiného manžela, takže by to bylo těžší prostě. Radši to řešíme tím cestováním, prostě návštěvou.“ (MBD1)

„I syn by chtěl. I matku bych sem chtěla vzít. Prostě je to finančně, materiálně velmi složité. Velmi složité. To sloučení rodiny se teď nemůže podařit, protože děti jsou starší 18 let. To už neodpovídá té formulaci. Takže jedině musí získat

pracovní víza. Dcera je teď na mateřské, snacha taky. Takže ani jedna pracovat nebude a každá má dvě děti. Takže pracovat musí jenom muži. Oni prostě tolik nevydělají, aby zaplatili zdravotku [zdravotní pojištění, pozn. autorky] *na dvě děti, než to bude pět let: bydlení zaplatit, krmit rodinu a zaplatit pojištění. Zatím to je nereálné, tak to řeknu. A matku nemůžu vzít, protože děti zůstanou bez babičky. Ona je místo mě. Prababička vyplňuje roli babičky. Jestli je potřeba pomoct s vnoučaty, jestli je potřeba někam odjet, proto tam babička je v těchto případech."* (MUR14)

Latentní frustrace z *utopie sloučení* s příbuznými je umocňována jednak očekáváním nevyhnutelnosti stavu, kdy bude potřeba rodinným příslušníkům poskytovat adekvátní péči, za což se participantky a participanti cítí osobně zodpovědní, zároveň pak právě nejistotou, kterou do celé situace vnáší důsledky pandemie koronaviru.

„Takže bohužel zatím ne. Zatím ne, uvidíme, jestli se něco nezmění za pár let. Ale já přemýšlím, že pak může být problém vůbec ji [maminku, pozn. autorky] *sem dostat. Já předpokládám, že když my vyjdeme z té situace, která je teď momentálně s tou koronou, tak se budou měnit i zákony ohledně cizinců. Já myslím, že oni už teď to zpřísňují docela. A co se týče občanství, co se týče trvalého pobytu, co se týče sloučení rodiny, tak tam je to všechno hrozně zpřísněné. Já už jsem slyšela, že udělat to sloučení rodiny s rodičem je hrozně složité, tak já myslím, že to ještě více zpřísní. Takže nevím, nevím. Momentálně se snažím na to nemyslet. Říkala jsem si, že teď jsou důležité jiné body nebo jiné úkoly, které jsou prostě postavené, a až se to všechno naplní a až korona odejde a my zůstaneme ve zdraví, tak možná se něco dalšího bude řešit."* (MS3)

Otřes hodnotami, zažitými vzorci chování a mezilidské interakce nicméně mohl nastartovat opačný proces, tedy inspiraci pro konstruktivní transformaci a přehodnocení priorit, kritérií sebehodnocení, seberealizace a seberozvoje, ale i organizační stránky a rytmu každodenního života.

„Nám se daří, ale fakt. Já nechci, aby to skončilo. Pracuji z domu, děti se učí doma. Konečně máme na sebe čas, chodíme pravidelně ven, nikdy před tím jsem tolik venku nebyla, snad jen s kočárkem na mateřské. Odpadla spousta zbytečných věcí, udělala jsem jarní úklid. Mám jeden online kurz, takže se

vzdělávám, a hlavně nejezdím každý den do jiného města a všechno dělám ve svém tempu. Kéž by to šlo i nadále takhle pracovat z domu. Budu se o to moc snažit.“ (MS1)

Dvojí metr

Příklady problémů, dilemat a pochybností spojených s dopady pandemie koronaviru nicméně představují úzkou sféru zakoušené a zpracovávané postmigrační nejistoty, kterou je potřeba zasadit do obecnějšího diskurzivně-existenciálního rámce. Ať už pojednávají o spíše abstraktních ideologických zákonitostech, nebo o konkrétních postupech a praktikách, s nimiž se jako cizinci při fungování v českém sociálním prostředí potýkají, často participanti narážejí na představu existence určitého *dvojího metru*, který české instituce a její představitelé, ale obecně i stát ve vztahu k imigrantům, případně imigrantům přímo z východní Evropy, uplatňují.

„A zase nebyl to můj názor, řek mi to můj právník jednou, že to možná bude kvůli tomu. To jako nepoznám z chování [českých úředníků, pozn. autorky]. *Když přijdu, tak jsou příjemní, pomáhají. I ostatním, to jako nepocítí. Ale že nějaké úkony asi by se měly konat jinak, ale nekonaly se, tak on naznačil, že možná to je kvůli tomu* [statusu cizince, pozn. autorky], *jo. Takže jenom tak.“* (MS2)

V tomto směru jde mimo jiné o klasifikaci cizinců podle příslušnosti k nadnárodním entitám, zvláště v rámci opozice občané Evropské unie – občané tzv. třetích zemí.

„A teď vím, že trvalý pobyt i dlouhodobý je podmíněný jazykovou zkouškou. Takovou základní sice, ne přímo maturitní, ale i tak. I to je podle mě velká změna. Protože kolikrát tady člověk může žít, ani neznat tu češtinu a úplně v pohodě žít několik let. I víc let. Tady znám Američany nebo Angličany, kteří tu žijí a češtinu neznají a nepoužívají vůbec. A zas na druhou stranu pro ty lidi, kteří jsou mimo zemí EU, ta podmínka je taková, jaká je. Což je v pořádku. Ne, že bych to nějak kritizovala, každý stát si rozhoduje sám. Tak jenom tak komentuji ty změny.“ (MS1)

Dojem o vrtkavém či nevýhodném postavení cizince v rámci nastavení integračních mechanismů a samotné formulace pravidel inklinuje k párování

s nedostatkem orientace v českém legislativním prostředí, kdy je první z dvojice (přesvědčení o těžkém údělu cizince) tím druhým (malou znalostí platných předpisů a norem, nezřídka ve spojení s jazykovou bariérou) významně podporováno.

> *„A dali mi taky lhůtu, já nevím, tak jako dva týdny. Ale mě to trošku zarazilo, protože předtím, jak jsem psal ty papíry a ptal se všech, co tam mám dávat, tak nikdo mně předtím neřekl, že* toto [doklad o dosaženém vzdělání potřebný pro proceduru změnu zaměstnavatele, pozn. autorky] *taky musím mít. A já jsem byl z toho překvapený, že mi to nikdo neporadil. Nemůžu si až tak stěžovat, že mi to neporadili, ale prostě je to jako těžké, když jsi cizinec a až tak moc se v tom nevyznáš a nikdo ti neporadí.“* (MBD5)

Významné množství prostoru je v problematice klasifikace či škatulkování cizinců a z nich pramenících nejistot přiděleno otázkám souvisejícím s uplatněním na trhu práce. To se současně velice často vztahuje k problematice uznávání formálního vzdělání, případně kvalifikace. Nejistota a následný otřes profesní identitou, sebepojetím a v konečném důsledku i životním standardem, navázaným na výdělky z vykonávané práce, byly ve vyprávěných příbězích často, i když ne bezvýhradně, pozoruhodně intenzivní v případech, kdy si imigranti zajišťovali zaměstnání až po příjezdu, protože uplatnění na českém trhu práce nepatřilo k prvořadým a často ani dopředu plánovaným náležitostem migrace. S určitým tápáním v oblasti sebeuplatnění tak často bojují/bojovali ti, kteří se do Česka stěhovali za partnerem/partnerkou nebo byl jejich přesun obecně poznamenán větší mírou improvizačního prvku.

> *„Takže najít práci je těžké, protože společnosti tady, to musí být nějaká velká společnost, která má čas a má lidi, kteří budou dělat všechno, aby zajistili to povolení najímat cizince. A nikdo nechce najmout cizince, kteří nemají povolení k pobytu nebo nemají povolení, nejsou tady na nějakém dlouhodobém vízu. Protože oni ví, že to bude trvat sedm-osm* [měsíců, pozn. autorky] *-rok. Takže nechtějí.“* (OUR8)

Kategorie sui generis představuje v narativu o měření *dvojím metrem* v rámci institucionálního přístupu k cizincům v předchozím textu několikrát zmíněná aprobační zkouška, tedy poměrně náročná procedura, kterou musí každý, kdo získal medicínské vzdělání mimo EU, pro výkon lékařské profese v ČR absolvovat. Jak

dokládá následující výrok, jedná se o téma z pohledu imigrantů obestřené různými interpretacemi, kontroverzemi a emocemi:

> *„Že hodně lidí mělo s tím problém a třeba i takoví lékaři, kteří měli dobré zkušenosti, že byli fakt jako špičkoví, s tím měli problém tu zkoušku složit, protože tam jako…Nevím, jestli chtěli víc peněz…“* (ŽBD5)

Legislativní a materiální důsledky náročného a do značné míry nejistého, avšak současně nevyhnutelného, projektu zvládnutí aprobační zkoušky velice úzce interagují s rovinou sebepojetí, sebevědomí a motivace, a to jak ve vztahu k profesní identitě, tak i ostatním důležitým životním rolím. Tato komplikovaná rovnice je v základu stejná pro obě pohlaví, zkoušku musejí absolvovat jak muži, tak i ženy, a obě pohlaví se musejí také vyrovnat se všemi popsanými důsledky. Výpovědi věnované dosahování uznání odborné lékařské kvalifikace ilustrují trajektorii, v průběhu které nejistota skrze potenciální zpochybnění jeho/jejího profesního zařazení a možnosti uplatnění postupně zasahuje člověka komplexně. Do zisku povolení k trvalému pobytu je to právě práce, která člověku může zajistit nárok na legální pobyt, její ztráta v důsledku neuplatnění se ve své profesi tedy potenciálně ohrožuje migrační projekt jedince a případně celé jeho/její rodiny. Mimo to jsou finanční příjmy z práce zásadní pro pokrytí materiální stránky života. V takovém případě se procesy ***zvládání nejistoty*** ukazují jako komplikovaně propletené s konceptualizací migrace jako mise za lepší život, a to zvláště tehdy, pokud je zodpovědnost za její naplnění silně pociťována ve vztahu k jiné osobě – partnerovi/partnerce, případně dětem.

> *„No, vidíme hodně kolem sebe, jak člověk může dopadnout, že lidi tu zkoušku* [aprobační, pozn. autorky] *neudělali nebo ji můžou v budoucnu neudělat. Teď tady mají rodinu a co mají dělat? Tak uklízí třeba s diplomem nebo tak, no.“* (OUR1)

Přesto však byla složitá a potenciálně nereální souhra požadavků spojených s různými rolemi s mnohem větší intenzitou artikulována ženami, tedy odbornicemi-matkami a manželkami:

> *„Je to náročné. Nevím, fakt už pochybuju, jestli to můžu zvládnout. Prostě v práci je toho hodně, teď doma s dětma a do toho se učit. A nevím vůbec, co bude, když to nezvládnu.“* (MUR1)

Legislativní stratifikace cizinců podle teritoria původu a dále podle dostupných pobytových statusů a na ně navázaných práv a povinností ve vztahu k sociálnímu systému se velmi intenzivně projevuje také v otázce přístupu ke zdravotnímu pojištění. Ten je, sice s odvoláním na respekt vůči pravidlům státu, který si konec konců participanti vybrali sami, přesto interpretován jako ne zcela spravedlivý.

> *„To je největší problém, se kterým jsme se v Česku setkali. Určitě to je největší (!) problém, který mi nijak nejde do hlavy. Pokud je člověk zdravý, tak se nad tím možná ani nikdy nezamyslí a může se zdát, že to je prkotina. Ale ve skutečnosti to je velký problém. Protože oni člověku dají právo tady pobývat, ale za dva roky nemá právo ani onemocnět, ani se s ním nesmí nic stát."* (MUR13)

Tento rozpor může být vnímán jako o to ostřejší, pokud je fungování systému zdravotního a sociálního zabezpečení hodnoceno jako kvalitní.

> *„Co se týče sociální státu a tak, pro mě je to perfektní, úžasné. Jsem nadšený, funguje to skvěle. Vím, že to není nejlepší, ale třeba poslední zkušenost: byli jsme v nemocnici – vím, že můžete říct, že to není žádné wow, nic úžasného – ale bylo tam čisto, všechno fungovalo, nic jsme nepotřebovali, nemuseli jsme se o nic starat."* (OUR8)

Omezený přístup zejména ke zdravotní péči je pak nepřekvapivě významným tématem/popisovaným problémem z pohledu imigrantů, kteří v Česku žijí i se svými dětmi.

> *„Nejvíc očekávám, že malá bude mít už normálně české pojištění, jak dostaneme trvalý pobyt. Protože teď hlavní nevýhoda je v tom, že ona má komerční pojištění. Že i když pracujeme – i já i manžel – máme ty zaměstnanecké karty, tak stejně ona má jen komerční pojištění. I když můžu jít do nemocnice s tím pojištěním, ale třeba praktický lékař nemá tu dohodu. Praktičtí lékaři tady* [ve městě pobytu, pozn. autorky] *nemají smlouvy s těmi komerčními pojišťovnami, víte? V Praze jsou nějací lékaři, kteří mají, ale tady ne."* (MUR2)

Jak dokládá uvedená výpověď, téma přístupu k adekvátní zdravotní péči pro děti, ačkoli si ji rodiče v rámci komerčního pojištění předplácejí, je z jejich pohledu naléhavé sama o sobě. Příběh participantky MUR13 pak reprezentuje ty případy, kdy

se otázka, zda je spravedlivé, že dítě na potřebnou péči nemá nárok, stává existenciální v plném svém rozsahu:

> *„Ta nehoda* [s dítětem, pozn. autorky] *se stala na území Ukrajiny, takže to vůbec není EU. A abyste to pochopila, tak my se léčíme na Ukrajině a složitější operaci nám dělali v Rusku. Ne proto, že my tam tak moc chceme, ale prostě proto, že elementárně není možné se na základě komerčního pojištění dostat ani na konzultaci k dětskému hrudnímu chirurgovi, k normálnímu pediatrovi. Prostě ne, dokonce ani jako samoplátci. My ale de facto i tak za všechno platíme, a ne vždycky nám to pojišťovna vrací. My to někdy ani neposíláme, protože 300 korun, to nejsou ani malé, ale ani velké peníze. Bývá to tak, že než to člověk vyplní a pošle poštou, tak než se mu to vrátí, může to být až na konci roku. Takže tak. To je ten největší problém. A ona stojí nemalé peníze, my platíme velké peníze.“* (MUR13)

Na konci sekce věnované nejistotám je podstatné poznamenat, že ačkoli nové dimenze nejistoty, vyvolané či umocněné aktem migrace a změnou prostředí, prostupují celou konstrukcí životní situace participantek a participantů, zhodnocení míry nejistoty v jejím existenciálním rozměru vyznívá ve většině případů lépe pro život v Česku, zvláště pokud jsou popisovaná úskalí vnímána jako alespoň částečně známá a předvídatelná, navíc v určitém ohledu dočasná (postup v hierarchii pobytových statusů).

> *„Když si představím sebe se svými problémy na Ukrajině, tak bych asi nepřežila. Tady, když člověk chce, když člověk chce, tak může (!) se učit, může změnit, já nevím, svoje povolání. Může prostě pracovat.“* (MS2)

9.2. Kloubení rolí

Předchozí sekce se prostřednictvím nejistoty spojené s uznáváním a uplatňováním symbolického kapitálu navázaného na vysoce specializovanou profesi dotkla rozporuplného a eventuálně kolizního vztahu mezi jednotlivými životními rolemi participantů-rodičů, tedy zejména tou profesní a rodinnou. Sekce začíná rozborem stavu, pro který je proces ***kloubení rolí*** typický, tedy rodičovskou triádou zahrnující role rodiče, pracovníka (profesionála) a cizince. Ta je mimo jiné opět vztažena k aktuálním dopadům pandemie koronaviru. Rodinná zodpovědnost se

ovšem projevuje nejen ve vztahu k dětem, nýbrž i dalším rodinným příslušníkům, především rodičům, proto se následně přesouvám k obecnější analýze kategorie ***kloubení rolí***, která je zasvěcena všem participantům a participantkám bez ohledu na rodičovství. Zvláště pokud rodiče zůstávají v zemi původu, a navíc jsou ve vysokém věku či nepříliš příznivém zdravotním stavu, stává se otázka ***kloubení rolí*** neméně naléhavou.

9.2.1. Profesionál-rodič-cizinec

Ačkoli jsou tato pnutí v naracích mnohem obšírněji artikulována ženami, lavírování mezi úlohou rodiče-živitele a pracovníka s určitou odbornou profilací je stejně příznačné i pro muže. Stejně tak je tato už tak vypjatá rovnice u obou pohlaví poznamenána dopady sociální role cizince.

> *„Já jsem to měl vystudované, ale šel jsem dělat, jsem na stavbě, protože nebyla jiná práce. Pak ve skladu nějakou dobu. Ne hned jsem šel pracovat do kanceláře. Ale co mi zbývalo, když už jsem tady byl a člověk musí vydělávat.“* (OUR3)

Intenzita rozkolu mezi kariérou a rodičovskou rolí je v případě rodičů přesto navázána na genderový aspekt, který ženám v rámci konfigurace rodinných rolí pečovatelskou úlohu jednoznačněji přisuzuje.

> *„A ty děti, těm je jedno, že se učíš nebo píšeš diplomovou práci. Ty chtějí jíst, chtějí si hrát, domácí úkoly s nimi dělat a tak. Protože manžel je jako docela zaneprázdněný a většinou vydělává víc on. Prostě abychom jako rodina mohli fungovat, takže vlastně to všechno bylo na mně. To bylo takové strašně náročné. Takže je to výborné být cílevědomá, ale taky na úkor čeho. Tam člověk fakt musí rozmýšlet, jako nemyslet jenom na sebe, ale myslet na ostatní, jaký to má dopad.“* (MUR12)

Současně je tato disproporce často vyvolána modelem rodinného života, který si určité rozdělení či zastupitelnost rodičovské zodpovědnosti vynucuje.

> *„No, spíš to je tatínek na takové spíš jednorázové záležitosti. Občas se objeví třeba, když nemá práci nebo jiné povinnosti, nebo že se mu hodně stýská nebo nevím. Nebo já mu řeknu, že něco řeším a on se nějak zapojí. Ale vždycky právě tou prioritou u něj byla práce.“* (MUR11)

Extrémní reprezentace profesně-pečovatelského pnutí pak poskytují příběhy matek samoživitelek, které v důsledku absence partnera zaopatřují na plný úvazek jak úkol obživy, tak i výchovy.

„Protože já tady nikoho nemám opravdu, já jsem tady sama. Nemám tady rodiče. Já mám jedinou sestru a ta je na Ukrajině, jo, já jsem úplně sama. Neřekla bych, že mám tady spoustu kamarádů, jenom pár kamarádek. Já jsem takový typ, že prostě spíš sedím doma, než že bychom s kamarádkami někde lítaly. Navíc ty děti furt, to chce nějaké obstarávání domácnosti, jo." (MS2)

Komunikační partnerka MUR7 pak poukazuje na to, jakým způsobem kumulace rodičovských povinností transformuje kritéria způsobu obživy, která musí být jednak výnosná, současně ale musí jít skloubit s nezastupitelnou výchovnou zodpovědností:

„Ale stalo se to, že já zůstala sama s dítětem. Já s dvouletým klukem, takže to bylo takové, že jsem musela najít něco takového – prostě málokdo by mě chtěl, že by…No, chápete, o čem mluvím? A jako myslím, že kdybych neměla dítě, tak bych rozhodně asi hledala práci, kde se uplatním, kde budu mít nějakou jistotu, stálý plat." (MUR7)

Interakce složek percipované nejistoty a potřeby kloubit různé, navzájem si konkurující role ukazuje souvztažnost s narativem dobrého rodiče, přesněji řečeno dobré matky.

„Jako matka já jsem se tenkrát cítila příšerně. Já jsem si říkala, že jsem ta nejhorší matka, co na světě je, protože já své dítě neznám, nevím, co mám dělat a každé rozhodnutí měla jsem udělat jenom já. A za které jsem pak měla odpovídat, že jo." (MS3)

Osvojené představě dobré matky hrozí zpochybnění v podstatě každým rozhodnutím ve prospěch kariéry či osobního rozvoje. Jak ilustruje následující výrok participantky s kódem MUR1, ve výsledku nemusí být jako úspěšná nebo uspokojivě naplňovaná hodnocena ani jedna z těchto misí:

„No, tak je to těžké. Snažím se pořád, ale někdy si říkám, že nedělám pořádně nic, ani v práci, ani doma. V práci nevím, jak to bude, jako matka teď taky nefunguji tak, jak bych si představovala…Všechno tak nějak ani ne napůl…" (MUR1)

Následování imperativu dobré matky/manželky se pak ve výpovědích zapojených žen projevuje skrze rezignaci či smíření se s (potenciálním) neúspěchem při uznávání odborné kvalifikace a uplatnění symbolického kapitálu spojeného s výkonem profese na českém trhu práce.

> *„Protože děti samozřejmě vyrůstají a oni budou mít svůj život, a co budu dělat já, ještě nevím. Ale prostě pro sebe žádný obrázek nevidím. Jako rodina je ok, v pohodě. Manžel se cítí v pohodlí, v práci u sebe taky, oni to budou mít dobré…"* (MUR6)

Kloubení rolí a Covid-19

Křehká rovnováha mezi pracovními a rodinnými (rodičovskými) povinnostmi a eventuálně dalšími osobními závazky, která je ze své podstaty velice náchylná ke vstřebávání vnějších vlivů, je nepřekvapivě součástí balíčku témat věnovaných výzvám a krizím souvisejících s pandemií koronaviru. V této pasáži se budu věnovat specifickému důsledku koronavirových opatření pro život dětných participantek a participantů, který souvisí s obdobím tzv. lockdownů a transformací výuky, které jednak uzavřely členy rodiny v domácnostech, ale současně rodiče pasovaly do role domácích učitelů.

> *„A musím říct, že prostě ta domácí výuka, to jsem musela nejenom kontrolovat úkoly, ale ty úkoly samozřejmě podle toho, co ona* [učitelka, pozn. autorky] *mohla za dvě hodiny to…? Zbytek jsme museli dopracovat a podle mě prostě…no, velký propad."* (MUR7)

Podstatné je, že sám o sobě náročný pedagogický výkon byl součástí neméně složité organizace pracovních a dalších domácích povinností, které bylo potřeba akutně přenastavit a sladit tak, aby všichni členové rodiny mohli v co největším rozsahu všech svých povinností smysluplně fungovat.

> *„A taky jsem pomáhala, kontrolovala, s výukou pomáhala dceři. A ty hádky…ono vlastně spíš ten problém, který dříve šlo tak nějak skrývat, tak právě tím, jak jsme se uzavřeli všichni doma, tak on se opravdu projevil, no. Tak jsme ho řešili a vyřešili jsme to, domluvili jsme se. Taky jsme vypracovali nějaký systém, podle kterého fungujeme. Pravidla jsme si nastavili, dá se říct. Aby to*

bylo i pro ni [dceru, pozn. autorky], *i pro mě. Protože ono to ovlivnilo zásadním způsobem ten život, proto jsem si musela přehodnotit spoustu věcí.“* (MUR11)

Rodiče sice obecně staví na vysoké osobní zodpovědnosti vzdělávací trajektorii svých dětí, tudíž je pro ně monitorování a korigování výkonů dítěte poměrně samozřejmé. Překotnost nástupu distanční výuky společně s vysokou mírou improvizace vedly k hodnocení tohoto období jako velmi náročného a v poměru k efektivitě výuky jako částečně ztrátovému. Vedle vysokých organizačních nároků svou roli pochopitelně sehrála i okolnost, že participantkami a participanty mého výzkumu byli imigranti, kteří do pozice suplování učitele vstupovali s omezeními ve znalosti jazyka, tak případně také specifik českého vzdělávacího systému a sociokulturního prostředí obecně.

„Jenom že vzhledem k tomu, že bylo hodně úkolů, tak jsem musela já to všechno více kontrolovat, každou čárku zkontrolovat. Protože jsme cizinci, tak nevím, kde má být čárka, tak všechno musím kontrolovat! Jako zvládali jsme, nic jsme neztráceli ve smyslu výuky, ale náročné to bylo, protože musela jsem hodně času věnovat té výuce vzhledem k množství úkolů, jo.“ (MUR1)

9.2.2. Vlastní migrační projekt versus rodinná zodpovědnost

Ačkoli je kategorie ***kloubení rolí*** zasvěcena primárně rodičům, v jejichž relační situační mapě figuruje jako kontextuálně nadřazená hlavní výzva, je tento prvek zastoupen i v mapách zachycujících životní situaci bezdětných participantů. Je tomu tak proto, že rodičovská role do existující konfigurace promlouvá sice velmi výrazně, není však jediným zdrojem na rodinu orientovaných zájmů a závazků, které s dalšími závazky interagují, případně kolidují. ***Kloubení rolí*** je navázáno také na orientační rodinu participantů, a skrze zodpovědnost za dobrý život rodičů má co do činění s narativem dobrého, tedy zodpovědného potomka.

„Takže na jednu stranu rodiče nějak nezasahovali do mého rozhodnutí, na druhou stranu až po svatbě máma z toho byla hodně špatná. A nějaké zdravotní problémy se kvůli tomu vyskytly, že nejsou věci vždycky tak, jak vypadají. Já jsem si potom udělala takový závěr pro sebe.“ (ŽBD7)

Snaha o naplnění závazku dobrého, pečujícího potomka tak v postmigračních podmínkách logicky získává obrysy úvah o případném sloučení rodiny, které je přes všechna omezení stále v mnoha ohledech vnímáno jako nejlepší řešení.

> *„No, je těžké, protože maminka mi zemřela. Jezdila jsem tam pořád, musela jsem jezdit, protože byla nemocná, ale je to daleko. A já taky tady pracuju, tak nemůžu to nechat všechno – rodinu, práci – a jet za ní, být tam pořád s ní, nemohla jsem. Bylo to těžké, psychologicky, časově i fyzicky, různě. No ale nic se nedá dělat. Teď mám tam nemocného tatínka. Tady ho nemůžu vzít, protože to je stejné: on nemá doklady, nemá tady pojištění. Musíme si vyřídit nejspíš občanství a pak už můžu požádat, abych tady vzala tatínka."* (MUR5)

Podrobnější rozbor vize sloučení, který dotyčná participantka poskytla v dalším rozhovoru, ovšem zapadá do rámu utopie sloučení, rozebíraného v sekci ***zvládání nejistoty***, a to s ohledem na legislativní, sociokulturní, ale i psychické a fyzické limitace příbuzného.

> *„Tak já si myslím, kdyby mi on* [tatínek, pozn. autorky] *tady někde utekl, tak to by bylo horší. Protože tam on je doma: on přišel tam k sestře, všichni ho znají. Hned mi zavolali, že viděli tatínka, protože věděli, že je takový problém. A tady co? Kdo by ho znal? Kam by šel? Vůbec nic neslyší, česky mluvit neumí. On ukrajinsky nemluví, víš, protože po té mrtvici má hodně špatnou řeč. No, mám takové starosti, ale co mám dělat, je to tatínek. Já bych hodně chtěla ho tady vzít, ale trochu se i bojím. Protože to je starost, velká zodpovědnost. Protože může udělat nejenom sobě škodu nebo problém, ale i někomu. Půjde, srazí ho auto nebo něco, tak taky není sranda, no, dělat někomu takové problémy."* (MUR5)

9.3. Sociokulturní balancování

Jednotlivé roviny pociťované ***nejistoty***, spojené mimo jiné i s ***kloubením rolí***, jsou zároveň propojeny s tím, co bylo v analýze označeno jak ***sociokulturní balancování***. První sekce této části se obecně věnují prvku kultury a jeho roli v procesu ***sociokulturního balancování***, počínaje kulturní atraktivitou prostředí až po interpretaci kulturního základu mezilidské interakce a sociálních vztahů, jejích možností a limitů, a to jak ve vztahu k tzv. majoritní společnosti, tak i krajanským

(etnickým, kulturním, národnostním) sítím. Poslední část pak rozebírá ***sociokulturní balancování*** jako specifickou rodičovskou výzvu, tedy posuzuje mechanismy daného procesu z hlediska výchovně-vzdělávacích ideálů, cílů a postupů.

9.3.1. Kultura jako ambivalentní činitel

Právě kultura, ať už je tomuto pojmu ze strany participantek a participantů přisouzen jakýkoli obsah, je mnohonásobě zastoupeným motivem, který v analyzovaných konstrukcích životní situace vystupuje v různých rolích.

Kulturní atraktivita prostředí

V několika případech je kultura ve smyslu určitého sociokulturního klimatu zmiňována jako explicitní faktor rozhodování o finální destinaci.

> *„A nakonec jsem se zastavil v Česku, jako zemi duševně dostatečně blízké. Pak co se týče nějakého pohledu na svět: lidi jsou hodně podobní, ale zároveň i odlišní...“* (MBD2)

Kultura současně vystupuje jako výrazný, byť proměnlivý, faktor pocitu tzv. *place belonging*, tedy sounáležitosti s prostředím a místem. Relativně nejvíce jednoznačná využití konceptu kultury v budování vztahu k Česku čerpají ze spojení kultury s materiálním prostředím, tedy krajinou a zejména architekturou.

> *„Ale i z hlediska té lákavosti, tak já jsem ocenil jednak ten kulturní kontext. Protože sice vůbec bych neřekl, že se hluboce zajímám o historii nebo o architekturu nebo o umění, nicméně tady je spousta příležitostí k pozorování.“* (MBD1)

Mezilidské vztahy: mystická zeď pod povrchem „kulturnosti“

Kultura ve smyslu konkrétních sdílených vzorců chování či kódů mezilidské interakce nicméně vykazuje rozporuplné hodnoty. Kulturnost české společnosti ve smyslu určité umírněnosti, korektnosti a diplomatičnosti v mezilidské interakci, spojovaná s aspekty klidu a pohody, patří k obecně pozitivně vnímaným specifikům života v Česku.

> *„Co se týká mentality lidí, tak příjemně mně překvapilo to, jak říkám, že Češi jsou zdvořilí lidi a moc delikátní. Že jako my, jak se nám něco nelíbí, my hned*

začínáme nadávat všude, skandál nějaký dělat. A Češi nikdy tohle nedělají… To jsem si všiml, co se liší od nás moc.“ (OUR2)

Pod povrchem všeobecně pozitivně kvitované zdvořilosti je nicméně často identifikována určitá uzavřenost nebo hranice, která brání tomu, aby se vzájemný kontakt komunikačních partnerek a partnerů s Češkami a Čechy mohl transformovat do hlubšího a intenzivnějšího vztahu.

„No, připadá mi, že problém není v tom, že já nemluvím dobře česky. Mně prostě připadá, že Češi jsou uzavření lidi. Nemůžou moc někoho pustit do svého vlastního kruhu, a ještě navíc z jiné země.“ (MUR4)

Rozporuplný dojem tedy vyvolává samotná existence oné hranice, současně je však pro participanty obecně těžké ji konceptuálně a interpretačně uchopit, částečně možná právě proto, že se s ohledem na obecnou bezproblémovost a korektnost veřejné interakce působí nečekaným a překvapivým dojmem.

„Ale já nemám za cíl bavit se jenom s Rusy, že bych se vyhýbala Čechům. Měla jsem známé, snažila jsem se sblížit se. Nevím proč, ale vždycky se dostanu na nějakou hranici, kterou nepřekročím. Tak se to poskládalo.“ (MUR10)

Věcnější pokusy interpretace této bariéry se pak opírají o rozbor vypozorovaných či domnělých vzorců chování a navazování vztahů typických pro českou společnost, které mohou být interpretovány jako příliš formalizované či konzervativní.

„No a pak bych Čechy charakterizovala tak – v ruštině na to není slovo – ‚pohoda‘. Čech se musí cítit v pohodě. I když ruské slovo ‚pogoda‘ – počasí – to ve skutečnosti označuje duševní počasí, takže Čech potřebuje vnitřní pohodu, ten vnitřní pocit. Prostě každý večer posedět v hospůdce, to je ten styl života, je mu pak dobře. Potom když má chatu, tak na chatě. Pro někoho to je prostě každý večer se projet na kole. Ale každý má prostě takový nějaký svůj svět a nemá rád, když mu ho někdo naruší. A to se týká i těch vztahů, že nejde přijít na návštěvu bez předchozího upozornění. Prostě se sebrat a skočit k někomu, tak jako to dělají Rusové – na minutku k někomu zaběhnout – tady to není moc přijímané.“ (MUR10)

Přesto, že se participanti snaží zakoušenou propast racionálně analyzovat a přijmout ji jako fakt s určitými důsledky, obsahují výpovědi k danému tématu stopy demotivace nebo frustrace.

> *„Já rozumím tomu, jak se Češi kamarádí, oni mají kamarády. Ale jejich kamarádi jsou staří třeba z před dvaceti, deseti let. A jsou to dobří přátelé, já to chápu. Češi jsou si navzájem dobrými přáteli. Ale dostat se do sociálního kruhu někoho jiného, jak se mi potvrdilo, je skoro nemožné. A já vím, že to není nic… Ze začátku jsem si myslel, že je problém ve mně, že dělám něco špatně. Takže jsem zkoušel různé typy lidí – zkoušel jsem se skamarádit s chlapci, s dívkami, s mladšími lidmi, staršími lidmi, ale nefunguje to. Oni ti nedávají druhou šanci. Zeptají se tě jednou, a když řekneš ne, už se tě znovu nezeptají.“* (OUR8)

9.3.2. Stereotypizace

Zmatení a zklamání, které odhaluje výpověď komunikačního partnera OUR8 zároveň implikuje, jak bohaté konsekvence tyto zkušenosti a jejich interpretace vyvolávají. V první řadě vyvstávají samotné emoční deprivace plynoucí z neuspokojivé sociální interakce, s nimiž je potřeba se vyrovnat nebo je saturovat z jiných zdrojů. Vedle toho může mít nedostatek sociálních vazeb v rámci majoritní společnosti dramatické dopady také na materiální stránku života, neboť uzavírá množství užitečných zdrojů, které by poskytly potřebné informační a praktické know-how. Navzdory rozčarování a deziluzi, které střet s interakční bariérou může vyvolat, zejména pokud je vlastní počínání spojováno s vědomou snahou o její překonání, většina participantů nakonec deklarovala jakýsi nevyhnutelný smířený postoj. Ten kombinuje povědomí o tom, že povrchnost vztahů je sice vzájemně neobohacující, nicméně není akutně trýznivá. Co je naopak interpretováno mnohem jednoznačněji, je stereotypizace spojená zejména s regionem původu či národností imigrantů. U Ukrajinců stereotypy, které během rozhovorů vyplynuly na povrch, staví převážně na roli ukrajinských imigrantů na českém trhu práce.

> *„Ale hodně lidí posuzuje východ jenom na základě toho, že tady přijede banda dělníků z Ukrajiny.“* (MS1)

V případě Rusů a Rusek jsou pak procesy skupinového škatulkování uváděny typicky v souvislosti se současnou či minulou politickou nebo sociální situací v Ruské federaci. Ruští participanti a participantky v rozhovorech poskytli řadu

různých příkladů odehrávajících se v různém prostředí, nejčastěji se však jednalo o více méně anonymní konfrontaci.

> *„Ale jinak to může být překážka, protože zbylá část lidí může mít předsudky, nějaké zkreslené pojetí ruských lidí. Například v bance se mě jednou ptali, jestli jsem mafián. Sice to maskovali jako žert, ale ta otázka byla míněná vážně.“* (MBD4)

> *„Prostě jsme si večer s kamarádem zašli na pivo. Já jsem si zašel na toaletu a přímo tam na mě začal mluvit Čech. On byl opilý, já jsem nechápal, co říká. Když uslyšel můj ruský přízvuk, tak říká: ‚Ó, ty seš Rusák!' – říkám: ‚No, jo.' – A on: ‚A víš, že Putin lže?' – ‚Komu? Mně to nezajímá…' A ten chlápek pak řekl něco ve smyslu propagandista nebo agent. Já si nepamatuju, jak on to přesně řekl, ale to bylo prostě z ničeho nic, jak mi řekl, že Putin lže, a když jsem se ptal komu, tak mi říká: ‚No jasně, ty seš prostě agent Kremlu!'“* (MBD5)

Svébytnou, nikoli však anonymní, zkušeností pak v mnoha případech disponují imigranti-rodiče, kteří se se stereotypy setkávají přímo či zprostředkovaně skrze své děti ve vzdělávacích institucích.

> *„A taky nosí* [dítě ze školy, pozn. autorky] *nějaké špatné věci o Rusku, takové nějaké blbosti. Někdo těm dětem doma něco řekne, ony s tím přijdou do školy a kluk mi pak doma říká, že Rusové jsou podvodníci. Tak mu říkám: ‚Aha, jsi podvodník, jo?'“* (MUR3)

Vedle toho jsou generalizace, které motivují Čechy k podobným konfrontacím, syceny mechanismem uplatňování kolektivní viny, a to jak ve vztahu k současným událostem, tak typicky i těm historickým z roku 1968.

> *„No, ale to bývá i v některých českých skupinách, když se začínají vytahovat nějaké výhrady ohledně toho, že je člověk z Ruska: ‚Víte, co Rusko udělalo v roce 68?'– ‚Mně v roce 68 byly dva roky. Já jsem nic neudělal, takže výhrady ke mně nejsou na místě.'“* (MBD2)

Popisy zmiňující události z roku 1968 jako jakýsi evergreen v základu projevovaných proti-sovětských či proti-ruských postojů zároveň často odhalují jednu z hlavních taktik, kterými imigranti a imigrantky na přímé konfrontace tohoto

typu reagují: odmítnutí osobní zodpovědnosti, odosobnění a relativizace racionality daného hodnotícího mechanismu.

> *„Snad někdo má něco vevnitř, ale neřekne to. A co mají vevnitř, to mně nevadí. Jestli by někdo přišel s tím, že v roce devatenáct set šedesát osm naše armáda…, tak já jsem se narodila v roce devatenáct set sedmdesát, tak co s tím?“* (MUR13)

> *„Já předpokládám, že je to příčina se na někoho urazit. Někdo mi udělal něco špatného... Já přitom neobhajuji Sovětský svaz, neobhajuji komunismus. Prostě ano, stalo se to. Taková událost se stala. Ale to není prostě příčina jít a plivat na ulici lidem do tváře.“* (MBD3)

Pokud jsou výše předložené citace dokladem typizace, schematizace, a především stigmatizace na základě jinakosti, pak identifikátorem odlišnosti a současně spouštěčem popsaných negativních projevů je nejčastěji jazyk imigrantů, případně jejich cizinecký (východoevropský) přízvuk.

> *„Například když mně, protože mluvím rusky, hrozí muž a chce mě vyhnat* [z tramvaje, pozn. autorky] *muž, který má necelé dva metry. Nebo jen když slyší můj přízvuk, nastupuje předpojatý postoj jak ke mně, tak k mým dětem. Bylo to hodně často. Prostě nekonečné množství případů.“* (MS4)

Komunikační partnerka MUR12 poukazuje i na konkrétní mechanismus jazykového integračního mentoringu, totiž zdůrazňování jazykových nedokonalostí, který ovšem participantky/ti spíše než jako dobře míněnou a konstruktivní kritiku chápou právě jako samoúčelnou a demotivující demonstraci měřítek požadované pro-českosti.

> *„Ale říkám, nejvíc mi vadilo, když se mě ptali: ‚Cože?‘ To je taková nejhorší otázka. A i doteď, když jsem slyšela ‚Cože?‘, tak jsem se otočila a šla pryč. Vůbec jsem nedebatovala. Když se jako snažíte v té češtině něco vyslovit a někdo vám řekne dvakrát to ‚Cože?‘, tak pak mi přijde, že to je naschvál všechno.“* (MUR12)

Češi jako inspektoři integrace

Výše uvedené citace rovněž významně interagují s diskurzivní konstrukcí *Češi jako inspektoři integrace*. Tato pozice je manifestovaná nejčastěji tam, kde je pro

přisvojení si mocenské převahy nad cizincem vhodné prostředí (odosobněné a anonymní prostředí MHD, na ulici, na chodbách institucí), případně ve formalizovaných vztazích (ze strany lékařů, úředníků, učitelů).

> *„Když byla zapotřebí další prohlídka dítěte, zapsala jsem se k ženě, která ordinovala v místě, kde jsme žili. Při první návštěvě, když se dozvěděla, že už jsem rok v Česku, protože sama špatně mluvila anglicky, tak na mě začala křičet, proč jsem už celý rok Česku a nenaučila jsem se česky, že Vietnamci přijíždí a už za tři měsíce umí česky.“* (MS3)

Vedle toho, že modelové zkušenosti se stereotypizací, předsudky a neempatickým jednáním ze strany českých inspektorů integrace se typicky odehrávají v MHD či institucích, rodiče a jejich děti tuto zkušenost zakoušejí také ve školách. Právě škatulkování, které imigranti v rolích rodičů zažívají prostřednictvím svých dětí ve školním prostředí, vystupuje z dat jako svébytná dimenze problematických postojů, které je z pozice cizince potřeba zpracovat. Ve hře je totiž nejen sebepojetí a možnost sounáležitosti s českým prostředím, ale také celková socializace dětí, jejich motivace a v neposlední řadě školní výkonnost.

> *„Já jsem hned za ní šla hned po prvních třídních schůzkách vysvětlit jí tu situaci, ale ona hned po mě celkem agresivně vyjela, že jestli tady v Česku vůbec chceme zůstat a co a jak...“* (MUR9)

Začarovaný kruh škatulkování

Nutno podotknout, že výše uvedené příklady nedostatku empatie, vystupující často bok po boku se samoúčelným disciplinačním tlakem, jsou v naracích obvykle součástí širšího interpretačního rámce, který na jedné straně obsahuje také deskripce opačného, tedy vstřícného a spíše konstruktivního nakládání s odlišností participantů, na straně druhé pak tento rámec reflektuje složitost procesu generalizace, do které jsou zapojeny jak majoritní společnost, tak i konkrétní přistěhovalecké komunity. Právě určitá deziluze zakládá trajektorii začarovaného kruhu, v němž autentická nebo i zprostředkovaná zkušenost s uzavřeností Čechů či jejich zraňujícími stereotypy vede k preventivní (nebo apriorní) rezignaci na podobné snahy a k uzavřenosti do vlastních cizineckých komunit.

„Já jsem se předtím zajímala, proč se lidi neintegrují. To existuje z obou stran. Ti lidi ruskojazyční si myslí, že stejně nebudou přijímáni tady v Čechách, takže si myslí, že nemá smysl naučit se česky. A to je jakoby ta naše velká, nebo prostě těch lidí, velká chyba, že oni tady chtějí žít, ale nemluvit česky. Ale prostě jsou takoví." (ŽBD1)

Schematizace soustředěné na chování nebo interakční vzorce jsou ovšem často součástí širšího obrazu českého prostředí, které je jako takové předmětem procesu srovnávání a případné kritiky. Ti participanti/participantky, kteří si tendence transformovat pozorované odlišnosti ve své komunitě všímají, ji popisují sice jako objektivní a současně pochopitelný důsledek změny sociokulturního prostředí a dostupných interpretací vztahů s majoritou, interpretují ji ale právě jako přechodné období, přes které by se člověk měl dobrat smířlivého a racionálního souznění s novým prostředím, do něhož se z vlastní vůle přestěhoval a dále v něm setrvává.

„Prostě chyba všech přistěhovalců, si myslím, je – což byla i moje – to, že prostě když člověk přijede, on tady ty odlišnosti bere jako něco špatného. A tak to není." (MUR7)

9.3.3. Možnosti interakce, přemosťující faktory

Ať už je těžiště existujících sociálních vazeb posunuto více či méně směrem k majoritní společnosti, nebo konkrétní imigrantské komunitě, ztráty, které z kvantitativního i kvalitativního hlediska akt migrace do sociálního života participantů a participantek přinesl, jsou patrné a typově patří k těm ztrátám, které sice mohly být očekávané, tento fakt jejich zakoušenou tíživost nicméně nijak nezmírňuje.

„Jsou komplikace, které jsou v první řadě spojené s pocitem osamělosti. Protože všechno je v pořádku, super, ale já jsem v Rusku měl velký okruh jak kolegů, tak i přátel, s nimiž jsem byl velmi těsně svázaný. A samozřejmě si s nimi můžu volat a volám si, ale není to ono. A osamělost, to je velký problém. Protože najít nové lidi, se kterými bude stejně tak dobře jako s lidmi, se kterými se znáš 25 let, to je obecně těžké." (OUR7)

Participant OUR4 pak popisuje stav smíření s vědomím více méně trvalého nebo minimálně dlouhodobého aspektu sociální deprivace, který v takovém smyslu

pramení z kvalitativní nesouměřitelnosti původních vazeb v zemi původu a těch, které je v novém prostředí mají kompenzovat:

> *„No, spíš to řeknu tak, že je málo vazeb, které jsou důležité, řekneme to tak. Tyto vazby, které jsou tady s Ukrajinci nebo rusky mluvícími, ony nenahrazují tyto vazby, které jsme ztratili v Ukrajině.“* (OUR4)

Jednou z výrazných okolností, která udržování a navazování sociálních styků brání, a která ale současně funguje i jako způsob, jak se s pocity izolovanosti vyrovnat, je pracovní vytížení. Pracovní, studijní či rodinné povinnosti tedy jednak sociální interakce samy o sobě limitují, zároveň mohou poskytnout argument pro smíření se s tím, že člověk tyto potřeby nedokáže pokrýt.

> *„Tak já se pak už nesnažím jako kamarádit se nebo něco podobného. Mně stačí, víte, že mám rodinu, já nemám čas, mám práci, rodinu, vůbec nemám čas na to kamarádství.“* (MUR4)

Někteří dětní narátoři a narátorky mají tendenci osobní ztráty, ať už v profesní nebo právě sociální rovině, interpretovat a přijímat jako (dočasné či dílčí) daně zaplacené za očekávané budoucí blaho potomků.

> *„Perspektivu vidím v tom, že jako já osobně věřím v silu vzdělávání. (…) Ve stejné době zaplatili jsme tu cenu, že nám tam zůstala rodina, kamarádi a všechno. Ale věřím, že to v budoucnosti bude výhoda pro děti i pro nás.“* (MUR8)

Bydlení a práce

K nabourání výše popsaných limitů, bariér i schematizačních mechanismů dochází zejména na základě intenzivnějšího osobního kontaktu, podněcovaného buď pohybem a umístěním v určitém prostoru, nebo specifickými okolnostmi, případně kombinací těchto faktorů. Typickými příklady konstelací, které vytvářejí možnost vzniku tzv. přemosťujících vazeb, tedy navazování vztahů s přesahem do majoritní společnosti, jsou práce a/nebo sousedství.

> *„Já mám v práci převážně lidi z Česka samozřejmě. Všechno je super. My si periodicky zajdeme někam na pivo.“* (MBD2)

Rodičovství jako přemosťující činitel?

V případě rodičů doplňuje potenciální prointerakční/prointegrační faktory právě i okolnost rodičovství:

> *„A já jsem se zpočátku seznámila se všemi těmi maminkami, které chodily do toho klubu, takoví slušní lidi. Potom byli sousedi. Jeden byl majitel toho domu, co mi ho pronajímal, a druhá byla ta rodina, co jsou i teď pro mě nejbližší lidi tady v Česku. Protože jestli se mi něco stane, tak volám a oni mi hned poradí. Protože takové lidi jsem ani v Česku, ani v Rusku neměla."* (MUR3)

Vedle sousedství jsou přirozenou zásobárnou případného bližšího kontaktu založeného na okolnosti rodičovství prostředí, kde rodiče s dětmi koncentrují, tedy vzdělávací zařízení, místa pro volnočasové aktivity rodin atp.

Speciálně dětské hřiště, které například při navazování vztahů s krajany skrze rozlišovací funkci rodného jazyka funguje v zásadě pozitivně a spolehlivě, ale v případě navazování vztahů s majoritou podle výpovědí participantek a participantů převážně zapadá do modelu mystické kulturní bariéry, jejíž interpretace podporuje pocity zklamání a naopak brzdí další interakční snahy.

> *„No, měla jsem zkušenost, že jsem se seznámila s maminkou na hřišti, děti si hrály, tak jsme se seznámily s maminkou, daly jsme si čísla a že si zavoláme, ona bydlela ve vedlejším vchodu. Ale pak mi nebrala telefon vůbec. A když mě venku viděla, tak dělala, že tam nejsem. Tak to já zas nemám ráda být jako někomu na obtíž pak."* (MUR5)

Také děti transformují náhled svých rodičů na sociální sítě a fungování v nich. V propojení s výzvou ***kloubení rolí*** totiž vystupuje konceptualizace v zájmu dítěte jako kritérium hodnocení, případně přehodnocování, stávajících a budování nových sociálních vazeb, které musí být s danými konstrukcemi v souladu. U rodičů se tak často vyskytuje model *multifunkčních rodinných přátelství*, která poskytují prostor pro podnětnou sociální interakci jak dětem, tak i jim samotným.

> *„To jsou taková rodinná přátelství, že všechny kontakty se navazují kolem dětí. Samozřejmě, kdo má děti, s tím jsem v kontaktu, protože celý život se točí okolo nich. A teď všechny moje kámošky, jako ty, které mají dítě, tak tam už to není jenom, že my se pobavíme, ale i děti si pohrají. Takže všechny kontakty mají děcka."* (MUR13)

V případě kontaktu s rodinami z východní Evropy pak slouží tato *multifunkční přátelství* mimo jiné i k pokrývání potřeby obklopení rodným jazykem a kulturní blízkostí, případně kompenzace interakční bariéry pociťované ve vztazích s majoritou.

> *„Možná, kdybych byla doma, možná bych nebyla v kontaktu s těmi lidmi, ale tady prostě není takový výběr toho, s kým můžeš mluvit, když se kamarádíš s někým, kdo mluví rusky. Protože člověk stejně potřebuje svoji kulturu a svoje rodné jazyky, že jo."* (MUR4)

Poslední citace současně ukazuje, že právě kombinace specifických potřeb a možností budování sociálních vazeb v novém prostředí může vést k patrnému přehodnocení kritérií pro navazování vztahů, která se tak většinou redukují na několik málo hlavních kritérií uzpůsobených podle toho, co je prioritou a současně, co je dostupné. To dále dokládá například i narátorka MUR7:

> *„Kdybych neměla děti, neměla ty starosti, tak prostě asi by to bylo jinak. Ale většinou se ti pak všechno naváže na to dítě. Ty jdeš tam, kde se bude dítě bavit a nebude tě obtěžovat taky, a i ty si odpočineš prostě."* (MUR7)

Přidanou hodnotou na rodičovství založených vazeb pak v případě kontaktu s českými rodinami představuje právě pronikání do sociálních sítí v rámci majoritní společnosti.

> *„A ještě v létě ona* [dcera, pozn. autorky] *byla na táboře, tak se tam skamarádila s jednou holčičkou. Já jsem potom našla kontakt na její rodiče, a protože ona moc chtěla, tak jsem jim napsala. Oni byli v pohodě. Jsou to Češi a od toho léta je jakoby máme jako kamarády. Zvali nás k sobě do domečku, tak jsme tam jeli, a pak jsme ještě byli na horách spolu."* (MUR2)

Komunikační partnerka MS1 pak poskytuje evidenci případu, kdy díky dětem je navázán vztah s českou chůvou, který pak funguje prointegračně v různých dimenzích jak ve vztahu k dítěti/dětem, tak i rodičům.

> *„Třeba jedna paní, která nám hlídá oběma děti, tak ona je zlatá. A je to Češka. A přitom ona se k dětem chová někdy líp než babička. To je prostě poklad. A už vůbec nemluvím o žádných předsudcích vůči Ukrajincům."* (MS1)

9.3.4. Multifunkčnost a dynamika krajanských sítí

Sociální vazby na krajany sehrávaly a sehrávají v různých fázích migrace a v životech participantů obecně důležité rozmanité úlohy. Členství v krajanských sítích poskytuje v první řadě zdroj základní, ale velmi flexibilní instrumentální podpory a pomoci, tedy jakýsi praktický mentoring a předávání postmigračního know-how.

> *„Já pracuji teď u známých. Jako já jsem sehnala tu práci přes známé. No, nevím, jak by to bylo u Čechů sehnat. Já si myslím, že ne tak jednoduché.“* (ŽBD4)

Vedle toho poskytují tyto vazby prvek sdílení, emoční blízkosti a podpory, který může být založen právě na společném etnickém/kulturním původu a mateřském jazyce.

> *„To je i, i. To je i jedno, i druhé. I nějaký pocit, i nějaké, já bych řekl kulturní prostředí a taky ten jazyk, například.“* (OUR6)

Převažující zapojení do krajanských sociálních sítí nicméně může být rovněž chápáno jako přímý důsledek problémů navazování hlubších hodnotnějších vazeb s představiteli české majoritní společnosti, což participanty na krajanské vazby ve výsledku odkazuje jako na jediný možný zdroj potenciálních sítí sounáležitosti a podpory.

> *„A dobří blízcí přátelé, kteří jsou jako příbuzní, na něž se můžu obrátit kdykoliv pro pomoc, kteří by mi pomohli, kterým já pomůžu, se kterými jsme v kontaktu, slavíme všechny svátky – to jsou všechno ruskojazyční. Nejsou to jenom Rusové, i Bělorusové, Ukrajinci i Gruzínci i Kalmykové – je to jakoby malý Sovětský svaz v kruhu mých přátel.“* (MUR10)

Kombinace vynucené i dobrovolné orientace na krajanskou komunitu pak představuje předpoklad pro vznik vazeb, jejichž aktéři jsou chápáni *jako rodina*. Jedná se tak o suplování exkluzivity rodinné sítě se všemi emočními, materiálními a informačními benefity, které jsou v rámci vzájemného propojení k dispozici.

> *„Ano, sto procent ty vazby v komunitě. To ještě bych řekla i víc. To jsou vyloženě případy, že ono to už někdy hraničí s takovým pojmem rodina. Jako, že se můžeš obrátit i v nějakých fakt kritických situacích.“* (MS1)

Následující citace komunikačního partnera OUR7 ale ukazuje, že vědomé a zdánlivě selektivní začleňování do krajanských sítí nicméně může být, zejména v počátečních fázích adaptace, chápáno nejen jako zdroj praktické pomoci, emočního komfortu obklopení jazykově a kulturně blízkými, ale svým způsobem jako první integrační krok, který je založen na přesvědčení, že je lepší nebo možná nevyhnutelné začít se integrovat do neznámého prostředí s alespoň jedním známým rysem (ruskojazyčná/postsovětská přistěhovalecká komunita) a teprve poté, po dosažení určité úrovně orientace ve společnosti a znalosti českého jazyka, uvažovat o cestách začleňování do sociálních sítí zahrnujících majoritu:

> *„Můžu vám říct o sobě, že u mě to o žádném pocitu elitářství není. Kdybych, a přesně ne kdybych, ale až budu česky mluvit dobře, s velkou radostí budu komunikovat s lidmi v češtině. Pro mě problém není v jazyce, ale v tom, aby s tím člověkem bylo zajímavě a dobře. Já například můžu komunikovat v angličtině, ale ne tak volně jako v ruštině. A když se objeví možnost popovídat si s někým v rodném jazyce, a jestli je ten rozhovor zajímavý, to pochopitelně přináší úlevu.“* (OUR7)

Komunikační partnerka ŽBD6 pak ukazuje, jak se v konečném důsledku může vnímání existujících vazeb uvnitř krajanské komunity transformovat do příčiny pocitu zakořenění v ČR, tedy prvku identifikační sounáležitosti s českým prostředím:

> *„No, já si myslím, že já jsem v poslední době víc doma tady než na Ukrajině. Což než jsem se sem přestěhovala, myslela jsem si, že to nikdy nepocítím nebo to nikdy nepřijde. Teď je to tak. Ale možná je to i kvůli tomu, že tady mám kamarády z Ukrajiny a čím déle tady žiju, tak tím těch lidí je víc.“* (ŽBD6)

Společný jazyk/původ nejsou vše

Relativizaci nebo protiváhu výlučnosti kritéria společného původu nebo jazyka představuje nadřazený prvek hodnoty člověka, který na obecné rovině nemá s konkrétním etnickým, národnostním, kulturním ani jazykovým původem co do činění.

> *„My netrváme na tom komunikovat v jednom jazyce. Člověk je důležitější než jazyk.“* (OUR4)

Výpověď participantky MUR6 pak v této souvislosti upřesňuje, že prostředek (jazyk) interakce a její obsah jsou dvě odlišné, vzájemně nezastupitelné, kvality:

> *„Pro nás je důležité ne to, že mluvíme jedním jazykem, ale o čem mluvíme. Jestli mluvíme o různých věcech, tak nerozhoduje, jakým jazykem. A když se neshodujeme s tím, kdo mluví naším jazykem, tak to taky nemá cenu.“* (MUR6)

Zcela explicitně v tomto směru formuluje své hledisko participantka ŽBD6, která staví na konstruktu *dobrého a špatného člověka*, v porovnání se kterým jsou všechna ostatní měřítka marginální:

> *„Pro mě v tom, z jaké země člověk je, rozdíl není, nejde o to, jaké je národnosti. Prostě lidi se pro mě dělí na dobré a špatné.“* (ŽBD6)

Interetnická a intraetnická stereotypizace: region/země původu, sociální třída a místo bydliště v ČR

Výrazný individualizační prvek vyplývající z výše uvedených citací je nicméně konfrontován a případně relativizován mimo jiné i konkurujícími skupinovými reprezentacemi, které pracují jak s inter-, tak i intra-etnickými generalizacemi, stereotypy a předsudky. Podobně jako u představ a postojů, které se promítají do vztahů mezi postsovětskou/ruskojazyčnou komunitou a českou majoritní společností, i zde se jedná o komplikovanou a proměnlivou směsici různých narativů, konstrukcí a motivací, které stojí v jejich pozadí. Z hlediska báze podobných obrazů se většinou jedná o schémata pracující s prvkem národností, případně konkrétní lokality.

> *„Zase říkám, že mezi naší ruskojazyčnou komunitou, což je vlastně bývalý Sovětský svaz – jako ti, co mluví rusky, ale nepochází z Ruska, ale z jiných zemí – tak většina z nich taky má takové předsudky, že ti Moskvané, že jsou takoví namyšlení a tak dále. Je to zase předsudek, protože já třeba znám spoustu lidí z Moskvy a nejsou všichni takoví.“* (ŽBD1)

Vstupní stereotypy pak mohou být postmigrační zkušeností buď zpochybněny, nebo utvrzeny. Podobně jako v případě vztahů s majoritou zavdávají mechanismy škatulkování vzniku začarovaného kruhu, který z obav, že budou tato očekávání potvrzena, ve výsledku neumožní „otestování“ jejich platnosti v rámci reálných vztahů.

„Podle mě to je obecné, ale je to moje osobní zkušenost. Takže já nechci, aby se mnou takhle zacházeli. Ale vím samozřejmě, že ne všichni Rusové jsou takoví, nejsou všichni xenofobové, nacionalisti nebo rasisti. To není pravda. Ale já jsem prostě nenašel ani jednoho člověka, který by byl schopný přenést se přes moji národnost. Takže tady je to stejné… nikdy jsem o tom nepřemýšlel, nikdy jsem nehledal rusky mluvící skupiny na Facebooku nebo někde." (OUR8)

Rezervovaný, případně jasně kritický vztah vůči vlastní imigrantské komunitě jako celku, případně vybrané (vlastní) národnosti, je také často spojený s více či méně explicitní socioekonomickou či sociokulturní stratifikací a na jejím základě vzniklými konkrétními stereotypy.

„No, zaprvé jsem slyšela, že u některých Čechů pracují Ukrajinci, dělají rekonstrukce v domě například, a to včetně nelegálně. A potom viděla jsem sama Ukrajince, na kterých já už vidím, že jsou dělníci, protože jsou opilí a mají takové obličeje. No, už vidím, že nepracuji jako programátoři jasně. No a co se týká Rusů, tak ne, všichni jenom inteligentní Rusové. A Ukrajinců taky jezdí hodně inteligentních, ale Rusové tady nejsou dělníky." (MUR2)

Uvedený výrok reprezentuje zaznamenaný trend připisování prvku určité exkluzivity ruské imigraci, která se oproti migračním tokům ze zbylých zemí vyznačuje vyšší pre- i postmigrační úrovní, tedy i pozorovatelnými strategiemi, zejména co se způsobů obživy týče. Toto přesvědčení může být sdíleno jak těmi, kdo ruské imigraci připisují prvek kvalitativní odlišnosti zvenčí (výše uvedená citace participantky MUR2), tak také těmi, kteří se z této pozice vlastní výlučnosti sami skupinově vymezují (následující citace participantky MUR3). Obě hlediska se přitom zakládají na velmi podobných pilířích.

„Víte, že více těch lidí, kteří ty papíry dělají načerno, mají s tím problém, tak ti jsou z Ukrajiny, ruští lidi tak prostě sem nepřijeli. A ti Ukrajinci, oni mají takový problémy doma. Já vám řeknu, jo, protože oni můžou pracovat za takové peníze, za který Čech, Rus nebude pracovat." (MUR3)

Speciální typ intraetnických předsudků je usouvztažněn s konkrétním aspektem geografického rozložení komunity v České republice. Pracuje totiž s až sebestřednou exkluzivitou pražské ruskojazyčné (případně přímo ruské) přistěhovalecké komunity, která prostorovou koncentraci využívá jako prostředek selektivity. Pro

komunikační partnerku MUR3 je to nadřazené chování ruských krajanů, které interpretuje jako pozlátko zakrývající vlastní sociální propad.

> *„No, ti, kteří bydlí v Praze, oni jsou pro mě trošku naopak těmi, kteří se cítí trošku ponížen*ými*, a kvůli tomu oni jsou takoví povýšení. Protože když v Rusku to byl nějaký architekt nebo vedoucí oddělení v nějakém vědeckém institutu nebo něco takového a potom on přijel sem, tak se stal nikým.“* (MUR3)

Narátorka ŽBD5 se pak s oporou ve vlastním přesvědčení o vhodném integračním či adaptačním chování zamýšlí nad absencí smyslu etnické/národností sebe-izolace:

> *„Prostě se to furt snaží tam ta komunita nějak proměnit na Rusko. Což mi přijde jako celkem škaredé, když já to tak vezmu za sebe. A to samé i v Praze. A někteří jsou i strašně vtíraví jako. Třeba s přítelem jsme šli po Praze a on ještě česky neumí, tak jsme se bavili. A jak lidi slyšeli tu ruskou řeč, tak už nás zvali na nějakou hostinu, na nějaké setkání. Já jsem nechápala vlastně, co po nás chtějí. Já nic takového nepotřebuju, jak se snaží lidi tahat do toho.“* (ŽBD5)

Zmiňovaná výlučnost, zvláště pak optikou těch zástupů ruskojazyčné komunity, kteří v Praze žijí, není prezentována jako nutně nebo vůbec negativní. Pro participantku MS1 je specifikum pražské komunity spojeno s možnostmi většího obohacení sociálního a kulturního života právě v rámci ruskojazyčné/postsovětské komunity.

> *„Tak v té Praze, i co se týká tady těch možností nějakého vyžití, nějakých akcí a možností prostě zaměřených na tu komunitu, tak je prostě mnohem víc. Což jako někdy, když bych měla chuť na něco takového, nějakou změnu, tak by se mi jako líbilo.“ (MS1)*

Jedinečný genius loci, který participanti a participantky české metropoli přisuzují, je komplexní a zdaleka se netýká jen sociálních a jiných benefitů velikosti komunity. Pro participantku ŽBD1 je například založen na obtížně vysvětlitelném pocitu emoční sounáležitosti s místem:

> *„Tak mně taky jako někdo z Čechů řekl, že Praha není tak úplně pro cizince, nebyla vždycky tak jako ta matka, jak jsem říkala. Pro mě prostě byla. Byla pro mě taková jako.“* (ŽBD1)

Komunikační partner vystupující v práci pod kódem MBD1 pak interpretuje svou volbu života v českém hlavní městě jako důsledek předchozí životní zkušenosti a z ní plynoucích kritérií pro subjektivní pocit komfortu v místě bydliště:

> *„Můžu Prahu porovnat s vlastním hlavním městem. A jelikož jsem byl dva roky v Brně, tak musím říct, že prostě právě Brno už pro mě bylo pod tu moji komfortní hranici. Je stále velké, nicméně chybí metro. Mám trochu takový vesnický pocit, protože jsou tam ty průmyslové zóny víc rozhozené. Je stále cítit, že je menší prostě. Pro člověka jako já, který vyrůstal v hlavním městě, které je vždycky středobodem dění v zemi, tak už to bylo jako trošičku provinciální."* (MBD1)

Politika a vojenský konflikt

Z historického úhlu pohledu poměrně novou, o to však intenzivnější a pro zástupce obou dotčených stan těžce uchopitelnou, okolností, a také přídatný zdroj případného labellingu či ostrakizace, představuje rusko-ukrajinská krize[50], která v dříve skoro až automatické deklaraci vzájemné blízkosti a propojenosti obou národností vytvořila patrný osten. To, jak politické události narušily konkrétní mezilidské vztahy, je rámováno destrukcí dříve až automatického narativu rusko-ukrajinské vzájemnosti a bratrství, který reflektují představitelé obou stran.

> Ukrajinská perspektiva: *„Já tady nevidím žádný potenciál. Protože teď bude generace, která vyrostla s vnímáním toho, že náš soused nás napadl vojensky. Takže žádný bratr, jak nás to učili, naši generaci, a ještě mladší generace už žádná taková není."* (MUR6)

> Ruská perspektiva: *„To bylo jenom kvůli tomu konfliktu, protože co si pamatuju, s Ukrajinci jsme byli jako jedna velká rodina, prostě stejní. Což bych teď asi neměla říkat, protože to bude hodně negativních věcí vůči mně kvůli tomu, protože už teď nejsme, žádná rodina nejsme. Ale dřív to fakt bylo a kvůli tomu konfliktu se to strašně prudce změnilo."* (ŽBD4)

Vedle toho, že se identifikace s jednou či druhou stranou konfliktu nebo konkrétním názorovým proudem – ať už deklarovaná či připsaná, jak ukazují výroky

[50] Tvorba dat i celková struktura analýzy byly vytvořeny před vypuknutím válečného konfliktu mezi oběma zeměmi v únoru 2022. Popisované dopady napjatých vztahů těchto zemí se tedy vztahují k období mezi ruskou anexí Krymu v roce 2014 a zmiňovanou válkou v roce 2022.

participantů ŽBD5 – projevila u spíše virtuálních a relativně anonymních kontaktů na sociálních sítích, patrně se promítla také do praktik týkajících se konkrétních vztahů v rámci postsovětské komunity v Česku (citace participanta OUR3).

> *„To stejně i s některými kamarády z Ukrajiny, se kterými jsem se bavila jenom přes internet. A někteří jako fakt pojali tak, že i když jsem se přestěhovala do Česka a jako už tady žiju, tak prostě jsem se narodila pro ně v Rusku, takže konec, nebudou se se mnou bavit.“* (ŽBD5)

> *„No, kamarádíme spíše s těmi Ukrajinci, Bělorusy. Teď méně s Rusy, protože máme tu válku v Ukrajině, tak nám to vztahy všechno trochu… Jakoby nic moc, no.“* (OUR3)

Z rozhovorů vyplynula také jednoznačná racionalizační taktika, která se, aniž by závažnost celé situace zlehčovala, snaží neosobní makropolitické záležitosti ponechat stranou ve prospěch náhledu, který staví na elementární lidskosti.

> *„Někteří lidi, a je jedno, jestli Rusové nebo Ukrajinci, byli kamarádi a jenom kvůli tomu, co se tam stalo, se nechtěli bavit. Kvůli těm národnostem prostě. Ale máme i ukrajinské kamarády, na které to vliv nemělo. Oni to dobře chápali, že prostě my za to nemůžeme. My za to nemůžeme, ani oni za to nemůžou. A tak to pojali, no, prostě že se to děje. Ale někteří to brali hodně jakoby vlastenecky.“* (ŽBD5)

Taktiky popsané na předcházejících řádcích slovy participantek MUR12 a ŽBD5 se tak dají označit jako postupy vlastního odosobnění od probíhajících událostí a současného připsání osobnosti a lidskosti těm, kteří jsou reprezentanty domnělé „druhé strany“. Takové konceptualizace hojně pracují se sdílenou představou, že politika, ačkoli s její podobou může člověk silně nesouhlasit, je něco, co z pozice jednotlivce, a navíc na dálku, těžko ovlivní.

> *Což pro mě bylo někdy až trošku vtipné, že oni* [Rusové a Ukrajinci, pozn. autorky] *jsou tady z Česka – bydlí v Česku, vydělávají v Česku, mají všechno v Česku – ale stejně najednou se v nich probudil vlastenecký prostě nějaký vztah a z Česka nějak začali mluvit o tom, co se tam děje a nějak to chtít ovlivňovat.“* (ŽBD2)

S ohledem na konkrétní, a zejména silné, vazby s blízkými přáteli či rodinnými příslušníky pak data dokládají jasnou snahu narátorů a narátorek eliminovat rizika narušení konkrétních vztahů tím, že je téma konfliktu de facto tabuizováno.

> *„Já prostě s těmi blízkými kamarády se snažím nediskutovat o těchto věcech, abych nepokazila ty vztahy.“* (MUR7)

Obecný rám pro popsaný dvojitý mechanismus odosobnění poskytuje konceptualizace člověka, tedy v analýze zmiňovaná dichotomie *člověka dobrého a špatného*, která je právě v souvislosti s percepcí rusko-ukrajinského konfliktu propojena nejen s tím, jak *adekvátní* nebo *neadekvátní* názory člověk má, ale jak adekvátně nebo neadekvátně je prezentuje. Jak ukazují výroky participantů MBD2 a MUR10, jde v zásadě o to, nakolik jsou lidé ochotni uvědomit si, že mohou existovat odlišná stanoviska a přesvědčení, než která sami zastávají, a s ohledem na komunikační partnery ta svá případně potlačit:

> *„Neadekvátní lidé bývají nacionalisté, lidi, kteří milují skandály. No, ale zpravidla ti, kdo jsou tady, se s nimi odmítají bavit. Já si myslím, že to je správné.“* (MBD2)

V případě, kdy začnou participanti a participantky přemýšlet nad konkrétními blízkými, kteří v dotčených oblastech zůstávají událostem napospas, začíná být osobní distance od existenciální tíživosti politické situace poznamenána nevyhnutelným inherentním rozporem. Ten pramení z nemožnosti držet se představy, že se politika obyčejných lidí netýká (zvláště v případě Ukrajinců, kterým konflikt od vypuknutí v roce 2014 ovlivňuje realitu každodenního života). Výsledkem je neutuchající nejistota a pocit bezmoci, která je nicméně nakonec uzavřena přesvědčením o tom, že obyčejný člověk má přeci jen omezené možnosti, jak těmto událostem čelit.

> *„No, na volby už nechodíme. To už léta. Já nikdy nechodila, já nejsem taková politická nebo co. Ale, no… jasně, že mě to bolí, co se děje na Ukrajině, protože je hodně známých v té válce, je hodně známých, kteří už zemřeli, kteří nechali děcka bez tatínků. Nebo mám známou, která tam měla syna a on se vrátil hodně nemocný. Snažíme se nějak pomáhat těm lidem, jasně… No, je to hrozné. Když je to válka, je to hrozné. Nikdo si nemohl představit, že teď ve dvacátém prvním*

století je to možné, aby Rusko útočilo na Ukrajinu, začalo válčit. To si nikdo nemohl představit, že se stane.“ (MUR5)

„No, s tím Ruskem, s tím Ruskem (!), jak oni tam straší furt, jo. Oni [lidé na Ukrajině, pozn. autorky] *se bojí, protože ta média, co jim tam vyprávi, tak prostě samé jakoby strašáky, jo. Maminka se chystala sem. Já jsem říkala, že přijedu, ale nevím, ještě ta škola. Ona říkala, že by přijela, ale zatím nemůže.“* (MS2)

Téma války a mezinárodních vztahů silně rezonuje s diskurzy nacionalismu a patriotismu, které nicméně mají participanti tendenci spíše relativizovat s ohledem na zmiňovanou hodnotu člověka a jeho života, ale i konkurující diskurz *zdravého rozumu*.

„Já nejsem patriot určitě. Protože to, co se tam děje, to normální člověk nemůže pochopit. Co se tam děje a k čemu to povede, čím to skončí. A jsem hodně znepokojená kvůli osudu svých dětí a vnoučat v tomto smyslu.“ (MUR14)

Při zpochybňování převládajících narativů, které se týkají konfliktu, odehrávajícího se navíc tisíce kilometrů daleko od místa, kde participanti momentálně žijí svůj život, vstupuje do hry také postoj k mediálním reprezentacím. Roztříštěnost obrazů nabízených jednotlivými národními i nadnárodními médii proto může být zdrojem rozčarování nebo přímé nedůvěry k vybraným sdělovacím prostředkům, a snahy o jejich doplnění nebo nahrazení informacemi získanými skrze vlastní důvěryhodné sociální sítě.

„Ano, samozřejmě, zajímám se. Mám hodně známých v Rusku, se kterými jsem v kontaktu. Proto se novinky dozvídám nejen z televize nebo internetu, ale to, co je pro mě důležité, od lidí. No, skutečné informace, ne přes informační kanály, ale od lidí, kteří tam žijí a vědí, co se děje. Ano, zajímám se. Takže chci být v obraze, co se týká záležitostí v Rusku, ale i v Česku, v Evropě.“ (MUR10)

Citace participantky MUR9 pak dokládá, jakým způsobem se nedůvěra imigrantů ve vybrané informační kanály a zdroje střetává s každodenní praxí výchovy dítěte, které sice ví a má si být vědomo toho, z jaké země pochází, ale díky svému zájmu o zemi původu si může osvojovat přesvědčení a názory, které rodiče optikou své vlastní zkušenosti a kritériem kritického myšlení hodnotí jako vysoce problematické:

My třeba nechceme omezovat dítě v tom přístupu k informacím, takže on [syn, pozn. autorky] *měl samozřejmě svobodný přístup k internetu, ať si najde, co chce. A on si taky našel hodně věcí, které byly v té ruštině, hodně videí. Víte, jak to je, že klikneš na jedno a už tam prostě jsou další jako doporučení, a to se už nedá uhlídat. A on si v tu chvíli nabral nějaká ta vlastenecká. To pro mě bylo strašně vtipné, protože on o Rusku vlastně nic neví, ale poslouchal nějaké takové ty vlastenecké myšlenky o Sovětském svazu a najednou to z něho prostě šlo. Tak my jsme se tomu strašně smáli, protože on má takové vlastenecké myšlení o Rusku. Tak jsme mu říkali, že ale o tom nic neví, že tam nežil. Oni to zase vnímají přes ten internet úplně jinak. On to vidí z těch videí, že tam je ruská armáda, tam někdo řekl a on to vidí, že Rusko je velké, silné. Oni to berou prostě tak, jak to vidí přes tu propagandu. Jednu dobu to bylo tak, tak jsme museli vysvětlovat, že není všechno tak, že řeknou na internetu pravda. Obzvlášť o tom Sovětském svazu a tak."* (MUR9)

9.3.5. Sociokulturní balancování jako rodičovská výzva: konceptualizace výchovy, výchovně-vzdělávacích cílů

Problematika ambivalentních postojů zakoušených participantkami a participanty v sociální roli cizinců v české společnosti obsahuje další rozsáhlý aspekt ***sociokulturního balancování***, příznačný právě a výlučně pro konstrukci a interpretaci životní situace imigrantů-rodičů. Tím je interakce osvojeného konstruktu kultury a z něj pramenících přesvědčení a praktik spolu s tím, jak je chápána a interpretována „česká" konceptualizace výchovy a vzdělávání.

Sociokulturně podmíněné představy a přesvědčení narátorů/narátorek o výchově a vzdělání čerpají z odkazu rodiny a školského systému, který zdůrazňuje promyšlenou systematickou trajektorii, v níž dítě vystupuje jako aktivní naplňovatel a rodič jako (neméně aktivní) manažer a koordinátor.

„My [v zemi původu, pozn. autorky] *chápeme dítě jako nějakou funkční jednotku, která musí plnit své úkoly a ty se neustále aktualizují."* (MUR6)

„Já nevím, možná, že tady jsou takové mamky, že ty děti nikam netlačí. Já jsem mamka, která tlačí." (MUR4)

Zodpovědnost rodiče za proces systematického rozvoje stojí na mnoha pilířích, jedním z těch markantních je výchovná strategie, která rodičům velí vytyčovat dětem

správný směr svým vlastním příkladem. Ukázkové příklady takového postupu se pak přímo vztahují k adaptačnímu/integračnímu úsilí.

> *„Oni* [děti, pozn. autorky] *musí tvrdě pracovat. Chtěl jsem, aby si uvědomili, že na rozdíl od své vlasti tady mají mnohem větší šanci, že se jim jejich úsilí vyplatí.“* (OUR3)

> *„No jako všichni se musíme snažit, jak my* [rodiče, pozn. autorky], *tak oni* [děti, pozn. autorky]. *Říkal jsem, že když se nebudeme snažit, tak rovnou můžeme jet zpátky na Ukrajinu kopat brambory.“* (OUR1)

Součástí představy o *systematickém rozvoji* dítěte je i důraz na rozvoj samostatnosti.

> *„Že chci, aby byli samostatní? Ano, to vyloženě chci. Protože když potkávám dítě, které v patnácti letech si neuvaří ani čaj nebo něco podobného, tak to nechci, aby moje děti takové byly. To právě že mě někdy fakt mrazí. Nebo potkávám dospělé lidi, kteří se nemůžou o sebe postarat, to je hrozné.“* (MS1)

Výrok participantky MUR7 pak doplňuje, jak může být tento výchovný ideál současně umocňován či vyžadován aktuálním modelem rodinného života, organizačními a materiálními možnostmi pečovatelky:

> *„Nikoho tady nemáme. Já jsem sama v podstatě a on* [syn, pozn. autorky] *prostě musí zvládat sám řadu věcí. Odmalička prostě.“* (MUR7)

Svébytnou složkou rozvoje samostatnosti je podpora autonomie dítěte, podporující potomka jako zodpovědného za sebe sama a uvědomělého ve svých názorech a postojích.

> *„Takže nevím. Nevím, ale možná to, že máš jakoby nějaký postoj, za kterým si stojíš, to bych řekla, že pro moji rodinu je normální.“* (MS1)

Výrok participantky označené jako MS2 pak skrze postoj k rozhodnutí dítěte o odchodu z domova ukazuje, jak se v extrémním důsledku taková praxe může obrátit proti rodiči samotnému.

> *„Když chtěla odejít ode mě, tak se mi to sice nelíbilo, nevítám to, ale prostě respektuju její přání.“* (MS2)

Další pasáž z výpovědi této participantky dále ukazuje, že podobné postupy mají zároveň silně co do činění s narativem *dobrého rodiče*, přesněji řečeno dobré matky, který může být narušen paradoxně právě v důsledku předchozích rozhodnutí učiněných s motivací *v zájmu dítěte*:

> *„A už teď se připravuji, když jednou přijde a řekne* [syn, pozn. autorky], *že chce jet bydlet u táty, tak prostě chci na to psychicky být připravená. Nemyslím si, že jsem špatná matka. Protože není to jenom můj názor, mám kamarádky, které jakoby ze strany mi to říkají. My jsme upřímné mezi sebou, jo. Takže na jednu stranu vím, že nikdo není dokonalý rodič, nikdo. To nikdo nemůže říct, jo.“* (MS2)

Výchova, vzdělání a český vzdělávací systém

Eventuální nesoulad vlastního přesvědčení o tom, jak má proces formování dítěte vypadat, kdo a jak se na něm má podílet, a pozorovanou praxí, nabývá konkrétní obrysy zejména skrze participaci rodin ve vzdělávacím systému, zejména pak prostřednictvím základního školství. Zdroje zmatení, rozčarování či přímé nespokojenosti pokrývají celkovou systémovou rovinu fungování školské soustavy, její efektivity a perspektivnosti, ale i učebního obsahu.

> *„Málo se učí vyjadřovat, málo se učí být centrem pozornosti. Nevím, jestli vůbec odpovídají u tabule. (…). Kde se to má naučit potom do života, to nevím.“* (MS4)

> *„Podle mě je škola spíš orientovaná na takové slabší děti a těm šikovnějším nebo bystřejším, které by zvládly víc, nedává moc možností k realizaci toho svého potenciálu.“* (MS1)

Citace komunikačních partnerů OUR5 a MUR13 nicméně reprezentují názorový proud, který sice odlišnost a potenciální nižší náročnost základního vzdělávacího systému také akcentuje, zasazuje jej ale do celkového nastavení české vzdělávací soustavy, které je jednak psychologicky vstřícnější a zároveň není chápáno jako samoúčelná nenáročnost, nýbrž gradačně fungující systém.

> *„Tady třeba malí chodí rádi do školy. Takže možná tím se zlepšuje ten postoj k tomu učení a tak, že to není jako trest.“* (OUR5)

„Tady vidím úplně jiný systém. Ty děti jdou tak pomalu, krůček po krůčku. Teprve pak, když chce někdo studovat, tak je v té škole začínají trápit. Nakonec si myslím, že to je správné.“ (MUR3)

Není nikterak překvapivé, že vedle toho, jak je nastaven systém, se rodiče zaměřují také na to, jak jsou edukační předpoklady implementovány v praxi jednotlivých učitelů. Základní bází je hodnocení pedagogických kvalit učitele/učitelky, tedy jeho/její schopnosti znalosti předat a ověřovat. Přidaná hodnota v podobě podporujícího a prointegračního působení pedagogů – pokud je přítomna – pak vystupuje jako faktor s potenciálem identifikované systémové nedostatky mírnit či relativizovat. Nenáročnost, pasivita a neschopnost žáky adekvátně motivovat naopak patří k obecně negativně hodnoceným specifikům pedagogických pracovnic a pracovníků, zvláště pak pokud jsou propojeny s tendencí učitele/učitelky stavět svou argumentaci primárně na odlišnosti dětí a jejich rodičů.

„Teď máme novou učitelku a přijde mi, že ona je na ni [dceru, pozn. autorky] *trochu víc zasedlá, že jí se to nelíbí, že ona má s tou češtinou problém a přijde mi, že ona spíš nechce mít ty starosti, aby se snažila nějak porozumět nebo jí pomoct. Spíš si bude stěžovat nám a nechá ji být. Že jakože ať si řešíme my.“* (MUR9)

Rizika výše popsaného jednání ze strany učitele jsou rovněž poměrně jasně rozpoznatelná. Patří k nim rozčarování a následná ztráta motivace či frustrace, a to jak na straně samotných žáků/žaček, tak pochopitelně i rodičů. Taktika, které rodiče v podobných případech volí, se většinou shodují v prvku umírněnosti a vstřícnosti, v základu tedy rezonují s konstruktem *pokorného cizince*.

„Ano, není to příjemné, ale my ukazujeme, že s paní učitelkou chceme spolupracovat, že to nechceme nechat tak, že se fakt chceme snažit a všechno, snažíme se být ochotní.“ (OUR2)

K přímočarým intervencím pak rodiče přistupují tehdy, pokud předpokládaný vývoj vyhodnotí jako neadekvátní ohrožení jejich zájmu/zájmu jejich dětí, jinými slovy v případě, kdy by strategie submisivního a pasivního přijetí nastavených řešení a podmínek mohla mít příliš negativní a/nebo dalekosáhlé dopady.

„Tak jsem jim řekl [zástupcům školy, pozn. autorky], *že souhlasím s tím, aby se ta situace* [rozkol v třídním kolektivu, pozn. autorky] *řešila, ale teď se udělaly nějaké kroky ke zlepšení a mělo by se časem ukázat, jak to funguje. A mělo by se to určitě řešit v rámci celé třídy, ne jenom některých žáků.“* (OUR1)

Z výpovědí je rovněž patrné, že se rodiče celkově snaží udržovat o výchovně-vzdělávací trajektorii svých potomků aktuální přehled, který je předpokladem pro včasné a odpovídající zásahy, jsou-li pro danou situaci vnímány jako nutné. Takové intervence se mohou týkat dílčích a časově omezených záležitostí, ale i větších a trvalejších korekcí celkového plánu edukace. Samotná realizace vybraného řešení je pak ovlivněna řadou okolností a reflektuje předchozí zkušenosti rodičů a jejich vlastní edukační a odborné zázemí. Implementace konkrétních záměrů je nicméně závislá také na materiálních a organizačních okolnostech, které, jak dokládá citace komunikační partnerky MUR6, mohou nakonec hrát nejdůležitější rolí:

„A teď, když máme kroužky: jeden, druhý, třetí, tak už prostě nemůžeme počítat s tím, že bychom platili ještě 5-6 tisíc na měsíc do té alternativní [školy, pozn. autorky]. *Samozřejmě, já jsem si jistá, že ve waldorfu ona* [dcera, pozn. autorky] *by se cítila o hodně komfortněji a s ní by dělali češtinu vyloženě, jak to bylo se se starší dcerou. To já vím. Ale bohužel to prostě finančně nezvládneme.“* (MUR6)

Vedle toho, jakým způsobem podmínky a možnosti vyhodnocují sami rodiče, vstupují do hry – v souladu s výchovnou logikou podpory jejich autonomie – také samotné děti, které mohou rodičovská rozhodnutí podnítit či přijmout, případně je zpochybnit a zvrátit. V prvním případě tak většinou stojí rodiče nespokojení s úrovní a obsahem učiva a vedle nich stejně nespokojený nebo akceptující žák/student, jak ukazuje citace participanta OUR6. V druhém případě dochází k názorovému rozdvojení obou generací, v důsledku něhož dochází k vyjednávání rodičovské nespokojenosti a pozice dítěte, které svou školu proti rodičům hájí, tak jako v citaci participantky MUR11.

„Prostě jsme nebyli spokojeni s úrovní a programem ve škole. Podle nás je příliš lehký. Proto jsme chtěli někam, kde mají více toho učiva, více toho rozvoje, možná nějaký jiný způsob…“ (OUR6)

„Dcera je spokojená. Jí se líbí paní učitelka, třída, takže já to neměním. Občas se o tom spolu bavíme, jako jestli by nechtěla měnit školu. Trošku jsme to ještě řešili kvůli bydlení, že by pak, pokud bychom se přestěhovali, tak tu školu bychom vyměnili, ale netlačím už. I ty svoje poznámky, které jsem si dříve dovolovala, už taky teď ne, protože to špatně pak působí na tu dceru, že jsem jakoby proti její učitelce, což není pravda. Takže jenom prostě občas si dovolím vtip ohledně její školy." (MUR11)

Nutno podotknout, že výše rozebírané výroky o řešení nespokojeností se školou pracovaly „pouze" s vnímáním a hodnocením školního kurikula a otázku nakládání s minoritním původem ponechávaly stranou. Ačkoli jsou náznaky neempatického, zjednodušujícího a potenciálně diskriminačního zpracovávání etnicity ze strany učitele v datech bohatě přítomny, změna vzdělávací instituce výlučně na základě něj se vyskytla pouze ve smyslu důvodu potenciálně možného, jak ji připouští narátorka MUR7:

„Jako my naštěstí máme dobrou paní učitelku, prostě žádné předsudky nic. Kdybychom měli takovou učitelku, jak třeba ta vychovatelka, co mu řekla, že nechce vidět pistolku, zvlášť v jeho ruské ruce, tak to bychom asi měnili školu…" (MUR7)

9.4. Empowerment

Ačkoli participanti do určité míry pracují s prvky náhody, štěstí či jinak konceptualizovaných příznivých okolností, v převážné většině případů stojí na pozadí příběhů, které z přízně osudu těží, oni sami jako vyhodnocující a v posledku jednající subjekty, tedy i osoby za (ne)dosažení vytyčených cílů zodpovědné. Právě osobní zodpovědnost představuje první tematický celek, který je v rámci této sekce analyzován, doplněný aspektem diskurzivní humanizace cizinců a následovaný pasážemi věnovanými konstruktům *pokorný cizinec* a *naučená submisivita*. Poslední zmíněný konstrukt se dále rozpadá na kategorie *imigrantské loajality, jazykového imperativu* a *bi/multi-lingvistických a kulturních ideálů*.

9.4.1. Osobní zodpovědnost

Důraz na vlastní zodpovědnost a úsilí, které jsou potřeba pro to, aby člověk minimalizoval rizika problémů jejich předvídáním a současně maximalizoval šance

dosáhnout i na úkor uvědomovaných ztrát vytyčených cílů, prostupuje data na úrovni různých tematických celků. Jedná se o ilustrace postojů vycházejících z přesvědčení, pro která byly v datech zvoleny reprezentace v podobě idiomatických spojení typu *jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá; bez práce nejsou koláče* či *štěstí přeje připraveným.*

> *„Všichni vždycky říkají, že můžou udělat něco líp. Ale ti lidi většinou jsou jako takzvaní back-seat drivers. Ale je to tak: ‚Tak když můžeš dělat něco líp, tak dělej!'"* (OUR8)

Tento obecný princip zodpovědnosti a pečlivosti je hojně aplikován na zvládání sociální role cizince.

> *„Já jsem slyšel podobné negativní ohlasy na cizineckou policii. Jako, že někomu vzali nějaké dokumenty, něco uznali, něco ne. Především jsem to ale slyšel od lidí, kteří se snažili to nějak obelstít, nějak obejít zákon. V zákoně je jasně napsané, co má dělat cizinec v České republice, jaké dokumenty má předložit. Jestli je všechno uděláno v klidu, normálně a s rozvahou, výhrady nevznikají."* (MBD2)

Systematický a cílevědomý přístup je často doprovázen důrazem na pragmatičnost, eventuálně podpořený zdravou, neofenzivní asertivitou, kterou zmiňuje například participantka ŽBD4:

> *„U jednoho okýnka mi nepomohli, zašla jsem do druhé kanceláře a tam mi už pomohli. Jenom jednou se to úplně nepovedlo, když se mi měnilo to podnikatelské vízum, tak u soudu mi jedna žena řekla, že my cizinci ničemu nerozumíme, ještě jsme se ani nenaučili češtinu a chceme něco řešit. Já jsem odešla, nadechla jsem se a šla k ní podruhé. Řekla jsem, že ano, že jsem cizinec, ale ať mi pomůže. Nakonec mi pomohla a řekla, jak to mám všechno udělat."* (ŽBD4)

Diskurzivní humanizace cizinců

Pozice sebevědomě vystupujícího člověka se nicméně ukazuje být výsledkem procesu reflexivní práce se sebepojetím a sebeuvědoměním, která je v případě sociální role cizince současně výrazně limitována mantinely nastavenými zvenčí, přijímajícím státem a společností v něm. Takový posun ve vnímání sebe sama,

doslova formulovaný jako uplatnění svého hlasu, se může odehrávat jak na individuální, tak i kolektivní úrovni.

> *„No, a vlastně já bych řeka, že pak už se změnilo i to sebevědomí Ukrajinců, že my jsme pochopili, že nejsme jenom cizinci. Jako samozřejmě, budeme zůstávat cizinci, i naše děti tady budou zůstávat cizinci. Ale jde o to, že nás začali vnímat. Pomalu, trvalo to hodně dlouho, ale začali nás vnímat jako lidi svým způsobem. Já neříkám, že všichni. My Ukrajinci jsme takový národ, že nám dlouho trvá, než se naučíme mluvit nahlas. Mluvit nahlas myslím ne doslova jako mluvit nahlas, ale abychom prosadili to, co chceme. Ne všichni samozřejmě, dnešní mládež je jiná. Ale tenkrát si pamatuji, že Ukrajinci se báli mluvit nahlas."* (MS3)

Zvláště u imigrantů žijících v ČR dlouhodobě je tato transformace navázána na širší diskurzivní posuny, ilustrované nejčastěji praxí byrokratického aparátu, který má cizineckou agendu na starosti.

> *„A my jsme stáli na Olšanské*[51]*, to tenkrát byla jenom Olšanská. Tam ta cizinecká jinde nebyla, jenom tam. To až později udělali, že oni rozdělili ty Prahy. Tak my jsme tam stáli celou noc v zimě. Celou noc, abychom se mohli dostat dovnitř. To bylo příšerné. To si pamatuji, že jsme hrozně zmrzli, sice jsme měli s sebou čaj, ale ti úředníci byli vevnitř a nám se smáli. No, nejenom mně. Tehdy nebyly ještě ty lístečky, oni tam stáli na těch dveřích a pouštěli po jednom dovnitř. A když si na to vzpomenu, tak jsem byla vděčná, že mám partnera, který mě aspoň nějak chrání od tlaku těch jiných lidí. Protože nikdo nedává pozor na to, jestli jste žena, jestli jste hubená, nebo jste silná. Jestli tam je ještě matka s dítětem. Policisti začali brát ohled, když přijela matka s dítětem, tak neměla stát v té frontě. Takže to se začalo měnit, já bych tak řekla, že se to začalo objevovat, jak objevily se už konečně první komerční pojišťovny. Mně se zdá, že už to bylo tak v tom období přibližně."* (MS2)

Důležitým prvkem ***empowermentu***, objevujícím se v různé intenzitě a s různými sémantickými odstíny napříč jednotlivými životními příběhy, je také svoboda. V souvislosti především se sociálním etablováním cizince v novém prostředí má pojetí svobody prostřednictvím získávání plnohodnotnějšího právního

[51] Jedno z pražských oddělení cizinecké policie.

postavení přímou souvislost s fenomény sebepojetí, ale také seberealizace a hledání smyslu života.

> *„Úplně chápu ty lidi, když nemají doklady, že jsou jako na tom, že někdo jim dělá doklady nebo pomůže, tak jsou furt na někom závislí. Furt jako nemají takovou tu svoji svobodu.“* (MUR12)

9.4.2. Pokorný cizinec a naučená submisivita

V kapitole o ***sociokulturním balancování*** mají rozebírané projevy labellingu či ostrakizace ze strany příslušníků české společnosti přímou souvislost s konceptualizací pokorného cizince a s praktikou nazvanou v analýze jako *naučená submisivita*. Ty lze nahlížet také jako praktické způsoby, jak nálepku cizince ve výsledku překonat, nebo alespoň zmírnit její dopady prostřednictvím eliminace toho, co může negativní postoje ze strany majority spouštět či podporovat. Takové postupy jsou obecně založeny na snaze nepoutat na sebe větší pozornost, než je s ohledem na sociální roli cizince nutné, jak dokládá popis výchovného apelu participanti OUR2, který hodnotí pozici svého dítěte ve školním prostředí. V tomto případě jde o rodičovské přesvědčení, že si děti nevhodným a příliš výrazným chováním mohou nejen zkomplikovat vzdělávací vyhlídky, ale současně zpochybnit samotný smysl migračního projektu jako *mise za lepší život*, která má být mimo jiné právě skrze vzdělání dětmi naplněna. Rodičovský apel na nevybočování z řady a splynutí s prostředím je tedy paradoxně možno chápat jako ilustraci obecné strategie ***empowermentu***, která má skrze deklarovanou akceptaci role cizince a očekávání s ní spojených vést k budoucímu vymanění z pozice sociálního outsidera.

> *„Myslím, že by na sebe neměl* [syn, pozn. autorky] *upozorňovat špatným chováním. Jako cizinec je výjimečný už dost.“* (OUR2)

Participantka MUR8 svým výrokem ukazuje, že v kombinaci v duchu hesla *moudřeji ustoupí* přes praktiku *účel světí prostředky* uplatňuje strategii zdrženlivého plynutí s hlavním proudem jako strategii univerzální:

> *„Já tady mám pouze jednu strategii, kterou jsem se naučila ještě v dětství. Že prostě na všechno říkám ok. ‚Dobře, ty máš svůj názor, já mám svůj názor, jedeme dál‘. A vůbec neřešit.“* (MUR8)

Imigrantská loajalita

Dosažení lepšího nebo rovnějšího postavení v rámci sociální struktury je tedy založeno na základním předpokladu vlastního zodpovědného úsilí, to je ale současně propojeno s konstruktem pokorného cizince, který může statusově stoupat díky tomu, že je mu/jí to ze strany státu a jeho struktur umožněno. Existující problémy, ať už je jejich původ jakýkoliv, jsou tak nezřídka rámovány jako očekávané či očekávatelné důsledky vlastního rozhodnutí člověka, který proto sám nese zodpovědnost za jejich zvládnutí.

> *„Tak mně připadá, že přestěhovat se je samozřejmě těžké a pokud máš tři děti, tak je to obzvláště těžké. A zároveň mi přijde, že stát a společnost, kam člověk přijíždí, nikomu nic nedluží. On může poskytnout příležitost a je super, když to dělá. A je skvělé, když se chová s úctou. Já vidím přesně to. Ale vím, že existují lidé, kteří si z nějakého důvodu myslí, že jim něco dluží. A pokud si to myslí, tak pochopitelně budou hodně rozčarovaní. Já si nemyslím, že mi v Česku někdo něco dluží, proto toho rozčarování vidíme méně. Není skoro vůbec."* (OUR7)

Výrok komunikační partnerky ŽBD6 pak odhaluje další článek v konstelaci cizinecké pokory a loajality, totiž konstrukci, která třeba i přes plné statusové zrovnoprávnění imigrantů v podobě zisku českého občanství obsahuje tendenci identifikovat se v ČR jako sice trvalý, akceptovaný a možná i dobře se cítící, ale trvalý host.

> *„Jakoby mně je tady komfortně, dobře se mi tady žije. Já stejně rozumím tomu, že jsem tady host, takže já nemůžu někoho soudit, jestli je tady něco špatně, že to tak funguje nebo něco."* (ŽBD6)

Participantka ŽBD3 pak svou výpovědí dokresluje spletitý vztah konstruktů *imigrantská loajalita* a *trvalý host* s pocitem sounáležitosti a celkovou identifikační úrovní postmigrační fáze:

> *„Já, když s někým mluvím, tak většinou říkám ‚tam doma' a mám na mysli v Rusku. Když jsem v Rusku, tak říkám ‚tam doma' a mám na mysli v Česku. A lidi, třeba kolegové v práci, se mě pak ptají, proč pořád říkám ‚tam doma'. Takže ano, já Česko doopravdy považuju za domov, ale tak nějak jako pro hosta. Je prostě potřeba si té země tak vážit. Já nevím, toto jsem si v sobě ještě úplně nevyřešila."* (ŽBD3)

Aktivně manifestovaná, s pokorou propojená, loajalita se jako prointegrační nebo dokonce asimilační aktivita projevuje v různých úrovních.

> *„My jsme zase taková rodina takového názoru, že když jsme tady, tak chceme spíš nasát tu kulturu, že my jsme byli proti těm různým setkáním, jak to mají někteří, tak pro nás není proč, když jsme tady v Česku. Takže my jsme se naopak snažili více obrátit k tomu Česku než se držet té naší tradice, jo. Sice máme jako nějaké svoje rodinné, ale nesnažíme se najít nějakou komunitu a prostě tak, ať jsme tak nějak pohromadě. Pro mě je to zase naopak, spíš, já nevím, jak to vyjádřit, možná sobecké vůči tomu státu, když tak řeknu…"* (MUR9)

Identifikací imigrantské loajality ve smyslu propojení kultury, společnosti a státu se pak dostáváme k loajalitě občanské, která je vyjádřena aspirací na zisk občanství jakožto stvrzení vzniklého pouta mezi člověkem a státním celkem.

> *„Já jsem si říkala, že už stejně jsem tady dlouhou dobu, tak ono by to chtělo, protože už se učím tady, plánuju tady život, takže myslím, že to občanství by bylo jako důležitější. Přece jako já jsem to pojala tak, že to je ten stát, který mě přijmul a který mi dal vzdělání, všechno, prostě jako by mě přijal a dal mně možnosti. Že bych se měla stát teda občanem, že je to jakoby takový ten můj dluh tomuhle státu."* (ŽBD5)

V konceptualizaci zisku občanství, představené komunikační partnerkou MS2, se pak promítá i dříve nastíněný mechanismus sebe-selektivity, který představuje jakousi subjektivní nadstavbu formálních kritérií, která jsou pro zisk občanství (eventuálně jakýchkoli jiných výsad obyvatel a občanů státu) definována legislativně.

> *„Jo, já vím. Já si myslím prostě, že abychom se pokoušeli o občanství, tak musíme být prostě státu prospěšní, aby nás prostě Češi mezi sebe zařadit chtěli. Já si to myslím tak. Protože podle toho si myslím, že to se posuzuje. Musíme být bezproblémoví, musíme být prostě státu prospěšní."* (MS2)

Jazykový imperativ a ideál harmonického bi-/multilingvismu

Jedním z hlavních prostředků strategie *pokorného cizince* a *naučené submisivity* je pak integrace v oblasti jazykových kompetencí. Samotný jazykový imperativ, který si participanti ve vztahu k sobě samým, ale i svým dětem připisují, je složitou

kombinací vstupních a zvnitřněných přesvědčení, pragmatického rozhodnutí jít cestou nejmenšího odporu, ale i ostře zakoušeného pocitu praktické nevyhnutelnosti češtinu se naučit a používat.

> *„Ano, určitě. Tak když tady bydlíš, tak musíš potřebovat češtinu. Já nechápu ty lidi, kteří přijedou bydlet do cizí země a vůbec se neučí ten jazyk, protože oni umí angličtinu. Já taky umím angličtinu, ale já si myslím, že když tady bydlím, tak určitě musím znát tu češtinu.“* (MUR5)

Zejména u těch imigrantů, kteří disponují pozicí určité formální či neformální autority pak může být přesvědčení o kruciálním významu znalosti českého jazyka, tak jako u narátorky MUR10, součástí jakési osvětového, jazykově-integračního, poselství, které se z titulu své pozice krajanům snaží zprostředkovávat.

> *„A to samé se týká jazyka, protože hodně jich* [imigrantů z východní Evropy, pozn. autorky] *tady přijíždí a učí se ten jazyk jenom do té úrovně, aby jim bylo rozumět a aby oni rozuměli. A nesnaží se zlepšovat. To mi taky přijde, že je to tak, že ‚když tady žiješ, tak se snaž!' Je prostě potřeba trošku napnout síly a posnažit se naučit jazyk, mluvit více méně… Já sama mluvím s přízvukem, ano. No ale všechny ty roky jsem se snažila zlepšit svůj jazyk, poslouchala jsem, sama jsem se učila z nějakých učebnic. A to si prostě myslím, že je tady potřeba a je to to, co se taky snažím přinést těm lidem.“* (MUR10)

Spletitost faktorů, které tlak na osvojování češtiny působí, má – zvláště ve složce vnějšího tlaku – co do činění s diskurzivní konstrukcí *Čechů jako inspektorů integrace*, kteří svými projevy nutkání mluvit (a dobře) česky průběžně oživují a přiživují. V následující popisu motivace mluvit zvláště ve veřejném prostoru česky, poskytnutém komunikační partnerkou MUR2, se zajímavě spojují smyslové vjemy sluchu a zraku, kdy interpretace toho, jaké řečové projevy jsou přijatelné, je založena na tom, jak se Češi při poslechu cizího jazyka (ruštiny) dívají:

> *„To je přímo moje psychologické. Co se týká lidi, tak naopak. Prostě já jsem se styděla nějak. Prostě já jsem si všimla, že jak my začínáme mluvit rusky, lidi se na nás dívají. A mně se to nelíbí, jak se na mě dívají lidi, jako tak.“* (MUR2)

Přestože si v další výpovědi sama participantka obavu z nepřátelských reakcí na používání ruštiny ve veřejném prostoru vyvrátila, vnitřní tlak na jazykovou konformitu konceptualizuje jako více méně trvalý.

> *„Jo, potom jsem přestala už stydět. No, začali jsme lépe mluvit česky, ale no, trošku to jako zůstalo. Jak jezdíme autobusem a malá tam začíná mluvit rusky, tak jí říkám, že už umí česky a budeme v autobuse mluvit česky. Vím, že mi Češi nic neudělají, nebudou mě za to nesnášet, nic takového, ale prostě to tak mám."* (MUR2)

Výsledkem vlastního apriorního přesvědčení a dopadu reakcí na verbální i neverbální signály o tom, že je samozřejmé mluvit v Česku česky, je pak představa určitého *vnitřně-vnějšího bilingvismu*, která přisuzuje roli domácího jazyka mateřštině/mateřštinám a roli jazyka vnějšího prostředí češtině.

> *„Já nejsem rodilý mluvčí, já nějaké slovíčko ani nevím, jak mu* [synovi, pozn. autorky] *vysvětlit, nebo správně říct. On se ptá, jak to bude česky a já třeba nevím, jo. Ale snažím se. Třeba, když jsme venku, tak nikdy na něj nemluvím ukrajinsky, nikdy. V autobuse, v obchodě, na ulici – vždycky snažím se mluvit česky."* (MS2)

Harmonická vyrovnaná znalost obou (všech) jazyků, které jsou považovány za důležité, se ve skutečnosti ukazuje být spíše proměnlivým a křehkým ideálem než dosaženým či dosažitelným stavem. Jeho naplnění je současně závislé jednak na kritériích sebe hodnocení – zde opět vstupují do hry otázka sebepojetí, pohled na sebe sama, ale i zvnitřněné postoje okolí – a také sféry, kde k uplatňování češtiny dochází. V tomto ohledu mají participanti, jak ukazuje následující výrok, tendenci rozlišovat především mezi běžnou, konverzační, a specializovanou profesní komunikací, která je na nejrůznější jazykové nedostatky mnohem citlivější:

> *„Samozřejmě ano, lidi mi říkají, že mluvím dost rychle, plynule, nicméně jak říkám, jedna věc je ta odborná komunikace základní a druhá věc je třeba komunikace specializovaná. A mám potíže taky stále s diakritikou, mám potíže občas s nějakým skloňováním složitějším. A prostě jelikož – na rovinu přiznám, že nečtu ani beletrii skoro žádnou – tak samozřejmě o to přicházím, nějaké ty možná složitější pojmy."* (MBD1)

S ideálem harmonického a funkčního bilingvismu nebo multilingvismu na straně jedné a konkrétními možnosti a limity na straně druhé je jazykové úsilí velmi dynamickým procesem s velmi různorodými motivacemi. Jednou z markantních motivací ve vztahu k udržování komunikačních dovedností v mateřštině je kontakt s příbuznými a přáteli v zemi původu. Z pohledu rodičů se pak také jedná o otázku uskutečnitelnosti kontaktu mezi jejich dětmi a prarodiči, kteří často jiným než ruským, ukrajinským nebo běloruským jazykem nevládnou. V takovém případě pak může být tlak na zachování mateřštiny kvůli prarodičům jimi samotnými umocňován.

> *„Ne, že bych je* [děti, pozn. autorky] *nechtěla nějak k tomu vést, ale nebudu je nutit. Jako mají dost toho v češtině. A jsem ráda za to, že sami takhle si cestu našli. I když babička, maminka moje, vždycky říkala, že je musím naučit číst a mluvit, že je to ostuda. No, a oni časem stejně se to naučili oba sami postupně, umějí plynule číst ukrajinsky.“* (MUR12)

Případ této participantky dále názorně dokládá, jak snaha o syntézu heterogenních požadavků a motivací jazykového vývoje umocňuje neurčité pocity spojené s procesem ***sociokulturního balancování***. Výsledkem totiž může být faktické zpochybnění dovednosti přepínat mezi jazyky, ale i samotné úrovně jejich zvládání, a to jak v rovině hodnocení připsaného externími hodnotiteli (zástupci majoritní společnosti), tak možná o to výrazněji také sebou samým.

> *„My vlastně mluvíme doma ukrajinsky, ale mně přijde, že fakt už mám zkomolenou tu ukrajinštinu. I když jsem pak na sebe někdy naštvaná, protože potřebuju tlumočit a fakt si nemůžu vzpomenout, jak to bude v ukrajinštině to slovo.“* (MUR12)

Zejména u dětí pak takový neharmonický průběh vícejazyčného vývoje ostře kontrastuje s představou, že se děti zvládnou naučit jazyk rychleji a/nebo že jej přirozeně nasají z prostředí, v nichž se pohybují.

> *„Jim se ten jazyk strašně hodně míchá. Protože my jsme chtěli zachovat tu ruštinu kvůli babičce s dědečkem, protože se taky chtějí bavit s vnoučaty, takže tady máme trošku ruské prostředí s kamarády, že mají taky kamarády Rusy, tak jsme se snažili tak nějak zachovat oba jazyky* [ruštinu a češtinu, pozn. autorky]. *Ale pro ně to jde těžko.“* (OUR5)

Narušení trajektorie postupného osvojování jednotlivých jazyků může být v různých fázích jazykového vývoje u dětí doprovázeno velmi konkrétními dopady na psychický, případně psychosomatický stav potomků.

> *„A ten malý má guláš v hlavě. On občas přijde a řekne mi, třeba jako nedávno: ‚Mami, proč mi děti ve školce nerozumí?'“* (MS2)

Rodiče, pro které problémy s vícejazyčností nepředstavovaly výraznější aktuální problém, popisovali situační přepínání jazykových kódů, které se u dětí řídí konkrétním sociálním prostředím a hlavními aktéry v nich přítomných.

> *„Pokaždé jinak. Možná, když si hrajou, tak hodně mluví česky. Všimla jsem si, že když do toho nezasahuju já, tak ta čeština, protože jako by hrajou si s kamarády. Když něco vyřizují, že oni mně něco vysvětlují nebo já jim dám nějaký úkol a oni začínají odmlouvat, tak to většinou rusky, myslím, protože jsou zvyklí na mě s ruštinou. Asi jsem neslyšela je mezi sebou se bavit ukrajinsky. Myslím, že ne.“* (MS1)

Participant OUR1 i někteří další rodiče pak zaznamenali u dětí minulou či probíhající fázi příklonu k češtině, kterou si potomci osvojili z vnějšího prostředí a mají tendenci přenášet ji i do prostředí domácího, což může v případě odlišného tempa nabývání jazykových kompetencí v jednotlivých generacích proměňovat celkovou dynamiku nastaveného jazykového modelu rodiny.

> *„Tak oni už i doma zkouší, že budeme mluvit česky, prostě už se to naučili. Ale pak zase my* [rodiče, pozn. autorky], *pro nás je to horší.“* (OUR1)

Ideál harmonické bi-/multikulturality

Výše popsaný princip či ideál více méně harmonické jazykové syntézy je patrný také v otázce kulturního ukotvení participantů a u rodičů pochopitelně i jejich dětí.

> *„Já docela často jezdím* [do země původu, pozn. autorky], *protože jsem se rozhodla, že chci, aby moje dítě znalo nejenom jazyk, ale tak jako očuchalo tu kulturu. Jo, prostě aby bylo nebo vyrůstalo podle možností i v té mé původní kultuře. Takže my tam trávíme prázdniny, o Vánocích, prostě jezdíme tam docela často. Teď, jak dcera chodí do školy, tak tam samozřejmě nebýváme tak, jak předtím, když třeba jsem byla na rodičovské nebo chodila do školy.“* (MUR11)

Četné abstraktní, ale i vysoce konkrétní příklady kombinování a propojování různých prvků, tendencí a praktik, které by ideálně měly zajistit uvědomělou a vyrovnanou syntézu kulturního základu obou/všech prostředí, jsou zároveň ukázkami procesu ***sociokulturního balancování***.

> *„Mně připadá, že pro něho to není rozdíl. No, protože my ten rozdíl tak nezdůrazňujeme. On se ve školce baví více s těmi, kdo mluví rusky, ale ne proto, že je to jeho myšlenka, že se bude bavit s těmi, kdo mluví rusky, ale proto, že je pro něho prostě jednodušší se s nimi bavit. Ale teď ke konci tohoto roku jsem si všiml, že se více začíná bavit také s českými dětmi, holčičkami. Opět: my v naší rodině mu říkáme o tom, odkud jsme přijeli a že jsme přijeli sem, že to jsou různé země. V podstatě proto, aby chápal, že to jsou různé země. Ale my, …no, my nezdůrazňuje národnostní rozdíl, protože pro mě osobně je nacionalismus něco divného, strašného. Nic, čemu bych chtěl učit svého syna. Ale zároveň sdělovat mu tu informaci, že jsme sem přijeli, přestěhovali se, mi přijde důležité, protože to je nějaká úcta k těm, kteří se tady narodili…“* (OUR7)

Pnutí, které snaha o vybalancování souběžné přináležitosti k různým sociokulturním prostředím může přinášet, vychází u dospělých, tedy rodičů i bezdětných, převážně z procesů interakce, u rodičů pak do hry vstupuje hodnocení toho, co je v jednotlivých prostředích dobré pro ně a co pro dítě/děti.

> *„Ale vím, že to* [země původu, pozn. autorky] *není dobrá země pro to, aby v ní vyrůstal můj syn. Není tam dost příležitostí. Na druhé straně je to země předků a chtěl bych, aby on ty kulturní aspekty národnosti dostal. Protože například lidé jsou velmi uctiví k sobě navzájem.“* (OUR8)

9.5. Strategie a taktiky vypořádávání se s hlavními výzvami

Rozbory témat, která se v rámci jednotlivých hlavních výzev ukázala jako podstatná, obsahují i popisy konkrétních strategií a taktik uplatňovaných při řešení dílčích záležitostí. Na následujících řádcích se pokusím shrnout a za pomoci výpovědí komunikačních partnerů a partnerek ilustrovat hlavní obecné tendence, které snahy o zvládání výzev ideově i prakticky podmiňují.

9.5.1. Multiplikace možností

Rozšířenou a v zásadě multifunkční strategií je zjišťování a zajišťování různých možností a variant řešení, které se v případě potřeby dají uvést do praxe.

Status pobytu

Jak jsem několikrát naznačila, výrazným zdrojem ***nejistoty***, tudíž i předmětem specifických postupů pro její zvládání, je status pobytu a na něj navázaná škála sociálních důsledků. Ty jsou zároveň oblastí, ve kterých se snaha o *multiplikaci možností* projevuje nejostřeji.

> *„Takže jsem se rozhodla, že tady zůstanu. A proto jsem si vlastně našla nejdřív práci, abych měla případně, kdybych se nedostala na univerzitu, účel pobytu. Já jsem se natolik bála, že jsem si našla vlastně dva účely pobytu: nejdřív jsem našla tu práci, pak udělala ty přijímačky."* (ŽBD1)

Právě práce tvoří se statusem pobytu nejčastější tandem jistoty, na který je proto směřována patřičná strategická i taktická pozornost.

> *„A mně to radili Češi, tak jsem zvažovala, že si půjdu s tím diplomem někam. Ale potom jsem dostala tady práci, tak už nemám o to zájem. Teď mám zájem o to, abych si zařídila tu employee card taky. Abychom byli krytí, víte, pokud by manžel ztratil práci, protože formálně to je tak, že jak jsme přijeli tady podle jeho práce, tak jestli on ztratí práci a nenajde novou během tří měsíců, tak my budeme muset odjet."* (MUR2)

V hierarchii jistot představuje z hlediska statusového postavení hlavní metu povolení k trvalému pobytu, který zároveň vystihuje úroveň všeobecného statusového a částečně i identifikačního uspokojení.

> *„No, a pak, když jsme podali žádost na ten trvalý, tak to už jsme byli takový, bych řekla svým způsobem frajeři, protože už jsme podali, tak jsme jedním krokem napůl Češi. Protože to znamenalo, že už budeme mít ta práva, jaká máte vy. No, kromě práva volit, samozřejmě."* (MS3)

Patná snaha vytvářet si zdaní vrátka se pak promítá i do otázky zisku českého občanství. To je na jedné straně chápáno jako vrchol úsilí o zajištění statusové jistoty, na druhé straně je nebo bylo blokováno požadavkem pozbytí občanství původního, které by tuto základní logiku paralelních alternativ zcela popřelo.

„Mám dvojí. Já jsem právě nechtěla podávat na české občanství, protože bylo potřeba vzdát se toho svého. A když Česko přijalo zákon v roce 2014, pokud se nepletu, možná se pletu, ale byl přijat zákon, že může mít člověk dvojí občanství. A já jsem v polovině roku 2018 podala žádost o občanství, po té proceduře, kdy bylo přijato, že je možné mít dvě občanství a není potřeba vzdávat se svého rodného.“ (ŽBD4)

Jak dokládá výrok participanta MBD2, touha po zisku občanství může být přímo zasazena do kontextu procesu, který v analýze označuji jako ***empowerment***, tedy jako završení procesu sociálně-právního etablování jedince spojeného současně s multidimenzionálním přilnutím k České republice.

„Já už jsem o tom přemýšlel a už na tom pracuji. Chci dostat české občanství a dál tady v klidu žít už s právy občana.“ (MBD2)

U rodičů je pak motivace k absolvování procedury zisku občanství opět významně navázána na děti, které pociťovanou potřebu zajišťovat a absolutizovat míru pobytové a sociální jistoty svou přítomností v rodině pohání.

„Pak najednou ten trvalý, pak občanství. Říkám, že svět se mění, aby byla nějaká jistota. A to už bylo v době…jo, spíš tou motivací byla dcera. Jo, to mě donutilo tak jako uvažovat, že to chci mít prostě pro jistotu, pro klid.“ (MUR11)

Symbolická kvalita občanství se pak projevuje také ve způsobu, jakým je interpretována jeho hodnota na mezinárodní scéně.

„Protože my bychom i tak dělali to občanství. Teď jenom tak jako proč: máme příbuzné v Americe, nemůžeme teď odjet jako Ukrajinci, protože je to problém. Oni se bojí, že my tam budeme chtít zůstat nebo co. Budeme Češi, tak v klidu tam můžeme odjet.“ (OUR3)

Na druhé straně právě mezi Ukrajinci panuje pozoruhodný postoj k občanské příslušnosti. Komunikační partneři a partnerky původem z Ukrajiny by duchu výše popsané logiky české občanství jako účelné doplnění svého ukrajinského občanství přijali, jsou ale zmateni výkladem příslušného zákona ve své rodné zemi.

„Já vím, že už se to měnilo. Protože v jednu chvíli jsem slyšela, že prostě oni chtějí, aby si člověk vybral. Tam se nějaké hodně velké odkupné platilo za to, že pozbudeš prostě ukrajinské občanství, ještě ses měl nějak odkoupit. Pak jsem

slyšela, že oni jako to nějak udělali tak, že se nemusíš vzdát toho ukrajinského občanství, že můžeš mít dva. Ale teď nevím, jak je to, protože ono se to mění." (MS2)

Z důvodu panujícího přesvědčení o nemožnosti získat české občanství bez pozbytí toho ukrajinského většinou dotazovaní občané a občanky Ukrajiny zůstávají v režimu povolení k trvalému pobytu, které tak jejich kritériím životní jistoty aktuálně odpovídá více.

„Na druhou stranu Česká republika za tu dobu, co jsem tady, přijala zákon, který dovoluje více občanství. Ukrajina nedovoluje. Takže tím, že získám české, správně podle legislativy ztratím ukrajinské. A to bych samozřejmě nechtěla. Takže zatím o změně občanství neuvažuji, mně trvalý pobytu v ničem tady nevadí." (MS1)

Uplatnění na trhu práce a zdroje obživy

Postup označený jako *multiplikace možností* nachází své místo v řadě dalších sfér života, výrazně také v oblasti uplatnění na trhu práce, zajišťování obživy a udržování životního standardu. Pro praktiky spojené s řešením těchto otázek je typická motivace konstrukcemi typu *bez práce nejsou koláče*, *štěstí přeje připraveným* či *účel světí prostředky*, doprovázenými současně vysokou mírou flexibility.

„A překlady jsem se začala zabývat, protože tady jsem ze začátku nemohla nic najít, nějakou práci v oboru. A pak se mi to zalíbilo, líbilo se mi psát texty, hezky se mi dařilo, proto jsem to začala dělat." (MUR10)

Participantka MUR14 pak svou výpovědí názorně ilustruje propojení multiplikačních a zajišťovacích strategií aplikovaných v oblasti zaměstnání s procesem zvládání budoucí sociální nejistoty, která je přímým důsledkem migrace.

„Ne, já bych chtěla žít v Česku. Já jsem si podala přihlášku na magisterské studium letos. Uvidím, jestli se to povede, jestli mě vezmou. Protože pracovat jako fyzioterapeut je fyzicky náročné a už mám svoje roky. A když beru v úvahu, že abych mohla jít do důchodu, potřebuju třicet pět let práce, protože za tu práci, co jsem dělala na Ukrajině, mi spočítají důchod tam, a abych dostala normální penzi v Česku, potřebuju třicet pět let odpracovaných, takže bych do důchodu

šla skoro v osmdesáti. Já nevím, jestli se té doby dožiju. Ale v magisterském studiu je obor administrativa ve zdravotnictví. Kdybych měla už toto vzdělání, to bych možná přešla na nějakou administrativní práci. Takže jenom takový cíl teď mám.“ (MUR14)

Jak jsme viděli v kapitole o ***kloubení rolí***, přizpůsobení se současným podmínkám i za cenu rezignace na vlastní profesní či kariérní aspirace je s touto výzvou velmi úzce propojeno, kdy zejména u rodičů zvýrazňuje tlak na zajištění obživy rodiny. Jak ukázala pasáž věnovaná propojení rodičovství, ***kloubení rolí*** a problematiky genderu, v případě matek samoživitelek dochází ke kumulaci pečovatelské a živitelské role v osobě matky, u úplných rodin se pak dělba povinností více či méně striktně přidržuje představy otce jako hlavního živitele.

„Ale on [manžel, pozn. autorky] *tu možnost výběru moc neměl, protože ty peníze jsme opravdu potřebovali jako i na to živobytí, tam na ty děti a tak. Takže vlastně on ze začátku pracoval u někoho, vždycky takové nějaké práce, co jako vůbec nesouvisely s tím, co studoval a tak. No, a pak si založil firmu.“* (MUR12)

9.5.2. Smíření a naděje

Další ze strategií, které participanti pro zvládání či vyrovnávání se s různými formami ***nejistot*** aplikují, je interpretace nastalých situací podle hesel, že *vždycky může být hůř* a *něco je lepší než nic*, případně že *naděje umírá poslední*. Tyto postupy jsou rovněž doprovázeny částečnou rezignací na plnohodnotnou kontrolu nad tím, jak se věci budou dále vyvíjet.

„Kdyby nešlo, tak si říkám: taky se dá všechno v životě měnit v průběhu. Hlavně, aby člověk měl k tomu přání to změnit.“ (ŽBD2)

V případě věřících je kontrola nad životní situací přenechána přímo Bohu.

„Já věřím na Boha a vždycky říkám, že prostě Bůh na všechno má svůj plán a všechno se kvůli něčemu děje, že nikdy nic není jen tak.“ (MS3)

9.5.3. Relativizace závažnosti a výjimečnosti

Současně jsou patrné tendence odebrat hodnocení situací, zvláště, pokud jsou poznamenány přítomností krizí, prvek exotičnosti či exkluzivity.

„Ale já si myslím, že každý jakoby zažívá něco v průběhu toho života negativního. To není tak, že by furt něco dobrého člověk zažíval, neměl problémy a jako by nic neřešil. To tak každý má něco svého.“ (MS3)

Jako zvládací strategie pro zmírňování dopadů nejistoty, nezdarů a pochybností slouží také zprostředkované zkušenosti, případně současně odstrašující případy či připomínky toho, jaké etapy již mají participanti za sebou a nechtějí je opakovat.

„I teď, jak se potkávám s těmi lidmi, jak se dostávají do takových jako těžkých situací různých, tak jsem ráda za to, co už mám, no.“ (MUR8)

9.6. Identifikační spektrum

Dynamická změť faktorů, které se v procesech ***sociokulturního balancování, kloubení rolí, zvládání nejistoty*** i ***empowermentu*** prolínají, se projevuje různými, neméně dynamickými formami sociokulturní identifikace a subjektivních pocitů sounáležitosti a přináležitosti k teritoriálním entitám.

Citace participantky MUR2 ilustruje, jak se v rovině subjektivní konstrukce pocitu domova protínají prvky souběžného vykořeňování ze země původu a pozvolného limitovaného zakořeňování v ČR, které ve své plné síle vedou k jakémusi stavu současného *identifikačního vakua*.

„Víte, pocit je takový, že už nikde není můj domov. Už on není ani v Rusku, už není ani na Ukrajině, a ještě není úplně tady. Jakoby on neexistuje ten můj domov.“ (MUR2)

Výraznou roli zde hraje již mnohokrát zmiňované právní postavení, které souběžné procesy dílčího vykořeňování ze země původu na straně jedné a zakořeňování v Česku na straně druhé rámuje.

„Já vím, že jsme cizinci pořád, nemám – třeba já mluvím za sebe – pořád mám trvalý pobyt, nemám občanství. Trvalý pobyt nějakou jistotu poskytuje, ale pořád nejsme občané. Třeba se změní zákony, já nevím. Třeba se naskytne nějaká situace celosvětová, nevím, jako třeba covid nebo co v tom státě, že se budeme muset vracet. Takže nikdy neříkám nikdy, protože nikdo neví, co bude zítra, že jo. Když se budeme muset vracet, tak se vrátíme. Tak mám tam rodinu, mám tam domov svým způsobem.“ (MS3)

Trvalost a univerzálnost stavu mezibytí ve vztahu k sociální přináležitosti vyplývá z nastavení současného imigračně-integračního diskurzu, který má za následek několikrát zmíněnou existenciální nejistotu. Ta totiž zasahuje nejen krátkodobý či střednědobý, ale právě i celkový horizont budoucího života. Citace participantky MUR12 ukazuje propojení dimenzí ***sociokulturního balancování*** komplikovaně se vztahující k oběma státům, což činí představu určité ***nejistoty*** komplexní a v zásadě permanentní.

> *„No, a když takhle někdy sedíme s manželem a říkáme, co jako bude dál, kdybychom tady zůstali. Ale jakmile tady nemáte těch třicet pět let odpracováno, tak nedostanete nic, jo. Teď ještě můžeme pracovat, tak pracujeme. Ale co, když člověk pak nemůže pracovat? Kde dostaneš ten důchod (!), no? Tak to je teď ta otázka. Těch třicet pět let nasbírat není žádná sranda, protože ono, jak jsem říkala, ze začátku taky člověk neměl nějakou stálou práci, nějaká dohoda o provedení práce nebo něco takového, takže to se nikde nezapočítávalo. Tak z toho jako má člověk opravdu strach, co dál, no. Ale to není jenom tady (!), to i na Ukrajině je stejně. I když tam ten důchod: moje maminka dostává dva tisíce korun! A celý život pracovala jako učitelka na základní škole a takže vlastně dva tisíce dostává. A ceny jsou obdobné jako tady. Jako na jídlo a na různé poplatky.“* (MUR12)

Je to také emocionální pnutí, které kombinuje pocit trvalých závazků spojených s životem v Česku – zejména, ale ne výlučně, ve spojitosti s konstruktem v zájmu dítěte – a současně zakoušenou *identifikační nejistotu*, vede některé participantky a participanty k nepříznivému sebenaplňujícímu se proroctví, že je bude pocit částečného *identifikačního vakua*, byť narušovaného dílčími integračními úspěchy nebo dokonce pocitem smíření či spokojenosti s aktuálním životem, doprovázet už napořád.

> *„Naprosto chápu lidi, který někde bydlí dlouho, jsou jakoby mimo v jiné zemi, a pak se nechtějí vrátit, protože jako by nemají kam se vrátit. Chápu třeba starší lidi, kterým už potom ti kamarádi odchází, že už jako ve věku 60 nebo 70 roků, že už jako představa, že já bych se v důchodovém věku vrátila na Ukrajinu, tak já asi nebudu mít nikoho.“* (MS1)

Výrok participanta OUR6 pak reprezentuje perspektivu, která popisované identifikační rozkročení mezi jednotlivými státy/sociokulturními prostředími chápe stále sice jako mezibytí, nicméně nikoli jako pasivní a nostalgii vyvolávající důsledek, nýbrž jako výsledek aktivní duální konstrukce pocitu skupinové příslušnosti.

> *„Ale nás to zajímá, pro nás už to nerozhoduje, protože my necítíme, že bychom vymezeně byli nějak jenom Ukrajinci a nic, nebo jenom Češi a nic. My máme trošku jiný vztah k tomu vnímání.“* (OUR6)

Existují však okolnosti a motivy, k nimž patří mimo jiné i délka pobytu, které mají potenciál posouvat perspektivu subjektivní identifikace ve prospěch České republiky, a to i navzdory přetrvávajícímu neplnohodnotnému legislativnímu postavení.

> *„Je to lepší určitě. Je to lepší a už jsme si zvykli. Já už přijíždím na Ukrajinu jako na návštěvu, už nejedu jako domů, víte. Já už jsem tady doma. Protože už když jedu, tak už jenom na návštěvu, i když říkám, že jedu domů. Ale to už není domů, to už jak přijedu, tak tam už se všechno hodně mění.“* (MUR5)

Komunikační partner MBD2 pak konceptualizuje své budoucí spojení s Českou republikou jako stav, který má sice kořeny v jeho rozhodnutí se přestěhovat a volit určité integračně-adaptační strategie, jejich výsledek chápe už ale spíše jako vnější podmínku, která budoucí perspektivu ve své podstatě determinuje jako vázanou na Česko.

> *„No, já už nemám jiný život než ten v Česku. To není o tom, jestli to vidím, to je fakt, který nastal. Já už v Rusku nic nemám, všechno už mám tady.“* (MBD2)

U rodičů se jako vlivný, situačně dokonce absolutní faktor orientace krátkodobého, střednědobého a eventuálně i dlouhodobého horizontu budoucnosti na české prostředí vyskytuje přítomnost dětí, reprezentovaná mohutnou kategorií *v zájmu dítěte*.

> *„A zvykla jsem na tu pohodlnost pro děti. Protože jako, když máš děcko, tak tady je moc pohodlný život pro lidi s dětmi. Všude dětské kluby a všechno tak, ne tak jako v Rusku.“* (MUR2)

Kategorie *v zájmu dítěte* funguje jako kotva nejen pro celou Českou republiku, ale nezřídka také z hlediska konkrétní lokality.

> *Do Ukrajiny už určitě ne. Na začátku jsme si mysleli, že možná půjdeme dál. Nějaká Itálie, Španělsko, ale teď už jsme nějak tady, když už máš děcka. Když člověk je jenom sám, tak to nevadí. Ale když je děcko a jde do školy, do školky, už má nějaké kamarády, to už není tak jednoduché."* (OUR3)

U rodičů větších dětí bývá často orientace na budoucí život v Česku potomky samotnými otevřeně umocňována či přímo iniciována. V takovém případě se kategorie zakořenění u druhé či jedenapůlté generace zdá být mnohem jednoznačnější, než jak je tomu u jejich rodičů. To rodiče jednak chápou jako více méně objektivní stav, který s percepcí rodičů za prvé může a nemusí korespondovat a za druhé může být poznamenán emocionálními rozpory.

> *„No, to je složitější. On se považuje za Čecha. Takže i když říkám: ‚Nejsi Čech.' – ale: ‚Co mám napsáno? Jsem Čech!' No, on se cítí tady doma, ne tam. Tam* [do země původu, pozn. autorky] *on jede na návštěvu."* (MUR7)

V podobných případech, jako je ten prezentovaný participantkou MUR7, ale dále také komunikační partnerkou MUR12, se jedná v zásadě o přenos pocitu identifikační rozpolcenosti, kdy rodiče ke své vlastnímu pocitu vykořenění a současnému nezakořenění přičítají neurčitý pocit z toho, že děti vnímají otázku identifikace ve prospěch Česka mnohem jednodušeji či jednoznačněji.

> *„Ale z druhé strany já jsem si pak říkala, že ony ty děti taky ztrácí takovou tu identitu, ony nevědí jako. Ony nejsou ani Ukrajinci, protože když přijdou na Ukrajinu, už mluví s přízvukem. Jako oni nemluví čistě ukrajinsky už."* (MUR12)

Na opačném kraji spektra pak stojí participant OUR8, který teprve v zájmu čerstvě narozeného dítěte přehodnocuje pohled na hodnotovou základnu českého sociokulturního prostředí, v důsledku čehož o něm jako o vhodném klimatu pro výchovu dítěte pochybuje.

> *„Uf, já myslím…. Já nevím. Já nevím… Já vím, že to* [zůstat v ČR, pozn. autorky] *můžu udělat. Můžu jít kamkoliv. Můžu se adaptovat na cokoliv, ale jestli to chci? Asi ne. Samozřejmě uvidím ještě. Vím, že tady mám ještě další čtyři roky, minimálně. Protože moje žena bude studovat další čtyři roky. Nebo*

pět, je to nekonečné. Takže o tom budu přemýšlet. Ale pro teď nevím… Myslím, že ne. Já nemám rád tu kulturu, ty teenagery – vidím ty teenagery – a nechci, aby syn byl takový." (OUR8)

K faktorům pragmatické konstrukce pocitu domova v ČR, implicitně obsahujícím prvky smíření či odpovídajícím konstrukcím něco je lepší než nic a účel světí prostředky, zároveň stejně tak implicitně hraničícím s přesvědčením, že není jiné východisko, patří interpretace dosavadní migrační trajektorie. Pokud totiž participanti zmiňovali určitou vyčerpanost migrací, bylo to právě v souvislosti s předpokladem dalšího setrvání v České republice.

„Protože musíš zase učit jazyk, musíš všechno to projít, co jsme už prošli. Tak už to není tak jednoduché. Tak spíš ne, spíš zůstaneme tady." (MUR5)

Narátorka MUR4 snahu vyhnout se postmigrační zátěži zpětně konceptualizuje jako jeden z důvodů odchodu z původního manželského vztahu, který se právě v představě o geografickém ukotvení budoucího života diametrálně rozcházel.

„No, to byl právě hlavní důvod, že on [bývalý manžel, pozn. autorky] *se chce stěhovat do Ameriky. A on chtěl, abych já jela s ním do té Ameriky s dítětem, protože on tam má rodinu. A já sem řekla, že podruhé už to nedám. Já se nechci podruhé stěhovat do cizí země. No, takže my jsme neviděli v tom posun, protože on nechce bydlet tady, nechce v Moskvě, ale chce do Ameriky. A já sem řekla, že do Ameriky já samozřejmě nepojedu, protože mám tam* [v Rusku, pozn. autorky] *mamku, nemám sourozence. Tady já můžu přijet rychle do Moskvy kdykoliv autem, vlakem, letadlem. Z Ameriky jenom letadlem, a to není tak rychlé. A taky nechci začínat zas všecko od začátku. Tak v tom to bylo."* (MUR4)

Participantka MUR1 v popisu nakonec neuskutečněné dovolené odhaluje, že důsledky migrace mohou být pojímány jako zkušenost s hodnotou jakési univerzální determinanty, která třeba i dočasně ovlivňuje celkový náhled na přeshraniční mobilitu.

„Strašně chtěly [děti, pozn. autorky] *do Chorvatska letos s kamarády a jejich rodiči. Tak se to plánovalo, ale nakonec z toho sešlo. No, upřímně řeknu, že jsme si s manželem oddychli, protože nás trochu děsila ta představa zase se někam balit a jet, kočovat, i když jenom na dovolenou…"* (MUR1)

Vyhraněný, ve prospěch návratu do země původu převrácený, konec identifikačního spektra reprezentují příběhy imigrantů, kteří čelili velice podobným dilematům, kontradikcím a problémům, a dokonce na ně aplikovali i stejné analyticko-interpretační konstrukce, výsledek vyhodnocení celkové situace ale vyzněl ve prospěch plánovaného opuštění ČR.

> *„Já nelituji toho, že jsem jel do Česka. Pochopil jsem, jak to ve skutečnosti funguje. Teď mám představu ne z obrázků, ne z reklamních článků o turismu. (…). Takže já mám teď reálnou zkušenost a nepletu si turismus s emigrací. Turismus v Česku znamená přijet, popít pivo, pobýt v hotelu, podívat se na hory, na krásnou krajinu. A emigrace znamená věnovat se byznysu, stýkat se s lidmi, podívat se, jak to všechno funguje, opakovaně si nabít nos.“* (MBD3)

Rozhodnutí o uzavření životní etapy spojené s Českem nabízí i pohnutý příběh participantky MS4, která zároveň ilustruje převrácení konstruktu v zájmu dítěte z pozice relativně silné kotvy pro život v ČR do pozice impulzu pro návrat do země původu, a to navzdory deklaraci pocitu sounáležitosti s českým prostředím.

> *„Proto na má bedra teď spadlo zaprvé najít bydlení pro mě s dcerou a za druhé najít bydlení pro syna. Protože tady jsou prostě strašně vysoké ceny. Hodně vysoké, nedosažitelné ceny bydlení. Proto jsme se my s dcerou rozhodly* odjet a *žít tam, kde mám příbuzné a kde mám rodiče. Já velmi doufám, že ty díry v zákonech někdy zalátají a že někdy v této společnosti budou na prvním místě děti a ženy a budoucnost, česká budoucnost. Pokud se na první místo nepostaví ženy a děti a jejich zájmy, tak země nemá budoucnost, bohužel. Mně se Česko moc líbí, já se tady cítím, moje srdce zůstane tady. Já se tady cítím moc dobře. Mně jsou blízké české lesy, pole, vesnice, to všechno se mi moc líbí. Ale sám život mě nutí odsud odjet.“* (MS4)

10. Odpovědi na výzkumné otázky

HVO: *Jaká je konstrukce a interpretace životních strategií dětných a bezdětných imigrantů z bývalého SSSR?*

Analýza odhalila, že životní strategie participantů jsou zasazeny do zastřešujících rámců, které jsou kompatibilní s určitou životní filozofií, světonázorem a hodnotovým žebříčkem jejich nositelů. Ty jsou zároveň doplněny souborem postupů, které lze označit jako taktiky, případně copingové strategie, sloužící k vyrovnání se s aktuálními podmínkami a dostupnými možnostmi a zdroji dosahování zastřešujících, či dílčích nebo modifikovaných cílů. Jedná se o promyšlené postupy, které mají vést k dosažení neméně promyšlených cílů, zároveň místy vykazující rysy automatické aplikace osvědčených vzorců. V tomto ohledu postupy, tedy jak propracované strategie, tak i ad hoc aposteriorní taktiky, vykazují různou míru proaktivnosti a reaktivnosti. Hranice mezi nimi je přitom v důsledku prvku flexibility, který je ve výsledném obrazu analyzovaných strategií velmi podstatný, často velmi porézní a dynamická.

Všechny strategie souvisejí s hlavními výzvami a jejich dimenzemi, jež odhalila analýza, tedy ***zvládání nejistoty, kloubení rolí, sociokulturní balancování*** a ***empowerment.*** Ty významně interagují s konstruktem mise za lepší život, často obsaženém v konceptualizaci samotného migračního aktu. Konceptualizace migrace jako mise za lepší život nicméně z hlediska životních strategií v jejich návaznosti na migraci nemusí být apriorní, nýbrž aposteriorní, případně ad hoc element, vyvolaný například přijetím původního migračního cíle někoho jiného (partnera/partnerky, rodiče). Vedle toho existuje řada dalších motivů, které migrační záměr jako způsob řešení aktuální životní situace akutně nebo zpětně podnítily. K nim patří především různé typy konceptualizace migrace jako prostředku určité emancipace, cesty za seberozvojem či sebeuplatněním nebo začátkem zcela nové životní etapy.

Podstatným společným rysem strategií je jejich egocentričnost ve smyslu zaměření se na sebe samého jako hlavního iniciátora a vykonavatele rozhodnutí, i kdyby byla činěna s přesvědčením, že člověk nemá jinou možnost. V tomto ohledu mají participanti tendenci stavět na analytickém a pragmatickém přístupu, který je také důležitým předpokladem pro zjišťování a zajišťování paralelních možností a alternativ, tedy jakési záchranné sítě záložních plánů, které mohou být v případě potřeby aktivovány. Pro tyto přístupy byla v analýze zvolena idiomatická označení

typu *život je boj* (analogicky v implementaci na migrační zkušenost jako *migrace je boj; jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá; co tě nezabije, to tě posílí; štěstí přeje připraveným; bez práce nejsou koláče*). Typickou promyšlenou proaktivní a do značné míry také preventivní strategií, která ovšem vykazuje úzkou vazbu na flexibilitu, jež v tomto ohledu může působit jak preventivně, tak zajišťovat případné způsoby reaktivního jednání, je *multiplikace možností*. Především pak ve vazbě na postmigrační zkušenost a z ní vyplývající sociální roli cizince se jedná o multifunkční strategický i taktický mechanismus, aplikovaný a aplikovatelný v různých sférách sociálního života. V tomto ohledu do hry vstupují ještě konstrukty *účel světí prostředky; něco je lepší než nic; naděje umírá poslední* a *vždycky může být hůř.* Poslední tři konstrukty zároveň obsahují prvek smíření se s nemožností mít absolutní kontrolu nad každou situací i celkovým životním směřováním a jsou doplněny také prostorem pro roli osudu obsaženým v konstruktu *shodou okolností*. V pozitivním smyslu je souhra okolností něco, co člověku obrazně řečeno spadlo do klína bez jeho/jejího vlastního přičinění, v negativním smyslu je to souběh událostí, která ve výsledku vyžaduje o to úpornější snahu komplikace překonat. Zatímco druhý popsaný scénář iniciativu a aktivitu předpokládá explicitně, první – příznivá shoda okolností – svádí k představě, že mezi osobní snahou a nastalým úspěchem kauzální vztah neexistuje. Podrobný rozbor výpovědí participantů ovšem ukázal, že v případě úspěchů interpretovaných formou, že se „prostě staly", šlo často o završení procesu, který sami participanti iniciovali, přiživovali a směřovali ke kýženému výsledku.

Přestože ideová báze konstrukce strategií do značné míry pracuje s vlastní zodpovědností za naplňování cílů a vyrovnávání se s různými výzvami, neděje se tak v sociálním vakuu. V tomto ohledu sociální sítě i v rovině jejich absence slouží jako podstatná složka životních, ale i copingových strategií a taktik, které tvoří skutečný nebo ideální repertoár prostředků, kterými participantky a participanti chtějí zvládat svůj život. Z hlediska utváření a udržování sociálních sítí je rovněž možné identifikovat určité obecné tendence. Ty odpovídají předpokladům vyjádřeným příslovími *bližší košile než kabát; svůj k svému; přátelé jako rodina*. Zejména rodina se ukázala jako velmi důležitá, ne-li zásadní, podpůrná síť, jejíž moc je nicméně v postmigrační situaci limitována řadou praktických i organizačních bariér. Proto může být nahrazena vazbou na vrstvu velice blízkých přátel, kteří všechny očekávané náležitosti rodinné podpůrné sítě dokážou do značné míry substituovat. Zvláště pak v případě vazeb na ruskojazyčnou/postsovětskou komunitu se může jednat

o důsledek ***sociokulturního balancování***, tedy mimo jiné i způsob vyrovnávání se s existujícími bariérami v interakční rovině. Funkce krajanských, ko-etnických sítí jsou nicméně velmi různorodé. Z instrumentálního hlediska jde o jakési adaptačně-integrační know-how, založené na sdílené autentické imigrační zkušenosti. Ta je zároveň úzce propojena s rovinou emočního souznění, eventuálně umocňovaného pocitem sdílené kultury či jazyka. Na druhé straně se orientace na podpůrné krajanské sítě dá nahlížet také jako svébytná integrační strategie, eventuálně obsahující prvek institucionálního a sociálního ***empowermentu***. Děje se tak tím, že sítě poskytují zdroje pro zvládání výzev, které jsou spojeny se sociální rolí cizince, současně může začleňování do krajanských sítí fungovat/být zamýšleno jako první krok celkové integrace. Zvláště pokud imigranti bezprostředně po příjezdu disponují omezenými vazbami na krajanské sítě v lokálním či celorepublikovém měřítku, integrace do neznámého prostředí s vybranými známými charakteristikami – jazyk, region původu – může být předpokladem pro rozvoj ostatních dimenzí integrace v klasickém slova smyslu.

Jak jsme viděli v analýze, přináležitost k funkční krajanské komunitě také vytváří základ pro budování pocitu sounáležitosti s českým prostředím a pocit domova. Podstatným je v této souvislosti fakt, že příslušnost k sítím, ať už krajanským, cizineckým či těm, které jsou orientovány na majoritní společnost, není automatickou zárukou pozitivních zdrojů, ale ani nutným cílem interakčního úsilí. Z pohledu jedince totiž jako nezanedbatelné faktory počínání v oblasti sociálních vztahů vystupují například autentická či zprostředkovaná zkušenost, zejména pak různé formy skupinových stereotypů, které pak především ve vztahu ke krajanským sítím zakládají kritérium, že *společný jazyk/původ nejsou vše.* To vede jednak k obezřetnému posuzování funkcí, které společný jazyk a kultura v jednotlivých kontextech plní, současně k nevyhnutelné relativizaci představy, že by se z pohledu participantů mohlo jednat o vyčerpávající hledisko. Ve většině případů vzešlo kritérium shodnosti či podobnosti etnického/národnostního, kulturního či jazykového původu jako podřazené hodnotícímu kritériu kvality člověka, které se zakládá jak na určitém morálním a etickém nastavení dotyčné osoby, tak také na jeho (ne)schopnosti prezentace a manifestace potenciálně konfliktních postojů a přesvědčení. Poslední kritérium, charakterizované v analýze binární opozice *adekvátní – neadekvátní člověk* se vztahuje především k oblasti politických, a zejména pak nacionalistických či patriotistických názorů. Postoje k existujícím

i potenciálním vazbám, tedy i strategie jejich budování a využívání, jsou obecně náchylné k vstřebávání vlivů, které jsou hlavně v případě tzv. slabých vazeb obvykle poznamenány rizikem jisté nedůvěryhodnosti a omezenosti, proto je čerpání sociální podpory z (ne)dostupných sítí zastřešeno odpovědností jedince samotného jako poslední rozhodovací a vykonávající instance.

Co se týče strategií, které by se daly rámovat jako strategie v oblasti adaptace či integrace, je opět potřeba usouvztažnit je se samotnou konceptualizací migrace. Podstatné je rovněž napojení výzev a strategií na konstrukci *mise za lepší život*, která strategie v rovině idejí i aplikovaných praktik sytí. V této souvislosti pak do konfigurace životní situace tak, jak vzešla z kvalitativních dat, vstupují konstrukty *pokorný cizinec* a *naučená submisivita*, které, jak už jsem naznačila v analytické části práce, jsou sice zdánlivě pasivní a neasertivní, z dlouhodobého hlediska to ale vzhledem k chápání české společnosti, jejích očekávání i manifestovaných požadavků může být právě naopak. Akceptace sociální role člověka, jehož úkolem je v nové společnosti nevybočovat a deklarovat svou loajalitu i sociální přínos, je chápána jako jedna z cest, která může podpořit legislativní, socioekonomické i kulturní etablování cizince – jedná se tedy o strategii ***empowermentu***. Analýza ukázala, že se často jedná o spletitý důsledek působení konstruktu *Češi inspektoři integrace*, imigračních a integračních diskurzů, které mohou být/jsou zinternalizované ve formě osobních přesvědčení. Ta pak aktivují určitou sebe-selektivitu, ideově vycházející z konstruktů *pokorný cizinec* a *naučená submisivita*.

Z hlediska šíře záměru dosáhnout lepšího, perspektivnějšího života je potřeba zohlednit roviny a typu aktérů, na které takový záměr cílí. Vystupuje zde vlastní hledisko imigrantky/imigranta, které obsahuje důležitý element seberozvoje, uplatnění. Hledisko je doplňováno a situačně eventuálně i zpochybňováno prospěchem rodiny, případně některých jejích členů. Co se týče aktuálního obsahu hlavních životních výzev, které je potřeba strategicky a takticky zvládnout, jde o to, jakým způsobem se v nich roviny zájmu a zodpovědnosti promítají a interagují s novými dimenzemi a prvky, které do konfigurace vnáší okolnost postmigračního života. Zejména rodinné sítě fungují nejen jako předmět strategického zájmu participantů, ale také jako rezervoár zdrojů, které mají pomoci vytyčených cílů dosáhnout. U imigrantů-**rodičů** tak existuje jakási duální perspektiva: jednak ve formě zaměření na rodinu v zemi původu, zvláště pak vlastní rodiče, a pak na rodinu vlastní, tvořenou partnerem/partnerkou a dětmi. Perspektiva zaměřená na a pro děti

u rodičů vystupuje jako mocný element, který může ostatní roviny kontextuálně zastínit. Data totiž ukázala, že pokud došlo v případě konfigurace situace celé rodiny k nějakým kontradikcím, mají rodiče tendenci upřednostnit zájem dítěte. Pokud jsou tedy adaptace/integrace, celkové blaho či vyhlídky na perspektivní budoucí život dítěte hodnoceny jako vyhovující a odpovídající rodičovské představě, zatímco situace rodičů je vnímána jako méně uspokojující (z důvodu problému najít odpovídající práci vlivem omezených sociálních vztahů a/nebo emoční a identifikační deprivace), uchylují se rodiče k hledání způsobů, jak si situaci argumentačně i prakticky ve prospěch zájmu dítěte obhájit. Takové zvládací strategie pak převážně staví na konstruktu *účel světí prostředky*, tedy například obětování vlastní kariéry či emočního komfortu ve prospěch dobré budoucnosti a spokojenosti dítěte, která má pro rodiče vyšší prioritu. Současně jsou pak implementovány konstrukty *něco je lepší než nic*, *vždycky může být hů*ř a *naděje umírá poslední*, které mají vlastí nejistotu či tápání zmírnit a zrelativizovat. Vedle toho jsou pro zvládání výzev aktivovány sociální sítě, což se děje jednak s ohledem na jejich dostupnost, i specifická kritéria, která odpovídají interpretaci jednotlivých výzev a zároveň zapadají do rámce obecných interakčních strategií. Absence dětí v konstrukci životní situaci **bezdětných** participantů a participantek tak znamená chybějící dimenzi ve všech výzvách i podstatný faktor konstrukce životních strategií.

Mapy identifikovaných diskurzivních pozic v analyticko-interpretační části práce obecně ukázaly, že navzdory převažujícímu hledisku je perspektiva participantů ostatními konkurujícími hledisky neustále konfrontována a eventuálně zpochybňována. Analýza také ukázala, že i když se situačně hodnocení jednotlivých rovin zájmu může přelévat, pokud ve vztahu k budoucími životu v ČR některá dimenze překročí hranici, kdy jsou benefity v porovnání s nejistotou, nespokojeností nebo frustrací jen nárazové nebo singulární, namísto snahy o strategické a taktické zvládání nastupuje úvaha o ukončení migračního projektu jako takového. Pokud konstrukce a interpretace současné životní situace v Česku naplňuje nebo stále má potenciál naplnit hlavní cíl, který přesun sem motivoval (nebo který se postupně (re)formuloval), jsou participanti a participantky ochotni snášet určitá příkoří a typy především sociokulturního a emočního diskomfortu. Současně tedy i implementují strategie a taktiky, jak a) naplňování cíle podpořit a současně b) jak zvládat (třeba i dlouhodobě či trvale chápané) existenciální i identifikační mezi-bytí. V tomto ohledu se situace **bezdětných** jedinců zdá být jednodušší v tom, že v případě

vyhodnocení perspektivy života ve prospěch návratu domů či další migrace chybí potenciální konflikt vlastní nezakotvenosti a současné zakotvenosti dítěte, který v drtivé většině vyznívá pro setrvání v ČR a implementaci výše popsaných racionalizačních a praktických zvládacích strategií.

Provázanost strategií je možné ilustrovat přístupem k jazykové situaci jedince, případně rodičů i dětí. Deklarované strategie v zásadě odpovídají konstruktu *bez práce nejsou koláče*, současně vykazují souvztažnost s prvky *pokorný cizinec* a *naučená submisivita* a konstruktem *Češi jako inspektoři integrace*. Výsledný imperativ jazykové integrace a souběžná potřeba udržovat z praktických či emocionálních příčin aktivní komunikační úroveň mateřštiny představují jeden z výrazných aspektů ***sociokulturního balancování***. ***Sociokulturní balancování*** jakožto implementovaná strategie je tedy uvědomělá snaha či pocit nevyhnutelnosti zapadnout, kulturně a především jazykově nevybočovat z obklopujícího mainstreamu a současná tendence a/nebo potřeba zachovávat aktivní spojení s původním jazykovým a kulturním zázemím. Silný motivační zdroj druhé zmíněné linie představují pevné, často rodinné vazby, spojované v ideovém plánu s tendováním k určitým kulturním kořenům. Řada participantek a participantů si například uvědomuje, že úroveň jejich komunikačních dovedností v češtině nikdy nebude dokonalá, zároveň pozorují, že paralelně se snahou znalost češtiny neustále zlepšovat dochází k vytrácení jistoty v ovládání jazyka původního. Oba souběžné procesy pak vyžadují jak ideové, tak praktické vypořádání. Měřítko hodnocení (ne)rovnováhy jazykové situace se pak poměřuje jednak podle míry, v jaké participanti ten či druhý jazyk potřebují a) v běžném každodenním životě, b) v rámci pracovního uplatnění a současně podle toho, jak komunikační schopnosti odpovídají c) jejich vlastním očekáváním a kritériím sebehodnocení (u rodičů hodnocení dítěte) a d) jak jsou kompatibilní s dosahováním vytyčených adaptačně-integračních cílů. Všechny tyto prvky tak vyvolávají potřebu de facto neustálého vyhodnocování a případného rekonceptualizování záměrů a strategií tak, aby cíle – a z hlediska jazykové situace pak především *ideál harmonického bi/multilingvismu* – v dlouhodobé perspektivě alespoň částečně umožnovaly. Nepřekvapivě i v rámci souvisejícího *ideálu harmonického bi/multikulturalismu*, který předpokládá uvědomělé udržování vazby ke kulturnímu odkazu, jsou patrná určitá pnutí. Ta čerpají z praktických, viditelných projevů toho, co je participanty chápáno jako kulturně podmíněné – vzorce a modely chování, ale i fungování státu nebo nakládání

s prostorem a hmotnými statky. ***Sociokulturní balancování*** ve smyslu identifikace s některou pozorovanou tendencí, nebo naopak distance od ní, je potřeba chápat také jako výsledek neustálé komparace, která je na jedné straně určována mírou, formou i intenzitou kontaktu s jednotlivými sociokulturními prostředími, na straně druhé je zpětně ovlivňuje. V případě rodičů je pak celý soubor potenciálně kontradiktorních interpretačních a identifikačních procesů poznamenán další rovinou vyhodnocování, založené na neustálém porovnávání vlastní situace a situace potomků. Analýza poukázala na fakt, že tato situace může být jak v rovině jazykové akvizice, tak sociokulturní integrace/identifikace jednotlivými generacemi prožívána odlišně. Pokud byly určité diskrepance identifikovány, odpovídaly převážně modelu, kdy dítě pociťuje jak v jazykové, tak kulturní oblasti jednoznačnější přináležitost k českému prostředí, zatímco rodiče jsou buď ve fázi identifikačního rozkročení mezi sociokulturními prostředími, případně přímo ve stavu označeném v analýze jako *identifikační vakuum*. To může být paradoxně umocňováno právě tím, že dítě má oproti rodiči mnohem jasněji vymezenou sociokulturní orientaci, což pro rodiče představuje zdroj nostalgie, napětí a pochybností, které tak jeho/její vlastní identifikační rozpolcenost jen zvýrazňují. I v tomto případě však zvládací strategie většinou potvrzují alespoň situační převahu kategorie *v zájmu dítěte*, která nakonec i uznáním pozice deklarované samotným dítětem může být rodiči racionalizována a přijata jako platná.

Ukazuje se tedy, že v rámci hodnocení aktivity a pasivity či submisivnosti a asertivity analyzované strategie vykazují tendence nebo potenciál obsahovat souběžně obě charakteristiky, které se situačně mohou přelévat jedna do druhé. Cílem takového počínání je dodržovat integrační linii, tak jak je interpretována jako žádoucí/očekávaná v institucionální i sociokulturní rovině, a tím zvýšit šance na dosažení kýžených životních jistot. Ochota a snaha využívat tyto strategie je o to větší, pokud považují participanti možnost naplnění svých životních cílů v českém prostředí za reálně dosažitelnou.

VVO1: *Jaká je konstrukce a interpretace životní situace dětných imigrantů z bývalého SSSR?*

Konstrukce a interpretace životní situace je mnohačetná, komplikovaná a do značné míry fluidní. Mísí se v ní prvky, které jsou navázány na řadu oblastí, a to jak

v přímém slova smyslu těch geografických, tak i ekonomických, sociálních, kulturních a psychologických. V datech identifikované životní strategie jsou namířeny na zvládání čtyř hlavních výzev, a to ***zvládání nejistoty, empowerment, kloubení rolí, sociokulturní balancování.*** Ty z hlediska konstrukce a interpretace životní situace vykazují do jisté míry univerzální povahu, která na úrovni samotné existence výzev není závislá na konkrétním sociálním, kulturním nebo politickém prostředí, protože výzvy vystupují jako inherentně charakteristické pro lidský život obecně. Podmínky, které jednotlivý stát, společnost a kulturní uspořádání v něm pro život člověka vytváří, pak tyto výzvy naplňují konkrétním obsahem, který je z pozice jedince potřeba vyhodnotit a zvolit způsob jeho zvládání. Sociální kontext ve smyslu sociálních sítí jakožto multifunkčního systému různorodých zapojení a přináležitosti člověka do různých typů kolektivit nicméně v obrazu životní situace hraje velmi podstatnou roli, a to jak z hlediska obsahu výzev (například jako výše zmiňovaný pocit interakční deprivace v důsledku migrace), tak i žádoucích, realizovaných a realizovatelných možností jejich řešení. Z hlediska interakce zmiňovaných dimenzí, ve kterých konstrukce a interpretace životní situace probíhá, vystupuje složka „v zájmu dítěte“ jako významný element, který má ve vztahu ke zbylým dvěma rovinám – vlastního zájmu a zájmu rodiny – silný relativizující či opoziční potenciál.

Výzva označená jako ***sociokulturní balancování*** je na první pohled důsledkem více či méně intenzivního kontaktu jedinců s různými sociokulturními prostředími, je silně navázána na specifické sociální role, prostředí a vazby, které se k nim pojí, týká se ale také otázek sounáležitosti a identifikace. ***Sociokulturní balancování*** ve vazbě na české prostředí je spojeno s vnímám (odlišnosti) českého sociokulturního prostředí, především s interakční dimenzí a také s jazykovou situací, přesněji řečeno percipovanou kulturní a jazykovou bariérou, které jsou propojeny se sférou mezilidských vztahů. Právě analýza sociálních sítí, které v životě participantů hrají důležitou roli, však ukázala, že specifické formy ***sociokulturního balancování*** jsou součástí také iner- a intraetnických vztahů.

Výzva ***kloubení rolí*** ukazuje, jak je manévrování mezi na migraci nezávislými rolemi spojenými s různými sociálními prostředími, například rodinou či prací, poznamenáno konsekvencemi role cizince/cizinky, imigranta/imigrantky a otce/matky, což může potenciálně původní, dosti dynamickou, konstelaci ještě více narušovat. Potenciální kolize rodinných rolí také dokládá těsný svazek s výzvou

sociokulturního balancování, a to prostřednictvím kombinace profesních a genderových rolí. Analýza bohatě doložila, jak je v případě žen, které ve výzkumném souboru současně dominovaly, harmonizace všech významných a v zásadě nepřeklenutelných rolí a závazků křehká, a také jaké může mít praktické dopady (od pracovního zařazení a úrovně příjmů až po organizaci každodenního života), či výrazný vliv na sebevědomí a sebepojetí žen. Z hlediska postmigrační situace je pak pochopitelně nezanedbatelné, jak kloubení rolí interaguje s realizovatelností poslání migračního projektu – a v případě, že ji ohrožuje, jak mění životní situaci tím, že se rodiče uchylují ke strategiím, které rodině umožní v Česku setrvat i za cenu osobních obětí, pokud to umožní dosažení budoucí výhody.

Oba zmíněné procesy interagují se ***zvládáním nejistoty***. V návaznosti na život v Česku obsahuje tato složka speciální elementy, které je v zásadě možné chápat jako konsekvence sociální role cizince. Ta je zakořeněna v systému pobytových statusů, které mají pro život cizince jak existenciální, tak i symbolický dopad, jenž je projektován na současnou i budoucí životní perspektivu. Přestože jsou hmatatelné socioekonomické dopady nejistoty v postmigračním životě přistěhovalců zakoušeny jako intenzivní, v porovnání s nejistotou vyplývající z popsaných procesů ***sociokulturního balancování*** se přeci jen ukazují jako něco alespoň snadněji uchopitelného. Tento fakt sám o sobě míru nejistoty či frustrace zmírňovat nemusí, přesto z dlouhodobého hlediska skýtá určitý prvek předvídatelnosti a s ní spojeného přivyknutí. Naproti tomu nejistota kulturního ukotvení/přináležitosti se ukazuje být konceptuálně uchopitelná mnohem hůře, proto jako by byla v interpretacích participantů poznamenána až jakýmsi mystickým rozměrem.

Rám celé situace pak dotváří výzva, kterou jsem nazvala ***empowerment***, tedy proces zvyšování kontroly a nabývání strukturálně, materiálně i emočně komfortnějšího sociálního postavení, a to jak v individuálním, rodinném, tak i širším komunitním měřítku. Význam ***empowermentu*** z hlediska a v souladu s aktivním (spolu)formováním obrazu vlastní životní situace se zrcadlí v ideové i praktické manipulaci s jednotlivými sociálními rolemi, ve vztahu k postmigračnímu životu se projevuje především skrze konceptualizaci sociální role cizince a postupy zvládání výzev s ní spojených.

Přes potenciálně existenciální charakter popsaného souboru výzev, který konstrukci a interpretaci životní situace dětných participantů vystihuje, se ve výsledku nemusí jednat o naléhavě tíživý obraz životní situace, naopak v porovnání

s konstrukcí a interpretací situace před migrací může být té současné přiděleno lepší hodnocení jak z hlediska existenčního, tak i symbolického a emočního rozpoložení, především pak s ohledem na víru/přesvědčení o jeho udržitelnosti, a hlavně postupného zvyšování kvality života a životních jistot.

VVO2: *Jaká je konstrukce a interpretace životní situace bezdětných imigrantů z bývalého SSSR?*

V základu kopíruje konstrukce a interpretace životní situace bezdětných participantek a participantů konstelaci, kterou jsem podrobně popsala na příkladu imigrantů-rodičů. Obsahuje stejné výzvy ***zvládání nejistoty, kloubení rolí, sociokulturní balancování, empowerment.*** Navzdory této povrchové shodě se ale zároveň situace bezdětných v každé této výzvě zásadně liší tím, že v nich absentuje rovina *v zájmu dítěte*, která současně u rodičů vyvolává interakci výzev se socializačními strategiemi. V důsledku toho mají bezdětní jedinci v určitém ohledu volnější ruce například ve vztahu k procesům seberozvoje, sebeuplatnění, takže se v jejich případě v tomto ohledu mise za lepší život možná naplňuje komplexněji než u rodičů, kteří paradoxně právě kvůli dětem mohou mít se sebeuplatněním, seberozvojem, a tím pádem i sebepojetím problémy. V analytickém slova smyslu nemá kategorie *v zájmu dítěte* z hlediska působnosti v jednotlivých dimenzích tak, jak jsem se popsala v odpovědi na předchozí výzkumnou otázku, přímý ekvivalent. To ovšem neznamená, že by situace bezdětných byla díky této absenci nutně jednodušší, nebo že by výzvy nebo subprocesy v nich obsažené byly prožívány jako méně složité či kontradiktorní. V ostatních rozměrech, tedy ve vztahu k vlastnímu zájmu a zájmu rodiny, mohou mít výzvy stejný rozsah i intenzitu, pouze nemají explicitní nebo implicitní návaznost na rodičovské zájmy ve vztahu k potomkům.

Nejmarkantnější rozdíl se týká výzvy ***kloubení rolí***, kde v porovnání se situací rodičů explicitně odpadá rodičovská role. Stejně tak jako u rodičů se ostatní role rozpadají do různých forem, které mohou vytvářet různě intenzivní a různě trvalá pnutí. Ta opět vykazují souvislost s otázkou genderu. Tu analýza obrazu životní situace bezdětných participantů odhalila v dalším rozměru, který zůstal v rámci rozboru rodičovské triády cizinec/cizinka-pracovník/pracovnice-manžel(ka)/rodič poněkud skrytý. Podrobněji se totiž odkryly stereotypy a zažité schematizační národnostně-genderové vzorce ve vztahu k jednotlivým pohlavím, fungující

např. skrze narativy „dělník z východu“ či „uklízečka z východu“. Ty se do životní situace participantů a participantek promítají skrze způsob komunikace a chování ze strany příslušníků jiných etnických/národnostních skupin, včetně té reprezentující tzv. majoritní společnost. Vedle toho jsou nezřídka tyto narativy imigranty přímo prožívány v rámci každodenní zkušenosti v podobě vykonávání výše zmíněného „typického“ zaměstnání kterou, přestože neodpovídá jejich vzdělání, vykonávají s představou tzv. přestupné stanici na cestě za dosažením lepšího, tzn. legislativně, sociálně i materiálně zajištěného života. Neurčitost a konfliktnost konfigurace zbylých rolí, které je třeba skloubit (cizinec/cizinka-pracovník/pracovnice-syn/dcera atp.) se v případě bezdětných participantů vyjevila možná o to ostřeji, že postrádá mohutnou příčinu a současně argument rodičů, že mají v Česku děti, o které se musí starat, a nemohou tak budování kariéry či péči o potřebného příbuzného věnovat plnou pozornost. V důsledku toho se inherentní rozpor narativů bezdětného člověka, který aktivně pracuje na změně svého života, buduje kariéru, a člověka, který by se měl/chtěl postarat o své blízké (ať už v současnosti nebo v budoucnosti) vyjevuje v celé své síle.

VVO3*: Jaká je konstrukce a interpretace socializačních strategií rodičů?*

Rodičovský přístup k socializaci jejich potomků je řízen konstruktem *dobrého rodiče*, který rodičům připisuje za výchovně-vzdělávací proces významnou odpovědnost. Tyto konstrukty jsou navázány na poměrně explicitní konceptualizací výchovy jako systematického vývoje dítěte, který by měl být v ideálním případě propracovaným a efektivním procesem osvojování široké škály dovedností, kompetencí a návyků. Jako klíčový zdroj byly nejčastěji uváděny orientační rodina a škola, tedy socializační prostředí, v nichž si soubor představ, cílů i potenciálních praktik participantky a participanti sami osvojili. Specifická pozornost je pak zaměřena přímo na otázku vzdělání, které je v souladu s dalšími dimenzemi všestranného rozvoje chápáno jako klíč pro dobrý budoucí život. Tento cíl přirozeně míří na formování schopné, rozumné a rozhodné osobnosti.

Kontext postmigrační zkušenosti obecně odkazuje na problémy integrace a adaptace, které, i když jsou vnímány jako neodmyslitelně vícerozměrné, byly rodiči z praktického hlediska vztahovány převážně k otázce jazyka. Tlak na zvládnutí místního jazyka vychází na jedné straně z dominantního postavení češtiny v rámci

školního kurikula, na straně druhé je poháněn úsilím snížit někdy již přímo zakoušené riziko být označen za cizince vybočujícího z očekávaného mainstreamu. Tento postup tak ilustruje propojení strategických konstruktů *pokorný cizinec* a *naučená submisivita* s procesem sociálního ***empowermentu***. Jazyková situace dětí je nicméně často komplikována faktem, že v jejich životě obvykle hrají roli více než dva jazyky, tedy jejich rodný jazyk a čeština jakožto jazyk majoritní společnosti. Tento stav lze připsat vícejazyčnému původu rodiny na jedné straně a (často současně) zaměření na další osvojování cizích jazyků, které jsou do značné míry ovlivněny celkovým vývojovým cílem, na straně druhé. Ačkoli byly postmigrační změny obecně primárně spojovány s praktickými záležitostmi vyplývajícími z okolních podmínek, bližší zkoumání ukazuje, že tyto transformace neodmyslitelně souvisí s ideologickou dimenzí vzorců rodičovství. To současně úzce souvisí s obsahem výzvy ***kloubení rolí*** a v rámci ní se zmiňovaným genderovým aspektem. Ty všechny společně komplikovaně interagují s dalším aspektem ***sociokulturního balancování***, který je typický právě pro konstrukci a interpretaci socializačních strategií rodičů, totiž reakcí na percipovanou odlišnost sociokulturních modelů a vzorců výchovy a vzdělávání. V tomto ohledu analyzovaný empirický materiál věnoval významný prostor interpretacím zkušeností rodičů s českým vzdělávacím systémem.

Vzdělávací systém je obecně hodnocen jako vstřícný, otevřený a flexibilní. Na druhé straně v analýze převažovalo zmatení a rozčarování z určité nenáročnosti českého základního vzdělávání, která není ani v souladu s vlastní zkušeností ze země původu, ani s představou systematického rozvoje dítěte, která je touto zkušeností formována. Dilemata, která tyto diskrepance přinášejí do domácností participantek a participantů, jsou navíc nezřídka podporována interakcí a případně přímou intervencí – zejména ze strany vlastních rodičů. Na druhé straně se celkové hodnocení základního školství silně prolíná s tím, jak rodiče vnímají práci konkrétních pedagogů. Jejich přístup může vnímané systémové limity mírnit (třeba i tím, že je nižší náročnost připisována individuální neschopnosti vyučující/ho), nebo zvýrazňovat. Nutno podotknout, že přesvědčení o mírnosti, nenáročnosti nebo nedostatečné systematičnosti výchovy ve školních zařízeních byla často zasazena do interpretace, že se jedná o obecný rys českého sociokulturního prostředí.

V duchu výše popsaných interpretací rodiče kalkulují s různými postupy, jak se s identifikovanými nedostatky vypořádat. Různorodé intervence ve vztahu k edukaci lze schematicky rozdělit podle toho, zda vychází z nespokojenosti se vzdělávacím

systémem jako takovým, nebo identifikují konkrétní potíže v průběhu vzdělávacího procesu a/nebo selhávající lidský faktor. Korekce a kompenzace v učební oblasti se projevují ve změnách formy či intenzity monitoringu a praxe domácí přípravy a strukturace volného času potomků prostřednictvím rozvíjejících volnočasových aktivit. V nejradikálnějším případě může být nespokojenost s úrovní a obsahem edukace řešena přestupem dítěte na jiný typ školy. Vedle úrovně výuky a hmatatelných vzdělávacích výsledků rodiče věnují systematickou pozornost také oblasti sféře mezilidských vztahů, která, zejména pokud je zdrojem trvalejšího emočního diskomfortu dítěte, je rovněž předmětem přímých či zprostředkovaných zásahů. Volba konkrétního způsobu intervence pak podle vyhodnocení situace a anticipace důsledků kombinuje poměr asertivních cílevědomých postupů a jednání v duchu konstruktů *pokorný cizinec, naučená submisivita, účel světí prostředky* a *moudřejší ustoupí*. Nutno podotknout, že zejména v oblasti vzdělávacích strategií se ukazuje aktivní role samotných dětí, které sice většinou cíli systematického rozvoje vštěpovaného rodiči jako takovému nevzdorují, ovlivňují ale dílčí modifikace vlastní edukační trajektorie a její praktické aspekty. Modelovým příkladem takového vyjednávání je situace, kdy rodiče sice jsou nespokojeni s úrovní výuky v konkrétní škole, současně jsou ale přesvědčeni, případně i konfrontováni samotným dítětem, že ze sociálního či psychologického hlediska by nebylo vhodné vytrhnout jej ze známého a přívětivého prostředí, proto od radikálního záměru změny vzdělávací instituce upustí. Jeden ze způsobů, jakým si rodiče takové rozhodnutí následně racionalizují, je interpretace gradačního nastavení českého vzdělávacího systému, který je charakterizován postupným zvyšováním obtížnosti a specializací nároků. Mírnost základní školy, která představuje začátek této vzdělávací trajektorie, může být proto vnímána jako adekvátní.

Naplňování rodičovských strategií či implementace různých taktických záměrů je nicméně poznamenána počátečními nebo přetrvávajícími limity orientace v novém sociokulturním prostředí. Ty společně s jazykovou bariérou představují zdroj ***nejistoty*** jak při praktické podpoře dítěte, tak i jednání s učiteli a dalšími představiteli školy. V tomto směru je rodičovská pozice ovlivňována okolnostmi, které rodiče sami mohou vlastním úsilím do určité míry zmírnit nebo odstranit, tedy například pracovat na eliminaci jazykové bariéry, rozvíjet informovanost o fungování školy a podobně. Tyto procesy pak ovšem interagují s reakcemi a postoji majoritní společnosti, reprezentované ve školském prostředí především učiteli, spolužáky

a jejich rodinami, což pro rodiče i samotné děti může být ve výsledku matoucí a demotivující. Ačkoli daná omezení, bariéry či nešetrné zacházení s okolností minoritního původu ze strany majority socializační strategie a jim nadřazené diskurzivní konstrukce rodičů narušují či zpochybňují, je to právě základní hodnota vzdělání jako součást systematického rozvoje, za který mají rodiče přímou odpovědnost, která je motivuje k aktivnímu přístupu a vynakládání úsilí pro překonávání překážek, stojících naplnění tohoto poslání v cestě. Ve vazbě na konceptualizaci migrace jako mise za lepší život je pak priorita tohoto úsilí ještě zvýrazněna, navíc je skrze výchovné působení dětem vštěpována jako nejen individuální, ale i kolektivní zodpovědnost.

VVO4*: Jaké faktory identifikované životní strategie dětných jedinců ovlivňují?*

Mnohačetné faktory, které konstrukci a interpretaci životní situace imigrantů-rodičů ovlivňují, postupují od makroskopické strukturální úrovně až po dimenzi mikroskopickou, individuální. Stejně tak různorodé, navíc i proměnlivé, jsou pak vzájemné vazby mezi jednotlivými vlivy nebo jejich skupinami. Specifickou roli v konstrukci a interpretaci životních strategií hrají dotčené státy v rovině legislativní a institucionální (právní rámec, fungování sociálního státu, imigrační a integrační politika, hraniční režimy), dále pak sociální sítě, které mohou případné negativní zkušenosti s konkrétními organizačně-právními procedurami buď mírnit, relativizovat, nebo umocňovat tím, že dostupná sociální podpora pro zvládání překážek je percipovaná jako nedostatečná či absentující.

Odpovědi na předchozí výzkumné otázky již naznačily, že sociální sítě mají multifunkční roli z hlediska forem i typu podpory. Z hlediska životních strategií představují také významný motivační zdroj, protože poskytují jak pozitivní vzory a příklady dobré praxe, tak také příklady odstrašující. Role sociálních sítí tak nemusí být nutně pozitivní. Především na kolektivní úrovni nepřehlédnutelně čerpá z nejrůznějších schematizací, které zakládají interetnickou a/nebo intraetnickou stratifikaci. Ta vychází jak z vlastní, tak především zprostředkované a sdílené zkušenosti, vykazující známky etnických, kulturních a národnostních stereotypů, často propojených i s otázkou třídní příslušnosti. V tomto ohledu specifický typ potenciálně destruktivního, nicméně stále velmi dynamického faktoru, představují dopady současných mezistátních vztahů, a to především v rovině již několik let

probíhajícího rusko-ukrajinského konfliktu. Zpracování jeho dopadů pak vyžaduje specifické strategie a taktiky, které v zásadě buď upřednostní kolektivní vinu, případně podpořenou tzv. neadekvátním, tedy samoúčelně nacionalistickým chováním, nebo národnostně-politický prvek odsunou a tabuizují ve prospěch hodnoty člověka a konkrétního vztahu. V tomto ohledu je potřeba poukázat také na roli mediálních reprezentací, které mohou uvedené strategie zpochybňovat, případně jsou samy mohou stát předmětem konkrétních postupů ve formě vyhýbání či zpochybňování, případně přímých konfrontací.

Takřka výlučné postavení zaujímá v rámci podstatných sociálních vztahů rodina, která je současně jak výchozím, tak i cílovým zdrojem nezanedbatelné složky životních strategií. V tomto směru je potřeba poukázat na odlišnou pozici rodiny, z níž participanti vzešli, a rodiny, v rámci níž vychovávají své potomky. Zjednodušeně řečeno je orientační rodina primárně konceptualizována jako zdroj hodnot, norem, přesvědčení a vzorců chování, prokreační rodina je místem/arénou, kde jsou tyto hodnotově normativní prvky vyjednávány a aplikovány. Ve vztahu k oběma celkům je přitom zažívána a praktikována značná míra odpovědnosti, ať už je jejich složení a forma jakákoli. Taková odpovědnost se projevuje v narativech dobrého člena rodiny, kdy účastníci staví na konkrétních představách zejména *dobrého rodiče* a *dobrého dítěte*. Ty slouží k rámování vztahů, které je ale zároveň nevyhnutelně nutné chápat v širším kontextu sociokulturních vlivů. Naplňování záměrů sycených uvedenými narativy je ovšem zasazeno – a tudíž často limitováno – explicitními důsledky aktu migrace, tedy geografickými, časovými a materiálními bariérami, které se projevují především ve sféře poskytování péče. Na jedné straně jsou rodinní příslušníci žijící mimo ČR, hlavně tedy rodiče participantů, i přes geografickou separaci a další omezení stále vlivnými pečovateli, mentory a zdroji podpory jak pro imigrantky/imigranty, tak pro jejich děti, na druhé straně jsou sami příjemci zejména finanční pomoci, kterou se účastníci snaží alespoň částečně kompenzovat svou fyzickou absenci. V kombinaci se strukturálními a institucionálními omezeními, ať už aktuálně platnými či těmi očekávanými, se pak konflikt narativů zodpovědného potomka, podněcovaných pochopitelně silnou emoční vazbou, promítá do intenzivně prožívané nejistoty ohledně budoucí udržitelnosti transnacionální výměny péče. V tomto ohledu se k výše zmíněným faktorům přidávají i důsledky pandemie Covidu-19, které konstrukci a interpretaci

životní situace, tím pádem analogicky i životních strategií, ovlivňují v rámci všech hlavních výzev.

Svébytným, v zásadě až fundamentálním elementem, který ovlivňuje životní strategie dětných participantů veskrze komplexně, je právě okolnost rodičovství. Děti, stejně tak jako orientační rodina představují jak objekty zájmu životních strategií, tak také aktivní aktéry, kteří mají potenciál tyto strategie skrze svá přesvědčení a činy ovlivňovat bezprostředně. Navíc děti fungují jako spojovací článek mezi jednotlivými rovinami zájmu životních strategií, zejména pak díky vazbě na původní orientační rodinu a prarodiče. Z hlediska toho, jak se duální perspektiva pro děti a perspektiva dětí samotných promítá do konstrukce životních strategií je podstatné, že ačkoli kategorie *v zájmu dítěte* působí hlavně na pragmatickou představu budoucnosti v Česku zdánlivě absolutně, není vyloučeno, že se pod vlivem nenadále silné působnosti vnějších strukturálních nebo interpersonálních vlivů, nebo ruku v ruce s pocitem, že rodičovská *mise za lepší život* dítěte byla naplněna, neoslabí. V tomto směru je nezbytné zmínit jako okolnost také dynamiku rodičovského páru. Ve vztahu k rozebíraným silným sociálním vazbám jako nezanedbatelný faktor vystupují také okolnosti zdravotního stavu jejich představitelů, tedy jak samotných participantů, tak i těch, kteří jsou předměty jejich zájmu a péče.

Další významnou okolnost představuje samotná migrační zkušenost, která ve vztahu k představě budoucího života ve spojení s konkrétním státem často buď zplošťuje variantu dalšího přesunu na potenciální návrat do země původu, nebo tuto představu přímo váže na Českou republiku. Kromě toho podstatně transformuje také kritéria udržování a budování sociálních vztahů.

VVO5*: Jaké faktory identifikované životní strategie bezdětných jedinců ovlivňují?*

Ve svém jádru je konstelace faktorů, které ovlivňují identifikované životní strategie bezdětných jedinců, totožná s tou, která utváří rámec strategií imigrantů-rodičů. Jedná se tedy o strukturální faktory vztahující se k různým geografickým politickým a sociokulturním celkům, v propojení s mezo úrovní pak sociální vztahy a na úrovni individuální pak psychofyzické a materiální aspekty vlastního zájmu. Ačkoli oproti rodičovské perspektivě chybí v případě bezdětných výše popsaný mohutný soubor často zřetězených vlivů, je z hlediska analýzy možné považovat

budoucí/potenciální rodinu a potomky jako tiché aktéry, kteří do dané konstelace socioekonomických, materiálních kulturních a emočních faktorů vstoupí, aby je potenciálně rekonfigurovali.

VVO6*: Jaké faktory identifikované socializační strategie dětných jedinců ovlivňují?*

Faktory ovlivňující identifikované socializační strategie imigrantů-rodičů je možné rozdělit podle několika kritérií. V první skupině se jedná o diskurzivní, často sociokulturně podmíněné vlivy, manifestované v konceptualizaci výchovy, konstruktech dobrého rodiče, dobrého žáka a dobrého učitele/učitelky. Tato konceptuální platforma systematického rozvoje je silně odvozena od vlastní edukační trajektorie, tedy hlavně v rodině a ve škole osvojených vzorců a praktik (*bez práce nejsou koláče*; *jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*; *štěstí přeje připraveným* atd.), a eventuálně podpořena vlastním odborným zázemím a specializací. Tím do hry vstupují také diskurzy vědecké, případně jejich interpretace a implementace v konkrétní edukační praxi. Jedná se hlavně o konstrukci označenou jako *pedagogický rodič*, která je jednak apriorní a/nebo osvojenou představou samotných rodičů, jednak je to očekávání pedagogů, které ale jimi samotnými může být zpochybňováno způsobem, jakým pracují s etnicitou svých žáků. Vedle toho jako významný faktor vystupuje zkušenost rodiny s českým vzdělávacím systémem, a to jak ve vztahu k výše zmíněným diskurzivním kulturním modelům, tak i specifickým postmigračním zkušenostem a zejména té, která pracuje s konstruktem *Češi jako inspektoři integrace*. Realizované a realizovatelné strategie a taktiky socializace pak nevyhnutelně odrážejí vzájemně související okolnosti jako model rodinného života, materiální podmínky, ale i genderové aspekty vzorců péče. Významnou roli pak hrají také sociální sítě, a to jako zdroj obecného i imigrantského know-how, vzorů dobré i odstrašující praxe, ale i praktické podpory ve formě přímé péče o děti a pomoci při zavádění kompenzačních řešeních.

Diskuse

V analytické části práci jsem představila obraz životní situace participantů jako sestávající ze čtyř provázaných výzev, označených jako ***zvládání nejistoty, kloubení rolí, sociokulturní balancování*** a ***empowerment.*** V následující části textu se soustředím na jejich zasazení do širšího teoretického rámce. Zaměřím se přitom na koncepty migrace a integrace, představené ve druhé a třetí kapitole, a současně se budu zamýšlet nad kompatibilitou výsledků s logikou konceptu přechodového rituálu. Koncept přechodového rituálu je spojen s významnými antropologickými osobnostmi dvacátého století, konkrétně Francouze Arnolda van Gennepa a Brita Victora Turnera. Model umožňuje konceptualizovat proces změny společenského postavení probíhající ve třech fázích. Tu vstupní představuje odloučení z původní společenské pozice, finální pak přijetí do pozice nové. Mezi nimi se nachází fáze pomezní, prahová, označovaná též jako liminální. Tu Turner (2004, s. 96) popisuje tak, že lidé nacházející se v liminalitě „nejsou ani tady, ani tam, nacházejí se mezi postaveními určenými a uspořádanými zákony, zvyklostmi, konvencemi a obřady." Právě rys neurčitosti nebo nevyhraněnosti, který je typický pro stav identifikačního vakua rozebíraného v analytické kostře příběhu participantů a participantek výzkumu, a jeho vazba na praktickou i emoční percepci života v ČR, se zdají být perspektivě přechodového rituálu blízké.

Uplatnění logiky přechodového rituálu pro uchopení migrace jako celku, jejích fází či souvisejících „integračních" procesů nejsou ostatně v odborné literatuře ničím novým. V tomto ohledu výsledky mého výzkumu zapadají do rámce Mackenzie a Guntarik (2015), které propojují přechodový rituál a sounáležitost s formami přizpůsobení přistěhovalců místnímu prostředí. To se odehrává v kontextu interakce s mocenskými strukturami, v rámci které imigranti hledají způsoby dosažení sociální mobility a sociálního ***empowermentu***. Vyjednávání a ztělesnění sounáležitosti v konkrétním sociálním kontextu, způsob identifikace a (ne)přijetí pak autoři chápou právě jako formy „přechodu". Jedním ze způsobů, jak vzestupnou mobilitu nastartovat, je podle autorek vzdělání, na jehož význam v rámci klasických integračních schémat poukázala už teoretická část práce. Z hlediska analýzy je možné konstatovat, že explicitní představa vzdělání jako prostředek sociální mobility je záležitostí primárně skupiny dětných participantek a participantů. Naplnění těchto aspirací je pak v souladu s perspektivou Mackenzie a Guntarik (2015) potřeba chápat

jako závislé nejen na vlastním úsilí imigrantů, ale i reakcích ze strany majoritní společnosti. Otázka vyjednávání a akceptace implicitních či explicitních požadavků na očekávané integračně-asimilační úsilí odkazuje k aspektu obousměrnosti integrace tak, jak jsem ho představila v teoretické části práce. Současně však platí upozornění Penninx a Garcés-Mascareñas (2016), že navzdory inherentní vzájemnosti integrace, pokud se konceptu chceme přidržovat, nelze ignorovat potenciální a/nebo reálnou mocenskou převahu tzv. přijímající strany (majoritní společnosti), která interakci kolektivních i individuálních aktérů rámuje. Projevy této převahy a způsoby, jakými je interpretována, se pak významně podílí na zmiňované rozpolcenosti či kontradiktornosti (ne)přináležitostí, tedy toho, co by mohlo být spojeno s určitým aspektem výše popsané liminality.

Pokud použijeme některou z klasifikací integrace, které jsem představila, například Heckmannovu (2006), která rozlišuje mezi strukturální, kulturní, interaktivní a identifikační dimenzí integračního procesu, tak se liminalita, odvozená od analyzovaných aspektů životních výzev, složitě projevuje ve všech dimenzích. Společným jmenovatelem pro tyto procesy je specifická sociální role – role cizince – a její interakce s ostatními fundamentálními sociálními rolemi, které člověk v aktuální životní situaci zastává. Tato role je zakořeněna v legislativě, imigračních a integračních diskurzech, ale má dopady i do roviny sociokulturní, interakční a tím pádem i identifikační. Na jejich rozbor se proto zaměřím v následujícím textu podrobněji. Konkrétně se soustředím na konkrétní příklady z dat, vztahující se současně k existujícími teoretickému i empirickému poznání, abych z nich vystavěla podklad pro závěrečné posouzení charakteru identifikované imigrantské liminality.

Strukturální podmínky

V předchozím odstavci zmíněná legislativní báze sociální role cizince nás zavádí k potřebě zaměřit se na strukturální rovinu, spojenou zejména s národně-politickými entitami. První z nich je země původu a způsob, jakým se podmínky v ní ke kontextu migrace vážou. V tomto směru data potvrzují dřívějšími výzkumy (např. Čermák & Lupták, 2015 na příkladu Ukrajinců; Drbohlav, Janská & Šelepová, 2001, a Vavrečková & Dobiášová, 2015, na příkladu Rusů) identifikovanou změť politických a socioekonomických faktorů, jako jsou úroveň sociálního státu, míra politické, ekologické či jiné bezpečnosti státu a s nimi související životní standard. Zejména s odkazem na poslední roky data jako relevantní a potenciálně samostatnou

příčinu explicitně potvrzují politickou atmosféru ve smyslu obklopující a útlakové nacionalistické ideologie (srov. O'Brien, 2018). Z hlediska komparativní struktury výzkumu konstrukt *vzdělání v Evropě* obecně koresponduje se zjištěním, že vzdělání je faktor, který u rodičů do konceptualizace migrace výrazně promlouvá (Long, 1972; Mincer, 1978), zvláště pokud je apriorně či zpětně propojen s reálností vize materiálně i sociálně lepšího života potomka.

V kontextu přijímajícího státu jsou zásadní přijímající politiky, imigrační a integrační diskurzy, které je ovšem v návaznosti na Glick Schiller (2010) vhodné nahlížet optikou překonávající úzké zaměření na vztah vysílající a přijímající země. Logika neoliberální restrukturalizace, kterou Glick Schiller uplatňuje, umožní mimo jiné lépe pochopit působení globální moci, která skrze vízové a pracovní režimy ovlivňuje každodenní život imigrantů a jejich rodin, a především je pomáhá udržovat v neustálé nejistotě. Obsah kategorie *dvojího metru*, prostřednictvím níž participantky a participantky identifikovali některé strukturální podmínky jako příliš rigidní a současně vycházející z de facto umělých klasifikací (občané EU/EHP versus občané třetích zemí), tak odpovídá chápání imigračního diskurzu jako mocensky deformovaného a současně deformujícího životy lidí, jako „pouze" zaobaleného do vstřícného a empatického hávu (o určitém státním oportunismu, udržovaném právě skrze různé kategorie imigrantů dále např. Menjívar & Kanstroom, 2014; Topinka, 2006).

Status pobytu

Ve své vazbě na strategie ***zvládání nejistoty*** a ***empowermentu*** se potvrzuje význam legislativního nastavení státu a jeho institucí, jejich pojetí imigrantů, vzájemných práv a povinností (Bauböck, 1994; Emerson, 2011; Koompans, 2010; Schneider & Crul, 2012). Zásadním mezníkem statusových aspirací imigrantek a imigrantů v mém výzkumném souboru se ukázalo být dosažení povolení k trvalému pobytu. To mimo jiné odpovídá zjištění Daniela Topinky (2013), který ve svém výzkumu zaměřeném na Ukrajince rovněž identifikoval trvalý pobyt jako předěl, který zakončuje fázi ***sociální nejistoty*** a s ní spojených omezení. Otázka zisku českého občanství je oproti statusu trvalého pobytu poznamenána mnohem výraznějšími ambivalencemi. Na jedné straně představuje zisk českého občanství vrchol procesu sociálního ***empowermentu*** a konečnou fázi strategie multiplikace možností ve sféře právního postavení v ČR, které je takto institucionálně uznáno

a stabilizováno (srov. Krzyżanowski & Wodak, 2008). Způsob, jakým někteří participanti prezentovali nabytí českého občanství jako akt vzájemného stvrzení loajality a příslušnosti pak také odpovídá kodifikovanému zhmotnění a performanci identity a sounáležitosti, tedy v zásadě struktuře rituálu přechodu (srov. Damsholt, 2017). Na straně druhé konsekvence procesů ***sociokulturního balancování*** a ***kloubení rolí*** mohou tuto logiku zpochybňovat či blokovat. Zde jako zásadní mezník vystupuje zákon, kterým Česká republika od roku 2014 umožňuje dvojí občanství. Jak dříve zjistily například Vavrečková s Dobiášovou (2015), tento akt skutečně odbourává jeden z hlavních inhibitorů občanských aspirací, tedy povinnosti vzdát se občanství rodné země. Umožnění dvojího občanství ze strany České republiky nicméně představuje jen dílčí řešení problému, platné pouze pro imigranty ze zemí, které možnost, aby jejich občané disponovali ještě občanstvím jiného státu, rovněž uznávají. V tomto ohledu se ve výzkumném souboru – pochopitelně i díky disproporčnímu zastoupení – otázka nekompatibility jednotlivých úrovní identifikace, loajality a pragmatičnosti, která zisk občanství uzavírá do ***nejistoty*** a neurčitosti, jako specificky naléhavá ukázala být u ukrajinských imigrantů a imigrantek. Ti s ohledem na několik let přetrvávající politickou nejistotu převážně potvrzují dřívější výzkumné nálezy (např. Bernard & Mikešová, 2014; Topinka, 2013) o citlivosti tématu, spojené s nejistou vizi budoucnosti, roztříštěnou loajalitou a eventuálně také perspektivou potenciálního návratu, které statusové aspirace zaměřují především na povolení k trvalému pobytu.

Zdravotní péče

Analytická část práce odhalila otázku přístupu ke zdravotnímu pojištění jako jeden z významných aspektů výše popsaného strukturálního dvojího metru, odkazujícího imigranty na svébytný segment komerčního pojištění. Nejen, že nevyváženost a nespolehlivost komerčního zdravotního pojištění poskytovaného cizincům v ČR není překvapivým zjištěním, (viz např. Jelínková, 2011), současně je dalším dílčím dokladem působnosti protichůdných diskurzů. Výše zmiňované klasifikace rozřazující imigranty podle určitých kritérií určujících mimo jiné i to, jakou zdravotní péči a za jakých podmínek mohou čerpat, zároveň interagují s diskurzivní kontradikcí dvojího pojetí zdravotní péče jednak jako práva, současně ale také jako komodity (srov. Main, 2015). V tomto ohledu data ukázala, že tyto rozpory – především jejich dopady na každodenní život imigrantů – jsou v emické

perspektivě často spojeny s velmi emočním nábojem, mnohem silněji pak u imigrantů-rodičů. Na druhé straně se ve vztahu ke zdravotní péči v datech objevila dílčí evidence trendu, který je možné chápat jako specifický projev ***sociokulturního balancování***. Jedná se o dřívějšími výzkumy identifikovanou tendenci části ruskojazyčné imigrace preferovat lékaře stejné národnosti (Vavrečková & Dobiášová, 2015). Mezi důvody této tendence patří zejména snazší komunikace, sociokulturně podmíněný přístup k pacientovi a způsoby léčby, ale i sdílená autentická imigrantská zkušenost. Její projevy jsou pak patrné nejen v rámci České republiky, ale i jako motivace cestovat za zdravotní péčí do země původu. Ačkoli i v mém empirickém souboru se vyskytla evidence využívání cest do země původu k návštěvám lékaře, je potřeba přesněji rozlišovat, nakolik se jedná o volbu na základě svobodného rozhodnutí, a nakolik je preference „české“ nebo „domácí“ zdravotní péče vnímána jako nevyhnutelná, protože k té druhé cizinci buď nemají přístup, nebo je limitují další okolnosti. Nepřekvapivě je hranice mezi oběma popsanými typy rozostřená. Pokud už se preference lékařů v zemi původu v ojedinělých případech objevila, jednalo o selektivní typy lékařů, ne zdravotní systém jako celek.

Uplatnění na trhu práce

Řetězec dopadů a projevů strukturálních podmínek doplňuje uplatnění na trhu práce. Analýza ukázala, že v propojení s praktickými okolnostmi jako účel pobytu, sociální mobilita a ***empowerment*** se zaměstnání protíná se sebepojetím, nebo, jak píše Koldinská (2016b), přímo s otázkou lidské důstojnosti. Zvláště u vysokoškolsky vzdělaných a kvalifikovaných imigrantů, kterých byla v mém výzkumném souboru drtivá většina, je ale uplatnění na pracovním trhu složitě navázáno na proceduru nostrifikace, uznávání vzdělání a kvalifikace. V tomto ohledu data bohatě ilustrují uznání zahraničních vzdělávacích kvalifikací v České republice jako poměrně náročný proces, který na jedné straně vyžaduje značné úsilí i specifické know-how, na straně druhé má často přímou návaznost na procesy tzv. de-skillingu a riziko dráhy sestupné mobility (viz také např. Leontiyeva, 2016; Valenta, 2015).

Jako příklad (ne)kompatibility premigrační a postmigrační kariéry posloužila v teoretické části práce studie Wolanik Boström a Öhlandera (2015), kteří přenos symbolického kapitálu zkoumali u lékařů, tedy příslušníků vysoce specializované profese, navíc často spojované se zjednodušujících předpokladem

o transnacionálním charakteru medicínské klasifikace. Vedle toho, že má data nesnadnou, v mnoha ohledech překvapivou, a ne zcela předvídatelnou trajektorii stávání se lékařem v Česku potvrdila, zároveň doložila také to, že se – nejen v případě lékařů – proces zdaleka neomezuje jen na čistě odbornou, nýbrž také širší sociokulturní rovinu. Pro celkový obraz postmigrační situace je pak zásadní především to, že se jedná o mohutný zdroj dlouhotrvající nejistoty. Vedle toho, že bez ohledu na typ premigračního statusu zařazení na pracovní trh zdaleka není záležitostí vybalení batohu kompetencí, jak poukázala Erel (2010), je nevyhnutelné analyzovat tyto procesy se zohledněním širších třídních, etnických a genderových souvislostí, které jednak proces samy ovlivňují, případně determinují, současně jsou jim samy zpětně ovlivňovány (podrobněji viz Erel, 2010; Remenick & Shakhar, 2003; Ryan, 2011). Tuto skutečnost představená analýza odhaluje v rámci výzvy ***kloubení rolí***. Ta v základní konfiguraci zpracovává souběžné a nezřídka protichůdné působení sociálních rolí vztažených k rodině, práci a cizineckému statusu. Ve skupině rodičů je skupina sociálních rolí spojených s rodinou doplněna o roli rodičovskou, která společně s konsekvencemi očekávání spojená s rolí cizince/cizinky působí na roli pracovníka/pracovnice zpochybňuje, transformuje a eventuálně i deformuje.

Konfigurace možností a limitů uplatnění na trhu práce v návaznosti na zvládání výzvy ***kloubení rolí*** je zároveň významnou arénou pro působnost okolnosti genderu. Je to proto, že typické znevýhodnění přistěhovalců, jako jsou jazyková a sociokulturní bariéra, administrativní povinnosti, pracovní diskurzy a praktiky, se vyskytují současně a často kolidují se strukturou rodiny, rozdělením odpovědností a povinností a při kličkování mezi těmito různorodými požadavky jsou ženy ohroženy budoucím či reálně zakoušeným pocitem selhávání v obou oblastech (dále např. Hradečná, Jelínková, Ezzeddine & Havelková, 2016; Madianou & Miller, 2012). Tyto procesy mají co do činění s poměrně normativními diskurz(y) mateřství, které právě formou dobrého mateřství vyvolávají a ospravedlňují potřebu obětování se ve prospěch dítěte (viz Erel, 2002). Právě mateřství z mého empirického materiálu vystupuje jako důležitá příčina, ale současně i opodstatnění transformací profesních aspirací. Dílčí transformace genderových praktik je zároveň nutné chápat jako kombinaci eventuální reflexe změny sociokulturního prostředí, ale také spíše praktických a organizačních limitů, které s ideovou bází genderových představ nemusí mít nic společného (srov. Mahler, 2001). Obecně je však problematika

kloubení rolí zvláště u vysoce kvalifikovaných rodičů obdařena mimořádným emočním nábojem.

Vzdělání a výchova

Kloubení rolí a problematika genderu se také vlivně promítá do sféry výchovy a vzdělání potomků. V tomto ohledu nejen, že data do značné míry potvrzují výlučnost a normativitu diskurzu mateřství, současně jsou kompatibilní s představou vzdělávacího systému jako výrazně genderové arény, jak o ní píše např. Bæck (2005). Ta vychází jednak z převahy žen na pedagogických postech, současně ji spojuje s očekáváním aktivního a aktivnějšího zapojení matek.

Ve vztahu k teoretickému východisku analýza odpovídá předpokladům o dynamickém kontextu socializačních strategií (srov. Dawber & Kuczynski, 1999; Padilla-Walker & Thompson, 2005). Tato dynamičnost se pak projevuje i v otázce identifikovatelných rodičovských stylů, které v sobě v závislosti na různých okolnostech kombinují prvky v zásadě všech tří původních stylů, tedy autoritářského, tolerantního a autoritativního. Rodiče totiž kombinují současný důraz na kontrolu, hodnocení, uznávání autorit a smysl pro práci, ale i toleranci a respekt k dítěti, a podporu jeho autonomie odehrávající se převážně v rovnostářské atmosféře s otevřenou komunikací. Lhostejnost, kterou Baumrind (2005) později ke své klasifikaci doplnila, naopak ve výzkumném souboru empirickou evidenci nenalezla. Způsob, jakým děti aktivně vstupují do konstrukce své vlastní edukační trajektorie zároveň upomíná na celkovou zásadní roli potomků v obrazu životní strategie a konstrukci strategií rodičů tak, jak ji obsahuje kategorie *v zájmu dítěte*.

Řada výzkumů identifikuje přítomnost dětí v životní situaci imigrantů jako významný, ne-li nejvýznamnější, faktor setrvání. To je mimo jiné navázáno na zapojení dětí do české vzdělávací soustavy. Vzdělávání jako takové je předmětem značného rodičovského zájmu, manifestovaného často formou zvýšených požadavků či direktivnější výchovy, popsaných například u ruských rodičů také Vavrečkovou a Dobiášovou (2015). Rodičovský apel na vzdělávací výsledky a školní úspěšnost je nicméně složitě propojen s otázkou zvládání češtiny. Ta je jako majoritní jazyk chápána jako nezbytnost k naplnění představy systematického rozvoje, navíc nezřídka napojené na migrační projekt jako *mise za lepší život* skrze konstrukt *vzdělání v Evropě*. Takový postup vytváří podmínky pro scénář tzv. disonantní akulturace tak, jak ji představili Portes a Rumbaut (2001), tedy že děti si nový jazyk

a kulturu osvojují rychleji než jejich rodiče. Tato trajektorie se dá vztáhnout k migraci charakterizované jako rodičovský pracovní projekt orientovaný na děti. Na rozdíl od modelu popsaného Souralovou (2015b) na základě výzkumu rodičovských strategií přistěhovalců z Vietnamu konceptualizace mých participantů a participantek obvykle ani v počáteční fázi explicitně nepracovaly s oddělenými vizemi pro své děti a pro sebe, přičemž ta vlastní by přímo obsahovala záměr vrátit se zpět do země původu. Co ovšem data explicitně potvrzují, je důraz na vzdělání jako součást individuální zodpovědnosti dítěte vůči celé rodině, které má za úkol jednak otevřít si vzděláním cestu k vzestupné sociální mobilitě, ale také překonat cizinecké stigma. Právě důraz na individuální zodpovědnost, která je často rámována vlastním příkladem jako efektivní výchovnou praktikou a v oblasti vzdělávání také potřebou mít aktuální přehled a kontrolu, nicméně vede i samotné rodiče k adaptačně-integračnímu úsilí. To typologicky odpovídá modelu konsonantní akulturace, která jasně cílí na vzestupnou sociální mobilitu, je ale závislá na dostatku a využitelnosti různých forem kapitálu. Vedle toho však data bohatě dokládají husté a funkční vazby na etnické/ko-etnické sociální sítě, typologicky vyhovující tzv. selektivní akulturaci. V teoretické části práce představený Portesův a Rumbautův (2001) model tří typů akulturace – disonantní, konsonantní a selektivní – se tak v datech potvrzuje jako existující ve formě ne nutně oddělených, jako spíše paralelních a situačně podporujících se či konkurujících si tendencí. To do značné míry souvisí s mnohokrát zmiňovanou pluralitou podmínek (např. Schneider & Crul, 2012), která formuje akulturační úsilí participantů a participantek jako proces kreativního a cílevědomého postupu kompatibilního s logikou konstruktu *multiplikace možností*.

Záměry a postupy rodičů (imigrantů obecně) ovšem představují jen jednu stranu komplexního interakčního procesu, ať už jej označíme jakýmkoli konceptem. Ve sféře vzdělávání tu „druhou stranu“ představují vzdělávací instituce a aktéři v nich. Ačkoli empirický materiál poskytl mnohačetné evidence jak tzv. dobré, tak i té špatné interkulturní praxe, data obecně potvrdila problematický náboj sociokulturní odlišnosti, který často působí jako protiváha potenciálu vyššího kulturního kapitálu, kterým většina participantů disponovala nebo disponuje (viz také Bæck, 2002, Kim, 2009). Otázka spolupráce rodičů-imigrantů a školských zařízení nicméně komplikovaně propojuje rovinu ideovou a praktickou, obě jsou přitom v zásadě neoddělitelné. Průběh edukace a spolupráce se školou totiž obecně naráží na rozdělení zodpovědnosti a kompetencí. Zapojení rodiče do značné míry naplňují

očekávání o aktivním zapojení do vzdělávacího procesu a podpoře dítěte, což v zásadě odpovídá diskurzu tzv. pedagogického rodiče (Ule, Živoder, & du Bois-Reymond, 2015; Dahlstedt & Fejes, 2013), připisujícího rodině roli nepostradatelného a nenahraditelného partnera školy při plnění náročného úkolu edukace dítěte. Paralelně jsou však rodiče limitováni jazykovou bariérou a omezenou sociální orientací. Zatímco ze strany rodičů se ve vztahu k těmto limitům často jedná o dočasnou záležitost, eliminovanou vlastním úsilím, pro pedagogy se může jednat o trvalou determinantu „problematické" spolupráce (podobně také Kim, 2009; Vojtíšková, 2012). Kromě toho do hry – mimo jiné i v návaznosti na celkovou konstelaci konsekvencí sociální role cizince – vstupují také různorodá časová omezení, která ale ve výsledku učitelovo přesvědčení o nezájmu nebo neschopnosti rodičů jen podpoří. Tento proces zkreslující interpretace kulturní odlišnosti a konsekvencí migrační změny na život rodin s dětmi tak přidává nadstavbu tvrzení Højholta & Kousholt (2019), kteří koncept zapojení rodičů zpochybňují jako druh nekonstruktivního přemisťování problémů ze školy do rodiny.

Z hlediska praxe v českých školních třídách se pak výsledky výzkumu ztotožňují s nedávnými pracemi (Jarkovská et al., 2015; Jarkovská, Lišková & Obrovská, 2015a; Preissová Krejčí, 2016), které upozorňují na přetrvávající tendence části vyučujících desinterpretovat sociokulturní odlišnost ignorací komplexnosti problému či záměnou jeho projevů za nedostatek kognitivní kapacity či ochoty daného žáka/žačky, přičemž právě ochota snažit se je současně považována za samozřejmost. Neustále se opakující empirické evidence neempatického či škodlivého nakládání s etnickou, kulturní či jinou odlišností dětí a jejich rodin je ovšem pravděpodobně potřeba vztáhnout k samotným kořenům toho, co je v odborné literatuře označováno jako multikulturní výchova. V první řadě je žádoucí poukázat na to, že už samotné označení multikulturní výchova mate tím, že označuje současně proces, který má jedince vést k osvojování dispozice k pozitivnímu vnímání a hodnocení odlišných kultur, ale i konkrétní vzdělávací programy, přizpůsobené vzdělávacím potřebám žáků z minoritního prostředí (srov. Průcha, 2006). Například Preissová Krejčí (2016) v návaznosti na další autory píše, že problémem konceptu je nevyhnutelný vnitřní rozpor plynoucí z ambice vytvářet předpoklady interkulturní tolerance na platformě skupinových charakteristik, které jsou tímto postupem v zásadě potvrzovány a reifikovány. Na straně druhé utopičnost rezignace na skupinové charakteristiky a jejich nahrazení specifiky individuálními sama autorka

dokládá tvrzením, že: „Žáci, kteří se – ovlivněni kulturou, z níž pocházejí – od většiny nějak odlišují (např. jazykovými kompetencemi, rozdílnou schopností učit se aj.), vyžadují speciální vyučovací strategie, které by jim dovolily se s těmito deficity vyrovnat“ (Preissová Krejčí, 2016, s. 139). Současně použití výrazů s negativními konotacemi, jako právě „deficit“, problém komplikuje podobným způsobem, tedy de facto znemožňuje aspirovat na opuštění konceptualizace přítomnosti minoritních žáků ve třídě jako zátěže, protože jsou to právě různé deficity, které člověka při práci zatěžují. Kritizované kontradikce, které leží v základu konceptu, jsou nicméně odborným i veřejným diskurzem natolik prostoupeny, že jejich překonání nebo alespoň eliminace ve vlastní praxi je nesmírně komplikovaná. Jako příklad může posloužit sám tento text, který také, i když s oporou v odborné literatuře i emické perspektivě samotných imigrantů, staví na kritériích, která lidské subjekty klasifikují a de facto zplošťují na několik málo reprezentativních rysů. Pokud je pak dodržování anti-esencializační logiky, byť její rozbourání může být samotným cílem, natolik problematické z hlediska samotné sociální vědy, nemusí být už tolik překvapivé (nikoli však ospravedlňující!), že se ji nedaří překonat v praxi pedagogických pracovnic a pracovníků. Na jedné straně se zdá, že by nastávajícím pedagogům a pedagožkám prospěla intenzivnější interkulturní průprava v rámci jejich profesní přípravy, která by empatičtější a zasvěcenější práci s etnicky heterogenním kolektivem umožnila. Na straně druhé se nabízí otázka, zda je z praktického hlediska možné projektovat do výkonu učitelského povolání odbornou profilaci kulturních antropologů, sociologů atd. a současně profesní kompetence interkulturních pracovníků, či psychologů. Jistý uskutečnitelný kompromis lze naopak spatřovat v uplatnění speciálních pedagogických pracovníků, kteří by případné chybějící interkulturní propojení mezi učiteli a žáky mohli zprostředkovávat (srov. Gulová, 2008; Preissová Krejčí, 2016). Tato otázka je výhledově zajímavá také v kontextu probíhající uprchlické krize, která úvahám o nárocích a limitech multi-/interkulturního vzdělávání přidává dramaticky palčivý rozměr.

Bydlení

V otázce bydlení empirický materiál obecně potvrzuje jednak tendence k prostorové koncentraci, ale i jejich pozitivní dopady, které oproti dřívějším předpokladům nemusí celkovou integraci ve smyslu participace v různých sférách sociálního života v nové společnosti narušovat (srov. Asselin et al., 2006; Bernard

& Mikešová, 2014). Intenzivnější, mj. i prostorové, vazby na krajanskou komunitu by tak odpovídaly integračnímu prvku silných vazeb (Topinka, 2013), které zároveň zapadají do modelu selektivní akulturace (Portes & Rumbaut, 2001). Ve vztahu k prostorové koncentraci v regionálním či celorepublikovém měřítku se nicméně výzkumný soubor rozděluje na skupinu těch, kteří, ať už v místech s početnou postsovětskou komunitou žijí, nebo ne, různorodé výhody takové koncentrace oceňují, a menší skupinu postsovětských (hlavně ruských) imigrantů, kteří tento stav spojují s neadekvátní a neloajální sebe-exkluzivitou krajanů. Ten je potřeba rozebrat v souvislosti s perspektivou sociálních sítí.

Sociální sítě

Kombinace lokálních, transnacionálních a translokálních spojení s různými místy, které participantkám a participantům zprostředkovává členství v jejich sociálních sítích lze v souladu s Reynolds (2015) chápat jako proces přiživující souběžné zapojení do různých sociokulturních prostředí, a především jejich neustálé komparace, označované v odborné literatuře jako transnacionální habitus (Guarnizo, 1997) či bifokalita (Rouse, 1992).

Jako fundamentální se pro obě komparované skupiny přistěhovalců potvrdily silné vazby na rodinné příslušníky, kteří představují protějšek v multifunkční, často přeshraniční výměně sociální podpory, pomoci a péče (srov. Bojarzcuk & Mühlau, 2018; Izuhara & Shibata, 2002; Reynolds, 2015). Přestože je motivace k udržování vazeb a zprostředkovávání potřebné podpory založeno na silné emočně-diskurzivní bázi (narativy dobrého, zodpovědného a vděčného potomka), která iniciativu a aktivitu v udržování vztahů a výměny péče vykresluje jako v zásadě automatickou, i tento mechanismus je rámován procesy mobilizace kapitálu se všemi jeho třídními, genderovými a jinými specifiky (podobně Reynolds, 2015).

Jako významně závislé na dostupnosti, okolnostech třídní příslušnosti, etnicity, genderu a jejich vyjednávání v rámci přímé nebo zprostředkované interakce s jednotlivými skupinami a jejich členy se ukázalo být také utváření a udržování vazeb mimo rodinný kruh, ať už silných nebo slabých (srov. Ryan, 2011; Ryan et al., 2015b). Provázanost těchto na první pohled často neuvědomovaných či skrytých faktorů tak může pomoci vysvětlit to, proč i ty sféry sociálního života, kterým často bývá připisován tzv. přemosťující potenciál, tedy práce, bydlení či rodičovství, se v datech ukázaly být jako efektivní jen omezeně.

Vztahy v krajanské/postsovětské komunitě

Jako relativně spolehlivý se v ohledu začleňování do sociálních sítí ukázal nezřídka spojený balíček okolností jako migrační zkušenost, jazyk nebo gender (např. Bojarzcuk & Mühlau, 2018). Jak ale upozorňuje Pechurina (2017), jazyk sám může být současně jak instrumentem budování vztahů, integrace do krajanských sítí, i deklarace a manifestace spojení s národnostní nebo etnickou identitou. V tomto ohledu jako mnohem méně problematická je – zejména také samotnými participanty – vnímána první varianta, tedy (ruský) jazyk jako prostředek dostupnější komunikace a snazšího začleňování do nového sociokulturního prostředí. Druhou variantu (spojitost s identitou) je totiž nezbytné zarámovat heterogenitou postsovětské, ale obecně jakékoli entity, kterou nazýváme komunitou (srov. např. Wirth, 2010). Na různorodé odlišnosti jak v rámci celkové postsovětské přistěhovalecké komunity, tak i na úrovni jednotlivých národnostních/etnických skupin, upozornilo v Česku již několik autorů (Drbohlav, 2010; Leontiyeva, 2014; Leontiyeva & Nečasová, 2009; Uherek, Horáková et al., 2008). Zajímavý interpretační nástroj v tomto směru nabízí Pawlak (2015) prostřednictvím konceptu zjinačování (*othering*), které je sice typicky spojováno s postoji tzv. majoritní společnosti, nicméně v jednotlivých imigrantských komunitách je neméně vlivným prostředkem identifikace. Stejně tak jako u majority je i zde zjinačování založeno na ignoraci vnitřní heterogenity skupin, nebo naopak reifikaci a generalizaci určitých ekonomických, sociálních či politických specifik. V tomto ohledu zpracovaný empirický materiál vybízí ke zdůraznění dvou protichůdných tendencí: na jedné straně distance od identifikované ideové i behaviorální stratifikace jako popírající základní princip dobrého/adekvátního člověka, na straně druhé pak konkrétní projevy inter- nebo intra-etnického labellingu, eventuálně i navzdory deklaraci vlastní nezatíženosti podobnými schematizacemi. Jedna z nich spojuje tendenci odlišovat „prostou" pracovní migraci za výdělkem a mobilitou kvalifikovaných a v zásadě zajištěných jedinců (srov. Bryceson & Vuorela, 2002) s konkrétním národnostním původem. V takovém případě se jednalo zejména o spojování ukrajinské imigrace se socioekonomickým zoufalstvím, které způsobuje, že imigranti z Ukrajiny jsou ochotni zařadit se na sociálním žebříčku nízko. Toto bylo v narativech současně doprovázeno určitými formami nesofistikovaného chování. Naproti tomu ruská imigrace byla v takových případech popisována spíše jako otázka volby z hlediska osobního rozvoje. Jako potenciálně výbušný faktor na úrovni mezilidských vztahů se nepřekvapivě ukázal být rusko-

ukrajinský konflikt (v zahraničním kontextu dále Fialkova & Yelenevskaia, 2016). Omezit jeho dopady na sféru etnických, národnostních nebo diasporických vztahů by nicméně s ohledem na současné dění bylo velice krátkozraké. Pokud ve sborníku editovaném Fedyuk a Kindler (2016) autoři předjímali události spojené s politickým děním v Ukrajině jako faktor potenciální rekonfigurace vzorců ekonomické a humanitární migrace, je potřeba poznamenat, že nyní se ocitáme v bezprecedentní situaci, která tím, jak drasticky mění lidské životy, jakož i politické, sociální, mediální a další diskurzy, staví badatele do zcela nové situace.

Sociokulturní balancování a vztahy s majoritou

Navzdory obecně neutrálnímu či pozitivnímu hodnocení Čechů, ve vztahu k liminálnímu potenciálu ***sociokulturního balancování*** vystupuje konstrukt *Češi jako inspektoři integrace*, který současně interaguje s kulturní odlišnost zpracovávajícím konstruktem *mystická bariéra*.

Mocenská převaha, kterou si Češi jako inspektoři integrace přivlastňují a eventuálně manifestují skrze normalizační a disciplinační tlak, asociuje koncepty vytvořené nebo inspirované prací Michela Foucaulta (2000), který v knize *Dohlížet a trestat* analyzuje vztah moci, disciplinace a eventuálně marginalizace lidských subjektů skrze institucionální dohled. Mocenská nerovnost, normalizace, ale i marginalizace jsou spojeny také s konceptem gaze, který na Foucaultovo učení odkazuje. S konceptem pracovala například postkoloniální kritika, která rozebírala vědu koloniální éry a její tendence mimo jiné i skrze gaze (zírání, civění) objektivizovat a dehumanizovat ty druhé, tedy domorodce (Prasad, 2003). Jakožto nástroj studia útlaku koncept nepřekvapivě přejala také feministická studia, která se zaměřují na postupy, jakými jsou ženám muži vštěpovány a skrze praktiky gaze připomínány formy jejich ženství, které mají přijmout za vlastní a které v posledku slouží jako platforma pro to, aby vůči požadované feminitě muži mohli vymezit svou maskulinitu (Bullock, 2010). Normalizačně-disciplinační dohled, se kterým se účastnice a účastníci mé studie střetávají, se odehrává jednak na úrovni předepsaných institucionalizovaných procedur, současně ale v každodenním životě právě skrze praktiky, pro které je deklarovaná nebo připsaná národní/etnická identita participantů buď konečným cílem marginalizace, nebo předmětem homogenizačního nátlaku. Pokud totiž praktiky „zírání“ metaforicky přeneseme na další smysly, můžeme je použít k pochopení toho, jak se podílí na strukturaci subjektivity podřízených

(Bullock, 2010), v mém případě imigrantů. Smysl, se kterým je gaze potřeba propojit, představuje sluch. Je to totiž právě reakce na poslech hlavně ruského jazyka, který funguje jako ukazatel jinakosti a spouštěč disciplinace. Vedle jazyka jako takového jde pochopitelně i o specifický přízvuk, který pro majoritu slouží jako identifikátor geografických a sociálních outsiderů (srov. např. Deeb & Bauder, 2015). Vedle toho, že nepřívětivé nebo nepřátelské reakce na východoevropský (ruský) jazyk a přízvuk slouží jako manifestace požadavku očekávané, tedy plné, úrovně integrace, zejména ve vztahu k imigrantům z Ruské federace (z východní Evropy) se zdá, že právě okolnost ruského původu je částečně také samoúčelnou a v zásadě trvalou motivací marginalizace. Tento proces se z identifikačního hlediska zároveň významně podílí na působnosti kategorie *jednou host, navždy host* a vede k ***sociokulturnímu balancování*** na různých úrovních. Reaktivní strategií je pak buď demotivací a zklamáním poháněná orientace na vlastní ko-etnickou komunitu, nebo snaha založená na ostychu mluvit rodným jazykem a/nebo přesvědčením, že zvládnutí češtiny je bez ohledu na limity žádoucí a nutné mimo jiné i s ohledem na potenciál kýžené sociální mobility (v dřívějších výzkumech tuto tendenci identifikovaly např. Jarkovská, Lišková & Obrovská, 2015b; Vavrečková & Dobiášová, 2015). Výsledkem potřeby umět česky a současné udržování aktivních vazeb sebe i dětí v případě rodičů je pak model vnitřně-vnějšího bilingvismu (multilingvismu), který češtině přisuzuje roli jazyka komunikace mimo rodinný kruh, jenž zůstává dále zasvěcen mateřštině/mateřštinám. Ačkoli například rodiče pracují s přesvědčením o výhodách vícejazyčnosti, v praxi mohou sledovat, jak míchání jazyků vyvolává aktuální negativní dopady na psychickou pohodu dítěte nebo dokonce vývoj řeči (srov. např. Jazbec & Kacjan, 2019). Ideál harmonické vícejazyčnosti je úzce propojen s otázkou kulturní orientace, která rovněž staví na ideálu uvědomělé harmonické syntézy. Ta se odehrává ve dvou rovinách: ideové ve smyslu uvědomění a uznávání kulturních kořenů prostředí, s nimiž se jedinec identifkuje, a praktické týkající se performance kulturních vzorců, modelů a tradic. Zejména u druhého typu panuje mezi participanty jistá volnost a flexibilita, kterou lze částečně interpretovat s odkazem na převládající nižší deklarovanou úroveň religiozity a současně ve skupině imigrantů-rodičů s ohledem na děti, díky kterým mají svátky tradiční v obou kulturách v rodinách dvojité provedení (Vavrečková & Dobiášová, 2015). Jazykové a kulturní preference a praktiky je potřeba spojit také se sociální sítěmi, jejich podobou, což realizované a realizovatelné praktiky skrze

vyjednávání v sociálních světech pojí s Foucaultovými podmínkami možností, jak na ně ve své koncepci odkazuje Adele Clarke (2005).

Identifikační spektrum

Na tomto místě ještě zbývá podrobněji rozebrat, jak se aspekty ***sociokulturního balancování*** prolínají s problematikou identity. Zpracovaný empirický materiál bohatě dokládá, jakým způsobem do sebe identita imigrantů vstřebává různé aspekty migrační zkušenosti od byrokratických přes symbolické až k těm emocionálním. V důsledku toho je identita imigrantů poznamenána inherentními rozpory, které se vztahují k jednotlivým sférám nebo fázím postmigračního života. To vede k nevyhnutelnosti chápat identitu jako procesuální a kontextuální proces či diskurzivní praktiku, která v sobě složitě kombinuje spojené procesy sociální identifikace na individuální a kolektivní úrovni (Brubaker, 2004; Klvačová, 2012; Krzyzanowski & Wodak, 2008; Szaló, 2003). V tomto ohledu se nabízí také pojetí identity jako prahové hodnoty, která je situační výslednicí vyjednávání různých požadavků, forem sounáležitosti a bytí (Fortier, 2002). Ve své koncepci se nicméně Fortier snaží odklonit od asociace prahu odvozeného z práce Victora Turnera, které je podle autorky zjednodušující ve smyslu struktury nespojitých chronologicky navazujících fází. Sama Fortier pak zdůrazňuje prahovost jako souhru neurčitých, vzájemně se doplňujících okamžiků, které současně mají co do činění s etnickými, genderovými a jinými aspekty sociální pozicionality. Na rozdíl od Turnerova pojetí proto jednotlivé prahy identity nejsou nutně stádii nejistoty. Spojením východiska Fortier a Blumerovy (1986) perspektivy symbolického interakcionismu je možno nejistotu chápat tak, že ona sama je předmětem vyjednávání, které kombinuje jak vnější podmínky, tak jejich interpretaci účastníky a volbu konkrétního postoje. Vše se přitom odehrává v interakčním kontextu, kde jazyk je nejen mediátorem vyjednávání, ale také významným prostředkem, jak vybranou identitu budovat (Bucholtz, 1999; Goffman, 1963; Schürcksová, 2010). V tomto smyslu lze identifikovaný důraz na zvládání češtiny chápat jako proces konstrukce nikoli primárně identity participantek/participantů jako Čechů/Češek, jako spíše očekávané, dostupnější a eventuálně funkční identity pokorného, loajálního cizince.

Chápání identity jako prostředku uvědomění nebo realizace příslušnosti k určité kolektivitě je nicméně určeno obsahem pojmů, kterými jsou ty kolektivity zastřešeny, tedy především kultury a společnosti. Způsoby, jakými participantky a participanti

s pojmem kultury pracují, odpovídá nejen představě určitého materiálního systému tvořeného artefakty, vzorci chování a událostmi, ale i tzv. systému ideačního sestávajícího z idejí, názorů, norem a hodnot (Horáková, 2012). Z hlediska hodnocení a předpokladu pro utváření pocitu sounáležitosti je první pojetí mnohem méně problematické, případně vyloženě pozitivní, zatímco kultura ve smyslu ideačních fenoménů je svou ambivalencí silným zdrojem ***sociokulturního balancování***. V tomto ohledu se mimo jiné potvrzuje zpochybnění očekávání, že imigranti z nepříliš odlišného kulturního a jazykového prostředí budou mít, minimálně po praktické stránce, jistou výhodu (Leontiyeva & Nečasová, 2009). Zároveň je v obou směrech patrná tendence zacházet s kulturou jako s něčím objektivně existujícím, což do značné míry odpovídá de Munckovu (2005) pojetí kultury, ale přeneseně i společnosti jako entity, pro kterou je určitá kultura typická, jako zprostředkujících nástrojů, které lidé používají k orientaci ve společnosti a ukotvení sebe sama v sociálním světě. Příkladem je interpretace českých kulturních vzorců interakce založených na principu, že Češi navazují přátelství primárně v dětství a mládí a celý život z nich pak čerpají (srov. Uherek & Beranská, 2015), která pomáhá participantům pochopit a přijmout existenci mnohokrát zmiňované kulturní bariéry. Na druhé straně jsou to sami participanti, kteří tyto generalizační tendence relativizují. Pokud by totiž reifikované skupinové charakteristiky chápali absolutně, popřeli by logiku mechanismu odosobnění, který používají mimo jiné právě ke zvládání stereotypních postojů majority. V tomto ohledu identifikované tendence situačně kombinují jak představu zdánlivě objektivních skupinových entit, odpovídající de Munckově modelu zprostředkujících zařízení, tak jejich pojetí jako sice zasazených do určitých struktur, v posledku ale závislých na interpretaci a jednání individuálních aktérů, kompatibilní s Blumerovou perspektivou symbolického interakcionismu.

Jsou participantky a participanti uvíznutí v liminalitě?

V návaznosti na výše popsané formy strukturální, kulturní i identifikační neurčitosti, která obraz životní situace participantek a participantů rámuje, jsem původně pracovala s konstruktem *uvíznutí v liminalitě*. Aspekty popisovaného mezi-bytí je možné spatřovat jak na úrovni rozostřeného horizontu migračního projektu a stále živým prvkem dočasnosti v něm, ale i procesy a praktikami, kterými jsou imigranti na nejisté postavení průběžně odkazováni. Jako konkrétní příklad cyklicky

se vracející upomínky prahovosti slouží hraniční procedury, které musejí participanti na svých cestách do rodné země bez ohledu na úplnost své institucionální přináležitosti, absolvovat (podobně také Heyman, 2014). Mystická bariéra, nebo praktiky odpovídající konstruktu *Češi jako inspektoři integrace* se zase zásadně podílí na aktualizaci konstruktu *jednou host, navždy host*. V tomto ohledu je podstatný rozdíl mezi skupinou bezdětných participantů a rodičů, u kterých se perspektiva uvíznutí-zabydlování v liminalitě rozdvojuje do dvou ne nutně kompatibilních linií. Ačkoli data do značné míry potvrzují rozšířený předpoklad, že děti se obecně integrují více přímočaře než jejich rodiče (např. Bernard & Mikešová, 2014), na druhé straně integrace dětí vždy probíhá v interakci a v atmosféře integrace jejich rodičů. Rodiče mohou neurčitost zejména sociokulturní přináležitosti, eventuálně podporovanou právě percipovanou odlišností trajektorie procesu v jednotlivých generacích, vědomě nebo nevědomě přenášet do klimatu socializace. V důsledku toho je charakter „integrace“ pro obě generace sice odlišný, přesto však často neméně složitý (srov. Heckmann, 2006).

Chápat situaci participantů jako objektivně daný stav, který by je odkazoval k pouhé pasivitě, navíc beze zbytku přijímané, by nicméně bylo neadekvátně zjednodušující. Na jedné straně je potřeba připomenout faktickou nebo minimálně částečnou proaktivní a emancipační složku strategií *pokorný cizinec* a *naučená submisivita*, na druhé straně fakt, že trajektorie procesů, které odpovídají tradičním integračním schématům, je záležitostí jednak kontextuální, zároveň do značné míry relativní v závislosti na kritériích subjektivního hodnocení. Navzdory různorodým limitům tak imigranti stále disponují prostorem pro vlastní iniciativu a aktivitu, kterými mohou v konkrétních podmínkách podporovat vymanění se z nevyhovujících sociálních pozic. V tomto směru se dá potvrdit a zobecnit tvrzení Wolanik Boström a Öhlandera (2015) o aktivaci premigračního sociálního a kulturního kapitálu lékařů, že jejich cílem je hlavně pochopit pravidla hry v sociálních světech tak, aby byli schopni v novém prostředí efektivně a smysluplně fungovat. Přesto, že jsou nuceni vynakládat neustálé úsilí, opakovaně vyhodnocovat cíle, strategie a taktiky ve vztahu k nim, snaží se participanti přizpůsobovat tak, aby postup směrem k vyváženému materiálnímu, sociálnímu i emočnímu postavení mohl být naplňován. Proto je vhodnější nahlížet situaci imigrantů nikoli jako uvíznutí, ale spíše ***zabydlování v liminalitě***. To neznamená, že by aspekty mezi-bytí nutně vymizely, jako se spíše kvalitativně přetransformují. Taková trajektorie znamená, že

s postupem času a dílčími „integračními“ úspěchy ustupuje existenciální rozměr, naproti tomu rozměr symbolický a identifikační zůstává otevřeným pohybům k oběma krajním pólům identifikačního spektra. Záleží pak na řadě okolností, k nimž ze střednědobé a potenciálně také dlouhodobé perspektivy patří i okolnost rodičovství, jakým způsobem jsou imigrantky a imigranti schopni s praktickými i emočními aspekty takové liminality pracovat jako organickým aspektem jejich životní situace, budoucí perspektivy a vlastního sebepojetí.

Závěr

Disertační práce se věnovala tématu životních strategií imigrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu, které zkoumala prostřednictvím cílové skupiny tvořené dvěma typy imigrantů: rodičů a bezdětných. Cílem studie bylo prozkoumat, jak vybraná skupina jedinců s migrační zkušeností vytváří a interpretuje svou současnou životní situaci a strategie k ní vztažené. Účelem komparativního formátu pak bylo prozkoumat, jakou roli hraje v celkové konfiguraci podmínek utvářejících životní situaci a působících na tvorbu strategií jedinců okolnost rodičovství. Pro zpracování výzkumného záměru jsem zvolila kvalitativní metodologii, konkrétně přístup označovaný jako situační analýza. Data jsem vytvářela primárně pomocí polostrukturovaných rozhovorů, které byly v některých případech doplněny nestrukturovaným pozorováním rodinné interakce dětných participantek a participantů a také mapováním sociálních sítí menší skupiny zapojených žen.

Obraz životních strategií prezentovaný v analyticko-interpretační části práce odhalil zastřešující rámce životních strategií, které jsou kompatibilní s určitou životní filozofií, světonázorem a hodnotovým žebříčkem jejich nositelů. Ty ovlivňují, co participanti v životě považují za smysluplné a významné a jaké jsou přijatelné a efektivní prostředky, kterými lze vytyčených cílů z dlouhodobého, střednědobého i aktuálního hlediska dosahovat. K základním principům analyzovaných strategií patří důraz na osobní zodpovědnost a iniciativu, značná míra systematičnosti a prvku flexibility. Strategie se zaměřují na řešení hlavních vzájemně provázaných výzev v životní situaci, které jsem v analýze nazvala jako ***zvládání nejistoty***, ***kloubení rolí***, ***sociokulturní balancování*** a ***empowerment***. Tyto výzvy jsou v rovině existence chápány jako univerzální, nezávislé na konkrétním sociokulturním prostředí. Strukturální, sociokulturní a další specifika daného prostředí však výzvy naplňují obsahem, který je s konstrukcí životní situace a životních strategií a taktik v přímé interakci.

Z hlediska vybrané cílové skupiny je výchozím bodem analyzovaných životních situací imigrantů a imigrantek z bývalého Sovětského svazu konceptualizace migrace. Okolnosti migrace, tedy které prvky životních výzev migraci vyvolaly, co a jak ovlivňovalo migrační a postmigrační trajektorii, jsou totiž z hlediska současné situace zásadní, mnohdy určující. V tomto ohledu se jedná především o to, nakolik hrála/hraje v migračním projektu roli nejistota (existenční, politická, sociální atd.),

upřednostnění určité životní role (partnerské, rodičovské, role poslušného potomka), touha emancipovat se od nevyhovujících sociálních, kulturních, genderových či jiných vzorců a praktik nebo cesta za osobnostním rozvojem, vzděláním či kariérou.

Ve vztahu interakce vstupní konceptualizace migrace s postmigračními podmínkami je potřeba rozlišovat mezi jednotlivými rovinami zájmu, které imigrantky/imigranty motivovaly k přesunu a dále je motivují, popřípadě nemotivují, zůstat. Tyto související roviny představuje perspektiva člověka samotného, jeho rodiny nebo konkrétních rodinných příslušníků a v případě rodičů pak jejich dětí.

Ačkoli děti nepřinášejí do obrazu životní situace svých **rodičů** žádnou samostatnou výzvu, kategorie *v zájmu dítěte* se podstatným způsobem promítá do všech hlavních výzev, které modifikuje a obsahově rozšiřuje. V konstrukci životních strategií **bezdětných** imigrantek a imigrantů nemá kategorie *v zájmu dítěte* přímý ekvivalent, její vliv je nahrazen tím, jak více či méně dočasné konstelace všech výzev, včetně těch vztažených k sociálním sítím, interagují s individuálním zájmem. To ovšem neznamená, že případná budoucí rodina a potomci nefigurují v konstrukci strategií jako tichý aktér. Ukázkovým příkladem je výzva ***kloubení rolí,*** která je v případě **bezdětných** jedinců odvozena od souhry významných sociálních, primárně rodinných, rolí, rolí spojených s uplatněním/kariérou a sociální rolí cizince, která vznikla v důsledku migrace. Model imigrantů-**rodičů** pak obsahuje navíc právě složku rodičovské role, která je skrze vztah mezi diskurzivními vzorci a strukturálním legislativním rámcem ještě komplikovaně navázána na genderové hledisko, které zejména ženy nezřídka vede k přesvědčení, že jsou nebo budou nuceny dřív nebo později některý aspekt jedné role (např. aspekt odbornice v rámci profesní role) těm zbylým obětovat. Další podstatnou dimenzi přináší dětští aktéři do výzvy označené jako ***sociokulturní balancování***, která obecně vyvěrá z vyhodnocování a interpretací specifik jednotlivých sociálních a kulturních systémů, v nichž se imigranti pohybují. ***Sociokulturní balancování*** probíhá v rovině ideové i behaviorální a jako takové je poznamenáno významnou ambivalencí. Ta je rámována dvěma póly: na jedné straně identifikovanou „kulturností“ Čechů, tedy zdvořilostí a distingovaností společenské interakce, na straně druhé pak přílišnou formálností a konzervativností v navazování nových a udržování existujících vztahů. Právě druhá charakteristika pak představuje jednak zdroj rozčarování a případné frustrace, současně pociťovaná emoční deprivace vede k hledání způsobů, jak ji zmírnit či překonat. V mnoha ohledech dostupným řešením jsou vazby na cizineckou

či v širším slova smyslu krajanskou komunitu. Ta je současně založena na sdílené imigrantské zkušenosti a výměně různých forem podpory. Vedle toho, že orientace na ko-etnickou komunitu slouží jako reaktivní mechanismus, může se jednat i o strategii apriorní, založenou na nedostatku orientace v české společnosti, obavách z interakce s majoritou, ale i vlastních či zprostředkovaných negativních zkušenostech. Nepříjemné zkušenosti s individuálním nebo kolektivním chováním v postsovětské komunitě má za následek více či méně ostrou etnickou/kulturní/národnostní nebo na hodnotách založenou stratifikaci, která zpětně ovlivňuje náhled na skladbu sociálních sítích a odpovídající prointegrační nebo naopak selektivní postupy. Zmiňovaná přidaná dimenze, která charakterizuje situaci imigrantů-rodičů, se projevuje balancováním na poli výchovy a vzdělávání. Rodiče obecně identifikují „české" pojetí výchovy jako méně systematické a v závislosti na materiálních a organizačních podmínkách a kapacitě zainteresovaných aktérů volí buď kompenzační (jak nedostatečný rozvoj zejména ve škole kompenzovat vlastními silami a prostředky), nebo racionalizační strategie (jak přehodnotit hodnotící kritéria tak, aby byla perspektiva *v zájmu dítěte* pozitivní). Praktickým projevem ***sociokulturního balancování*** je zejména otázka jazykové situace. Ta je jak v případě **bezdětných** jedinců, tak i **rodičů** poznamenána vlastní či majoritní společností zdůrazňovanou potřebou dobré znalosti češtiny, u rodičů je pak ve vztahu k dětem apel na zvládání češtiny ideálně na úrovni rodilého mluvčího podporován vizí systematického rozvoje a vzdělání jako klíče k dobrému budoucímu životu. Udržování aktivních vazeb na rodinu a přátele v zemi původu, stejně jako touha zachovat si prvky původního kulturního prostředí, pak vedou participanty k tomu, že se snaží u sebe – a rodiče pak i u potomků – zcela neobětovat původní komunikační schopnosti a kulturní povědomí úsilí pokorného a loajálního cizince. Stejně tak okolnost rodičovství modifikuje zbylé dvě výzvy, tedy ***zvládání nejistoty*** a ***empowerment***, kde často působí jako motivační prvek pro proaktivní statusové i společenské etablování (např. zisk občanství v zájmu dítěte). Proces statusového a sociálního ***empowermentu*** je sice primárně založen na zmiňovaném vlastním úsilí a odpovědnosti, odehrává se ovšem v interakčním kontextu, a jako takový se úzce protíná s materiální stránkou života, ale také s hodnotami jako svoboda, sebepojetí a pochopitelně také s procesy identifikace.

Strategie, které v souladu s cílem obsaženým v konceptualizaci migračního projektu a postmigrační situace participanti uplatňují v interakci s českým státem,

jeho institucemi, jejich představiteli a majoritní společností obecně, vychází z identifikace nevyhnutelnosti dostatečně manifestovat určitou pokoru a loajalitu ve vztahu k českému prostředí. K nejvýraznějším projevům takové tendence patří vedle úslužnosti, bezúhonnosti zejména zmiňovaná znalost českého jazyka a jeho aktivní používání ve veřejném prostoru. Ačkoli pokora, loajalita a akceptace nastavených pravidel na první pohled působí jako pasivní a submisivní strategie, ve skutečnosti se jedná o sofistikovaný způsob, jak podpořit vyhlídky na sociální mobilitu, zajištění sociálních jistot (zejména ve spojení s povolením k trvalému pobytu) a obecné naplnění mise za lepší život pro sebe, případně pro děti. Přestože dosažení postupných met ve vztahu k pobytovým a materiálním jistotám přináší pocit uspokojení, v sociokulturní a identifikační sféře může být situace participantů poznamenána nejednoznačností a rozpory. Tyto trvalé a průběžně oživované diskrepance se tak stávají stabilními prvky obrazu životní situace imigrantek/imigrantů, ale i konstrukce jejich identity. Míra, s jakou je tento stav prožíván jako skličující a permanentní, se však liší v závislosti na řadě okolností, mimo jiné na tom, nakolik narušují současné a budoucí naplňovaní hlavního cíle obsaženého především v diskurzivní konstrukci *mise za lepší život*.

V teoretické i analytické části jsem věnovala pozornost předsudkům a stereotypům, které často v interakci aktérů identifikujících se nebo identifikovaných s určitými skupinovými charakteristikami vytváří překážky. Z hlediska postojů příslušníků majoritní společnosti ve vztahu k imigrantům z postsovětského areálu nebo konkrétním národnostem, mezi jednotlivými komunitami i uvnitř nich hrají roli také reprezentace spojené se soudobými nebo minulými politickými režimy a jejich činy, V této souvislosti vedle „tradičních“ témat sovětské normalizace v Československu, případně současného režimu prezidenta Vladimira Putina, namířených proti imigrantům ruského původu, aktuálně působí především politický a válečný konflikt mezi Ruskem a Ukrajinou. V tomto ohledu je můj výzkum kontextem doby zasazen do období mezi vypuknutím první fáze rusko-ukrajinské krize v roce 2014 a ruskou invazí do Ukrajiny v únoru 2022. Ačkoli se v interpretační části práce věnuji dopadu první krize na vazby v mnohdy idealizované multinárodní ruskojazyčné komunitě, současně tyto řádky dopisuji s přesvědčením, že řada témat a interpretací, které jsem ve vztahu k nim učinila, již nyní vyžadují empirickou a dost možná i teoretickou konfrontaci. Právě ve vztahu k současné bezprecedentní situaci prodchnuté nejrůznějšími emocemi bych byla

velmi nerada, pokud by mé závěry vyplynuly ve prospěch jakýchkoli schematizujících reprezentací, nebo hodnocení toho, kdo se jak snaží či nesnaží, kdo má nebo nemá „správný“ přístup. Hlavní přínos své práce tak spatřuji v tom, že nabízí určitý ucelený interpretační obraz života příslušníků významné přistěhovalecké komunity v ČR, který mimo jiné i s ohledem na specifickou časovou situovanost, ale i specifika/limity výzkumného souboru, díky němuž byl vytvořen, vybízí k dalšímu bádání.

Použitá literatura a zdroje

Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies, 21*(2), 166–191.

Ambert, A.-M., Adler, P. A., Adler, P., & Detzner, D. F. (1995). Understanding and Evaluating Qualitative Research. *Journal of Marriage and Family*, *57*(4), 879–893.

Antonucci, T. C. (1986). Hierarchical Mapping Technique. *Generations: Journal of the American Society on Aging*, *10*(4), 10–12.

Arango, J. (2002). Explaining Migration: A Critical View. *International Social Science Journal, 52*(165), 283–296.

Archer, M. S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach.* Cambridge: Cambridge University Press.

Asher, C. (2011). The Progressive Past. How History Can Help Us Serve Generation 1.5. *Reference & User Services Quarterly, 51*(1), 43–48.

Asselin, O. et al. (2006). Social Integration of Immigrants with Special Reference to the Local and Spatial Dimension. In R. Penninx, M. Berger, & R. Kraal (Eds.), *The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe: A State of the Art* (pp. 133–170). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Attitude. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 113). Oxford: Oxford University Press.

Axpe, I., Rodríguez-Fernández, A., Goñi, E., & Antonio-Agirre, I. (2019). Parental Socialization Styles: The Contribution of Paternal and Maternal Affect/Communication and Strictness to Family Socialization Style. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 16*(12), 2204.

Bæck, U. D. K. (2005). School as an Arena for Activating Cultural Capital: Understanding Differences in Parental Involvement in School. *Nordic Studies in Education, 25*(3), 217–228.

Bakewell, O. (2010). Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 36*(10), 1689–1708.

Bales, R. F., & Parsons, T. (2014). *Family: Socialization and Interaction Process*. Routledge.

Baršová, A., & Barša, P. (2005). *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku.* Brno: Mezinárodní politologický ústav.

Bassett, E. H., & O´Riordan, K. (2002). Ethics of Internet Research: Contesting the Human Subjects Research Model. *Ethics and Information Technology, 4*(3), 233–247.

Bauböck, R. (1994). *The Integration of Immigrants*. Strasbourg: Council of Europe. CDMG (94) 25E.

Baumrind, D. (1978). Parental Disciplinary Patterns and Social Competence in Children. *Youth & Society, 9*(3), 239–267.

Baumrind, D. (2005). Patterns of Parental Authority and Adolescent Autonomy. *New Directions for Child and Adolescent Development, 108*, 61–69.

Berg-Schlosser, D., De Meur, G., Rihoux, B., & Ragin, C. C. (2009). Qualitative Comparative Analysis (QCA) as an Approach. In C. C. Ragin & B. Rihoux (Eds.), *Configurational Comparative Methods: Qualitative Comparative Analysis (QCA) and Related Techniques* (pp. 1–18). London: SAGE Publishing.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality.* Centrum pro studio kultury a demokracie.

Bernard, J., & Mikešová, R. (2014). *Sociální integrace imigrantů na rozhraní mezi dočasnou migrací a trvalým usazením*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 55*(3), 303–332.

Blion, R. (2002). South of North: European Immigrants' Stakeholdings in Southern Development. In D. Bryceson & U. Vuorela (Eds.), *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks* (pp. 231–243). Oxford: Berg.

Blumer, H. (1986). *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.

Bojarczuk, S., & Mühlau, P. (2018). Mobilising Social Network Support for Childcare: The Case of Polish Migrant Mothers in Dublin. *Social Networks, 53*, 101–110.

Bornstein, M. H., & Cheah, Ch. S. L. (2006). The Place of "Culture and Parenting" in the Ecological Contextual Perspective on Developmental Science. In K. H. Rubin & O. B. Chung (Eds.), *Parenting Beliefs, Behaviors, and Parent-Child Relations. A Cross-Cultural Perspective* (pp. 3–33). New York: Psychology Press.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society, 14*(6), 723–744.

Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.

Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

Boyd, M. (1989). Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas. *International Migration Review, 23*(3), 638–670.

Brannen, J., & Nilsen, A. (2007). Young People, Time Horizons and Planning: A Response to Anderson et al. *Sociology, 41*(1), 153–160.

Brettel, C. B. (2015). Theorizing Migration in Anthropology: The Cultural, Social, and Phenomenological Dimensions of Movement. In C. B. Brettel & J. F. Hollifield (Eds.), *Migration Theory: Talking across Disciplines* (3rd edition, pp. 148–197). London: Routledge.

Brettel, C. B., & Hollifield, J. F. (Eds.). (2015). *Migration Theory: Talking across Disciplines* (3rd edition). London: Routledge.

Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without Groups.* London: Harvard University Press.

Bryant, A., & Charmaz, K. (2007a). Introduction – Grounded Theory Research: Methods and Practices. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 1–28). Los Angeles: SAGE Publications.

Bryant, A., & Charmaz, K. (2007b). Grounded Theory in Historical Perspective: An Epistemological Account. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 31–57). Los Angeles: SAGE Publications.

Bryant, A., & Charmaz, K. (Eds.). (2007c). *The SAGE Handbook of Grounded Theory*. Los Angeles: SAGE Publications.

Bryceson, D. F., & Vuorela, U. (2002). Transnational Families in the Twenty-first Century. In D. Bryceson & U. Vuorela (Eds.), *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks* (pp. 3–30). Oxford: Berg.

Buchanan, E. A., & Zimmer, M. (2012). Internet Research Ethics. In E. N. Zalta (Ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Získáno 22. dubna 2016 z http://plato.stanford.edu/entries/ethics-internet-research/

Bucholtz, M. (1999). "Why Be Normal?": Language and Identity Practices in a Community of Nerd Girls. *Language in Society*, *28*(2), 203–223.

Bullock, J. C. (2010). *The Other Women's Lib: Gender and Body in Japanese Women's Fiction.* Honolulu: University of Hawai'i Press.

Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. London. New York: Routledge.

Carver, S. C., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing Coping Strategies: A Theoretically Based Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, *56*, 267–283.

Castles, S. (1995). How Nation-states Respond to Immigration and Ethnic Diversity. *New Community*, *21*(3), 293–308.

Cederberg, M. (2015). Embodied Cultural Capital and the Study of Ethnic Inequalities. In L. Ryan, U. Erel, & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital. Networks, Identities and Strategies* (pp. 33–47). Houndmills: Palgrave Macmillan.

Čermák, Z. & Lupták, M. (2015). Socioekonomický a demografický kontext česko-ukrajinské migrace. In D. Drbohlav (Ed.), *Ukrajinská pracovní migrace v Česku: migrace - remitence - (rozvoj)*, (s. 53–66). Praha: Karolinum.

Český statistický úřad (2017). *Život cizinců v ČR*. Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/zivot-cizincu-v-cr-2016

Český statistický úřad. (2020a). *Děti, žáci a studenti podle státního občanství v mateřských školách, základních, středních a vyšších odborných školách a konzervatořích ve školním roce 2019/20.* Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/4-vzdelavani-cizincu-97mxllyzu0

Český statistický úřad. (2020b). *Cizinci v ČR podle státního občanství v letech 1994 - 2000 (k. 31. 12).* Dostupné z https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu

Český statistický úřad. (2020c). *Nejčastější státní občanství cizinců podle regionu soudržnosti, kraje a okresu v letech 2004 - 2020 (k 31. 12.).* Dostupné z https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu

Charmaz, K. (2005). Grounded Theory in the 21st Century: Applications for Advancing Social Justice Studies. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (3rd edition, pp. 507–537). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis.* London: SAGE Publishing.

Charmaz, K., Thornberg, R., & Keane, E. (2018). Evolving Grounded Theory and Social Justice Inquiry. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (5th edition, pp. 720–776). Los Angeles: SAGE Publications.

Clarke, A. (2003). Situational Analyses: Grounded Theory Mapping after the Postmodern Turn. *Symbolic Interaction, 26*(4), 553–576.

Clarke, A. E. (2005). *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Clarke, A. E., & Friese, C. (2007). Grounded Theorizing Using Situational Analysis. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 363–397). Los Angeles: SAGE Publications.

Clarke, A. E., Friese, C., & Washburn, R. S. (2018). *Situational Analysis: Grounded Theory After the Interpretive Turn* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: SAGE.

Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology, 94*(Supplement), 95–120.

Cordes, O., Lamb, P. F., & Lames, M. (2012). Concepts and Methods for Strategy Building and Tactical Adherence: A Case Study in Football. *International Journal of Sports Science & Coaching, 7*(2), 241–254.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches* (2nd edition). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Crotty, M. (1998). *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process.* Thousand Oaks: SAGE Publications.

Crow, G. (1989). The Use of the Concept of `Strategy' in Recent Sociological Literature. *Sociology*, *23*(1), 1–24.

Crul, M., & Vermeulen, H. (2003). The Second Generation in Europe. *International Migration Review, 37*(4), 965–986.

Dahlstedt, M., & Fejes, A. (2013). Family Makeover: Coaching, Confession and Parental Responsibilisation. *Pedagogy, Culture & Society, 22*(2), 169–188.

Damsholt, T. (2017). 'I Didn't Think I Would Be Emotional until I Started Saying The Oath' – Emotionalising and Ritualising Citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44*(16), 2701–2716.

Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting Style as Context: An Integrative Model. *Psychological Bulletin, 113*(3), 487–496.

Davidson, D. (2004). *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofia.

de Lara, P. (2000). Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti". *Sociologický časopis, 36*(3), 259–274.

Dawber, T., & Kuczynski, L. (1999). The Question of Ownness: Influence of Relationship Context on Parental Socialization Strategies. *Journal of Social and Personal Relationships, 16*(4), 475–493.

de Munck, V. C. (2005). The Need for Culture (Even if It Doesn't Exist): A Lithuanian Example. *Lietuvos etnologija, 4*(13), 33–47.

Deeb, S., & Bauder, H. (2015). Breaking through the Glass Ceiling: Intercultural Communication and the Career Experiences of Skilled Immigrant Managers. In L. Ryan, U. Erel & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies* (pp. 48–63). London: Palgrave Macmillan.

Definition of the situation. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 275). Oxford: Oxford University Press.

Demuth, A. (2000). Some Conceptual Thoughts on Migration. In B. Agozino (Ed.), *Theoretical and Methodological Issues in Migration Research* (pp. 21–58). Brookfield, Vt: Ashgate.

Denzin, N., & Lincoln, Y. S. (2005a). Paradigms and Perspectives in Contention. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (3rd edition, pp. 183–190). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Denzin, N., & Lincoln, Y. S. (2005b). Introduction: The Discipline and Practise of Qualitative Research. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (3rd edition, pp. 1–32). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Dey, I. (2007). Grounding Categories. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 167–190). Los Angeles: SAGE Publications.

Diminescu, D. (2008). The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto. *Social Science Information, 47*(4), 565–579.

Dockett, S., Perry, B., Kearney, E., Hampshire, A., Mason, J., & Schmied, V. (2009). Researching with Families: Ethical Issues and Situations. *Contemporary Issues in Early Childhood, 10*(4), 353–365.

Dornbusch, S. M., Ritter, P. L., Leiderman, P. H., Roberts, D. F., & Fraleigh, M. J. (1987). The Relation of Parenting Style to Adolescent School Performance. *Child Development, 58*(5), 1244–1257.

Drbohlav, D. (2001). Mezinárodní migrace obyvatelstva – pohyb i pobyt (Alenky v kraji divů). In T. Šišková (Ed.), *Menšiny a migranti v České republice: My a oni v multikulturní společnosti 21. století* (s. 17–38). Praha: Portál.

Drbohlav, D. (2010). *Migrace a (i)migranti v Česku: Kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme*. Praha: SLON.

Drbohlav, D. (Ed.). (2015). *Ukrajinská pracovní migrace v Česku: migrace – remitence – (rozvoj).* Praha: Karolinum.

Drbohlav, D., Lupták, M., Janská, E., & Bohuslavová, J. (2001). Ruská komunita v České republice. In T. Šišková (Ed.), *Menšiny a migranti v České republice: My a oni v multikulturní společnosti 21. století* (s. 73–81). Praha: Portál.

Drbohlav, D., Janská, E., & Šelepová, P. (2001). Ukrajinská komunita v České republice. In T. Šišková (Ed.), *Menšiny a migranti v České republice: My a oni v multikulturní společnosti 21. století* (s. 89–98). Praha: Portál.

Ellegård, K. (1999). A Time-geographical Approach to the Study of Everyday Life of Individuals: A Challenge of Complexity. *GeoJournal*, *48*(3), 167–175.

Emerson, M. (2011). Summary and Conclusions. In M. Emerson (Ed.), *Interculturalism: Europe and its Muslims in Search of Sound Societal Models* (pp. 1–16). Brussels: Centre for European Policy Studies.

Emirbayer, M., & Goodwin, J. (1994). Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, *99*(6), 1411–1454.

Erel, U. (2002). Reconceptualizing Motherhood: Experiences of Migrant Women from Turkey Living in Germany. In D. F. Bryceson & U. Vuorela (Eds.), *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks* (pp. 127–146). Oxford: Berg.

Erel, U. (2010). Migrating Cultural Capital: Bourdieu in Migration Studies. *Sociology*, *44*(4), 642–660.

Erel, U. (2015). Thinking Migrant Capitals Intersectionally: Using a Biographical Approach. In L. Ryan, U. Erel & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies* (pp. 18–32). London: Palgrave Macmillan.

Ethnicity. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 356). Oxford: Oxford University Press.

Falzon, M. A. (Ed.). (2009). *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research.* London: Routledge.

Favell, A. (2001). *Philosophies of Integration Immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain* (2nd edition). New York: PALGRAVE.

Fay, B. (2002). *Současná filosofie sociálních věd: multikulturní přístup.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Fedyuk, O. (2016). The Gender Perspective in Ukrainian Migration. In O. Fedyuk & M. Kindler (Eds.), *Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies* (pp. 73–89). IMISCOE Research Series, Springer Open.

Fedyuk, O., & Kindler, M. (Eds). (2016). *Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies*. IMISCOE Research Series, Springer Open.

Feliciano, C. (2006). Beyond the Family: The Influence of Premigration Group Status on the Educational Expectations of Immigrants' Children. *Sociology of Education*, *79*(4), 281–303.

Fialkova, L., & Yelenevskaia, M. (2016). The Crisis in Ukraine and the Split of Identity in the Russian-speaking World. *Folklorica, 19*, 101–131.

Fišerová, V. (2018). Rodina. In Z. R. Nešpor (Ed.), *Sociologická encyklopedie*. Sociologický ústav AV ČR. Dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Rodina

Flick, U. (2018). Triangulation. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (5th edition, pp. 777–804). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Fortier, A-M. (2000). *Migrant Belongings: Memory, Space, Identity*. London: Routledge.

Foucault, M. (2000). *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení.* Praha: Dauphin.

Foucault, M. (2002). *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. London: Routledge.

Friberg. J. H. (2019). Does Selective Acculturation Work?: Cultural Orientations, Educational Aspirations and School Effort among Children of Immigrants in Norway. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 45*(5), 2844–2863.

Ganong, L., & Coleman, M. (2014). Qualitative Research on Family Relationships. *Journal of Social and Personal Relationships 31*(4), 451–459.

Ganz, M. (2000). Resources and Resourcefulness: Strategic Capacity in the Unionization of California Agriculture, 1959–1966. *American Journal of Sociology, 105*(4), 1003–1062.

Garcés-Mascareñas, B., & Penninx, R. (Eds.). (2016). *Integration Processes and Policies in Europe*. IMISCOE Research Series. Springer Open.

Gattino, S., Rollero, C., & De Piccoli, N. (2015). The Influence of Coping Strategies on Quality of Life from a Gender Perspective. *Applied Research in Quality of Life, 10*(4), 689–701.

Gender, sociology of. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 422). Oxford: Oxford University Press.

Gergen, K. J. (1999). *An Invitation to Social Construction.* London: Sage.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.

Gilgun, J. F. (2012). Enduring Themes of Qualitative Family Research. *Journal of Family Theory & Review, 4(*2), 80–95.

Gioia, D. A., & Pitre, E. (1990). Multiparadigm Perspectives on Theory Building. *Academy of Management Review, 15*(4), 584–602.

Giri, A. K. (2013). Rethinking Integration. *Sociological Bulletin, 62*(1), 100–109.

Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

Glick Schiller, N. (2010). A Global Perspective on Transnational Migration: Theorising Migration without Methodological Nationalism. In R. Bauböck & T. Faist (Eds.), *Diaspora and Transnationalism* (pp. 109–129). IMISCOE Research: Amsterdam University Press.

Goal. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 437). Oxford: Oxford University Press.

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.

Gomm, R., Hammersley, M., & Foster, P. (2000). Case Study and Generalization. In R. Gomm, M. Hammersley & P. Foster (Eds.), *Case Study Method: Key Issues, Key Texts* (pp. 98–115). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Górny, A., & Kindler, M. (2016). The Temporary Nature of Ukrainian Migration: Definitions, Determinants and Consequences. In O. Fedyuk & M. Kindler (Eds.), *Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies* (pp. 91–112). IMISCOE Research Series, Springer Open.

Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology, 78*(6), 1360–1380.

Granovetter, M. S. (1983). The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory, 1*, 201–233.

Granovetter, M. S. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology, 91*(3), 481–510.

Grbich, C. (2004). *New Approaches in Social Research*. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Guarnizo, L. E. (1997). The Emergence of a Transnational Social Formation and The Mirage of Return Migration Among Dominican Transmigrants. *Identities, 4*(2), 281–322

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1989). *Fourth Generation of Evaluation*. Newbury Park: SAGE Publications.

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1998). Ethics: The Failure of Positivist Science. *The Review of Higher Education, 12*(3), 221–240.

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (2005). Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (3rd edition, pp. 191–215). Thousand Oaks: SAGE Publications.

Gulová, L. (2008). *Sociální pedagogika a multikulturní výchova v otázkách*. Brno: Masarykova univerzita.

Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge: Harvard University Press.

Hallin, P. O. (1991). New Paths for Time-Geography? *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography, 73*(3), 199–207.

Hannerz, U. (2010). *Anthropology's World Life in a Twenty-First-Century Discipline*. London: Pluto Press.

Harkness, S., & Super, Ch. M. (2006). Themes and Variations: Parental Ethnotheories in Western Cultures. In K. H. Rubin & O. B. Chung (Eds.), *Parenting Beliefs, Behaviors, and Parent-Child Relations: A Cross-Cultural Perspective* (pp. 61–79). New York: Psychology Press.

Heckmann, F. (2006). *Integration and Integration Policies: IMISCOE Network Feasibility Study*. Bamberg: European Forum for Migration Studies. Získáno 1. března 2020 z http://www.efms.uni-bamberg.de/prointpe.htm

Hendl, J. (2005). *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

Hersberger, J. (2003). A Qualitative Approach to Examining Information Transfer via Social Networks among Homeless Populations. *The New Review of Information Behaviour Research, 4*(1), 95–108.

Herz, A., & Olivier, C. (2012) Transnational Social Network Analysis. *Transnational Social Review: A Social Work Journal, 2*(1), 11–29.

Herz, A., Peters, L., & Truschkat, I. (2014). How to Do Qualitative Structural Analysis: The Qualitative Interpretation of Network Maps and Narrative Interviews. *Forum: Qualitative Social Research, 16*(1), 52 paragraphs.

Heyman, J. McC. (2004). "Illegality" and the U.S.-Mexico Border: How It Is Produced and Resisted. In C. Menjívar & D. Kanstroom (Eds.), *Constructing Immigrant "Illegality": Critiques, Experiences, and Responses* (pp. 111–135). New York: Cambridge University Press.

Hiller, H. H., & Franz, T. M. (2004). New Ties, Old Ties and Lost Ties: The Use of the Internet in Diaspora. *New Media & Society, 6*(6), 731–752.

Højholt, Ch., & Kousholt, D. (2019). Parental Collaboration in Relation to Children's School Lives - Advanced Regulation or an Opportunity for Solidarity? *International Journal of Qualitative Studies in Education, 32*(8), 1048–1063.

Holbraad, M., & Pedersen, M. A. (2017). *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Holloway, W., & Jefferson T. (2013). *Doing Qualitative Research Differently: Free Associations, Narrative and the Interview Methods* (2nd edition). London: SAGE Publications.

Holton, J. A. (2007). The Coding Process and Its Challenges. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 265–289). Los Angeles: SAGE Publications.

Hood, J. C. (2007). Orthodoxy vs. Power: The Defining Traits of Grounded Theory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 151–164). Los Angeles: SAGE Publications.

Horáková, H. (2012). *Kultura jako všelék? Kritika soudobých přístupů*. Praha: SLON.

Hradečná, P., Jelínková, M., Ezzeddine, P., & Havelková, H. (2016). *Women at the Sidelines (?): Gender, Migration and Ageing.* Praha: SIMI.

Izuhara, M., & Shibata, H. (2002). Breaking the Chain of the Generational Contract?: Japanese Migration and Old-Age Care in Britain. In D. Bryceson & U. Vuorela (Eds.), *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks* (pp. 155–169). Oxford and New York: Berg.

Janská, E. (2015). Transnacionalismus a pracovní migranti: typologie remitujicích Ukrajinců v Česku, resp. Praze. In D. Drbohlav (Ed.), *Ukrajinská pracovní migrace v Česku: migrace – remitence - (rozvoj),* (s. 123–138). Praha: Karolinum.

Jarkovská, L., Lišková, K., & Obrovská, J. (2015a). „Přistupujeme k nim stejně, ale…“: Jak učitelé nakládají s mizející etnickou homogenitou v českých školách. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová, *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti* (s. 35–58). Praha: Portál.

Jarkovská, L., Lišková, K., & Obrovská, J. (2015b). Zapadnout a nelišit se, nebo trvat na své jinakosti? Dynamika etnicky smíšených kolektivů školních tříd. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová, *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti* (s. 59–96). Praha: Portál.

Jarkovská, L., Lišková, K., Obrovská, J., & Souralová, A. (2015). *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti.* Praha: Portál.

Jarvis, H. (2005). Moving to London Time: Household Co-ordination and the Infrastructure of Everyday Life. *Time & Society, 14*(1), 133–154.

Jazbec, S., & Kacjan, B. (2019). “Multilingualism is the Real Thing”: Multilingualism from the Parents’ Perspective. *The New Educational Review, 57*(3), 87–99.

Jelínková, M. (2011). Effects of Work on Health of Members of the Mongolian Minority in the Czech Republic. *Kontakt, 13*(2), 187–196.

Kabysh-Rybalka, A. (2016). Life Strategies as a Creative Way of Life Path Planning by A Personality. *Science And Education, 42*, 95–99.

Kdo je občan třetího světa. (2021, 24. září). Dostupné z webových stránek Ministerstva vnitra České republiky: https://www.mvcr.cz/clanek/kdo-je-obcan-treti-zeme.aspx

Kennan, J., & Walker, J. R. (2013). Modelling Individual Migration Decisions. In A. F. Constant & K. F. Zimmermann (Eds.), *Integrational Handbook on the Economics of Migration* (pp. 39–54). Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing.

Kim, Y. (2009). Minority Parental Involvement and School Barriers: Moving the Focus Away from Deficiencies of Parents. *Educational Research Review, 4*(2), 80–102.

Kissau, K., & Hunger, U. (2010). The Internet as a Means of Studying Transnationalism and Diaspora. In R. Bauböck & T. Faist (Eds.), *Diaspora and Transnationalism* (pp. 245–265). IMISCOE Research, Amsterdam University Press.

Kley, S. (2010). Explaining the Stages of Migration within a Life-course Framework. *European Sociological Review, 27*(4), 469–486.

Klvačová, P. (2012). *Biografie a identity cizinců usilujících o integraci do české společnosti: od "samozřejmé nerovnosti" k "nesamozřejmé rovnosti".* Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.

Knox, R. (2012). Strategy and Tactics. *The Finnish Yearbook of International Law, 21*,193–229.

Koelen, M. A., & Lindström, B. (2005). Making Healthy Choices Easy Choices: The Role of Empowerment. *European Journal of Clinical Nutrition, 59*(Supplement 1), 10–16.

Koldinská, K. (2016a). Předmluva. In K. Koldinská, K., H. C. Scheu & M. Štefko (Eds.), *Sociální integrace cizinců* (s. 12–14). Praha: Auditorium.

Koldinská, K. (2016b). Úvod. In K. Koldinská, K., H. C. Scheu & M. Štefko (Eds.), *Sociální integrace cizinců* (s. 15–17). Praha: Auditorium.

Koldinská, K., Scheu, H. C. & Štefko, M. (Eds.). (2016). *Sociální integrace cizinců*. Praha: Auditorium.

Koopmans, R. (2010). Trade-Offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 36*(1), 1–26.

Kostelecká, Y., Kostelecký, T., Kohnová, J., Tomášová, M. et al. (2013). *Žáci-cizinci v základních školách: fakta, analýzy, diagnostika.* Praha: Univerzita Karlova v Praze.

Krzyżanowski, M., & Wodak, R. (2008). Multiple Identities, Migration and Belonging: 'Voices of Migrants'. In C. R. Caldas-Coulthard & R. Iedema (Eds.), *Identity Trouble: Critical Discourse and Contested Identities* (pp. 95–119). Hampshire: Palgrave Macmillan.

Lareau, A. (2002). Invisible Inequality: Social Class and Childrearing in Black Families and White Families. *American Sociological Review, 67*(5), 747–776.

Lareau, A. (2003). *Unequal childhoods: Class, Race and Family Life.* Berkeley: University of California Press.

Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping.* New York: Springer.

Lempert, L. B. (2007). Asking Questions of the Data: Memo Writing in the Grounded Theory Tradition. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 245–264). Los Angeles: SAGE Publications.

Leontiyeva, Y. (2014). The Education-Employment Mismatch among Ukrainian Migrants in the Czech Republic. *Central and Eastern European Migration Review, 3*(1), 63–84.

Leontiyeva, Y. (2016). Ukrainians in the Czech Republic: On the Pathway from Temporary Foreign Workers to One of the Largest Minority Groups. In O. Fedyuk & M. Kindler (Eds.), *Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies* (pp. 133–149). IMISCOE Research Series, Springer Open.

Leontiyeva, Y., & Nečasová, M. (2009). Kulturně blízcí? Integrace přistěhovalců ze zemí bývalého Sovětského svazu. In M. Rákoczyová & R. Trbola (Eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice* (s. 117–160). Praha: SLON.

Lindovská, E. (2016). *Situační analýza výkladů reality bezdomovectví a vyloučení z bydlení v přístupech podporovaného bydlení a jejich implikace pro sociální práci* (nepublikovaná disertační práce). Ostravská univerzit, Ostrava.

Lišková, K., Hubatková, B., & Obrovská, L. (2015). Migrace do Československa od meziválečného období do současnosti. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová, *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti* (s. 183–203). Praha: Portál.

Lockwood, D. (1964). Social Integration and System Integration. In G. K. Zollschan & H. W. Hirsch (Eds.), *Explorations in Social Change* (pp. 370–383). Boston: Houghton Mifflin.

Long, L. H. (1972). The Influence of Number and Ages of Children on Residential Mobility. *Demography, 9*(3), 371–382.

Low, S. (2017). *Spatializing Culture. The Ethnography of Space and Place*. London: Routledge.

Mackenzie, L., & Guntarik, O. (2015). Rites of Passage: Experiences of Transition for Forced Hazara Migrants and Refugees in Australia. *Crossings: Journal of Migration & Culture, 6*(1), 59–80.

Madianou, M., & Miller, D. (2012). *Migration and New Media: Transnational Families and Polymedia.* London: Routledge.

Mahler, S. J. (2001). Transnational Relationships: The Struggle to Communicate Across Borders. *Identities: Global Studies in Culture and Power, 7*(4), 583–619.

Main, I. (2015). Giving Birth in Berlin: Reproductive Experiences of Polish Migrant Women. In H. Cervinkova, M. Buchowski, & Z. Uherek (Eds.), *Rethinking Ethnography in Central Europe* (pp. 89–111). New York: Palgrave Macmillan.

Marx, A., Rihoux, B., & Ragin, C. (2013). The Origins, Development, and Application of Qualitative Comparative Analysis: The First 25 Years. *European Political Science Review, 6*(1), 115–142

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, *19*(3), 431–466.

Mead, G. H. (1972). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: The University of Chicago Press.

Menjívar, C., & Kanstroom, D. (2013). Introduction – Immigrant "Illegality": Constructions and Critiques. In C. Menjívar & D. Kanstroom (Eds.), *Constructing Immigrant "Illegality": Critiques, Experiences, and Responses* (pp. 1–33). New York: Cambridge University Press.

Mills, J., Bonner, A., & Francis, K. (2006). Adopting a Constructivist Approach to Grounded Theory: Implications for Research Design. *International Journal of Nursing Practice, 12*(1), 8–13.

Mincer, J. (1978). Family Migration Decisions. *Journal of Political Economy*, *86*(5), 749–773.

Ministerstvo vnitra České republiky. (2011). *Aktualizovaná Koncepce integrace cizinců. Společné soužití.* Dostupné z https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/zakladni-dokumenty-k-integracni-politice-ke-stazeni.aspx

Ministerstvo vnitra České republiky. (2016). *Aktualizovaná „Koncepce integrace cizinců – Ve vzájemném respektu" a Postup při realizaci aktualizované Koncepce integrace cizinců v roce 2016.* Dostupné z https://www.mvcr.cz/migrace/clanek/zakladni-dokumenty-k-integracni-politice-ke-stazeni.aspx

Ministerstvo zdravotnictví České republiky. (2021, 20. prosince). Aprobační zkoušky. Získáno 14. ledna 2022 z https://www.mzcr.cz/aprobacni-zkousky/

Mintzberg, H. (1978). Patterns in Strategy Formation. *Management Science, 24*(9), 934–948.

Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu.* Praha: Grada Publishing.

Moolakkattu, J. S. (2013). Need to Change the Lenses. *Sociological Bulletin, 62*(1), 121–122.

Morse, J. M. (2007). Sampling in Grounded Theory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 229–244). Los Angeles: SAGE Publications.

Morse, J. (2018). Reframing Rigor in Qualitative Inquiry. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (5th edition, pp. 1373–1409). Los Angeles: SAGE Publications.

Mruck, K., & Mey, G. (2007). Grounded Theory and Reflexivity. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 515–538). Los Angeles: SAGE Publications.

Nikolko, M. V. & Carment, D. (Eds). (2017). *Post-Soviet Migration and Diasporas: From Global Perspectives to Everyday Practices*. Palgrave Macmillan.

Nilsen, A. (1999) Where is the Future?: Time and Space as Categories in the Analysis of Young People's Images of the Future. *Innovation: European Journal for the Social Science Research, 12*(2), 175–194.

Norm. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 734). Oxford: Oxford University Press.

O'Brien, M. L. (2018). Migration as an Adaptive Response to Ethnic Nationalism in Russia. *Migration studies, 6*(2), 187–204.

Obrovská, J., &, Jarkovská, L. (2015). Teoretický a metodologický rámec studia etnicity ve školním prostředí. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová (2015), *Etnická rozmanitost ve škole: stejnost v různosti* (s. 19–34). Praha: Portál.

Oliver, C., & O'Reilly, K. (2010). A Bourdieusian Analysis of Class and Migration: Habitus and the Individualizing Process. *Sociology, 44*(1), 44–66.

Orellana, M. F., Thorne, B., Chee, A., & Eva Lam, W. S. (2001). Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration. *Social Problems, 48*(4), 572–591.

Padilla-Walker, L. M., & Thompson, R. A. (2005). Combating Conflicting Messages of Values: A Closer Look at Parental Strategies. *Social Development, 14*(2), 305–323.

Paleček, M., & Risjord, M. (2015). Ontologický obrat v kulturní antropologii a jeho relativistická příchuť: Co všechno se Grinchovi nepovedlo. *Filosofický časopis, 63*(5), 667–688.

Pawlak, M. (2015). Othering the Self: National Identity and Social Class in Mobile Lives. In H. Cervinkova, M. Buchowski, & Z. Uherek (Eds.), *Rethinking Ethnography in Central Europe* (pp. 23–40). New York: Palgrave Macmillan.

Pechurina, A. (2017). Post-Soviet Russian-Speaking Migration to the UK: The Discourses of Visibility and Accountability. In M. V. Nikolko & D. Carment (Eds.), *Post-Soviet Migration and Diasporas: From Global Perspectives to Everyday Practices* (pp. 29–45). Palgrave Macmillan.

Penninx R., & Garcés-Mascareñas B. (2016). The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept. In B. Garcés-Mascareñas & R. Penninx (Eds.), *Integration Processes and Policies in Europe* (pp. 11–29). IMISCOE Research Series. Springer Open.

Penninx, R. (2007). Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy Challenges. *Migracijske i etničke teme, 23*(1-2), 7–32.

Perkins, D. D., & Zimmerman, M. A. (1995). Empowerment Theory, Research, and Application. *American Journal of Community Psychology, 23*(5), 569–579.

Popper, K. R. (1997). *Logika vědeckého bádání.* Praha: OIKOYMENH.

Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation.* Berkeley, CA: University of California Press.

Prasad, A. (Ed.). (2003). *Postcolonial Theory and Organisational Analysis: A Critical Engagement.* New York: Palgrave.

Preissová Krejčí, A. (2016). *Za hranice multikulturalismu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Preissová Krejčí, A., & Šotola, J. (Eds). (2012). *Metodika pro realizaci multikulturní výchovy formou zážitkové pedagogiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Pries, L. (2001). The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial. In L. Pries (Ed.), *New Transnational Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-first Century* (pp. 3–33). London: Routledge.

Průcha, J. (2006). *Multikulturní výchova: příručka (nejen) pro učitele*. Praha: Triton.

Putnam, R. D., (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.

Rákoczyová, M. (2011). Místo dole, místo nahoře: cizinci ze třetích zemí na českém trhu práce. In R. Trbola & M. Rákoczyová (Eds.), *Institucionální podmínky sociální integrace cizinců v ČR* (s. 9–38). Brno: Barrister & Principal.

Rákoczyová, M., & Pořízková, H. (2009). Sociální integrace přistěhovalců – teoretická východiska výzkumu. In M. Rákoczyová, T. Trbola & O. Hofírek (Eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice* (s. 23–34). Praha: SLON.

Rákoczyová, M., & Trbola, R. (2009). S nadějí na lepší budoucnost – integrace přistěhovalců ze třetích zemí. In M. Rákoczyová, T. Trbola & O. Hofírek (Eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice* (s. 198–250). Praha: SLON.

Rákoczyová, M., Trbola, T., & Hofírek, O. (2009). (Eds). *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: SLON.

Raskin, J. D. (2008). The Evolution of Constructivism. *Journal of Constructivist Psychology, 21*(1), 1–24.

Reay, D. (1999). Linguistic Capital and Home-school Relationships: Mothers' Interactions with their Children's Primary School Teachers. *Acta Sociologica*, *42*(2), 159–168.

Remennick, L. (2002). Transnational Community in the Making: Russian-Jewish Immigrants of the 1990s in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *28*(3), 515–530.

Remennick, L., & Shakhar, G. (2003). You Never Stop Being a Doctor: The Stories of Russian Immigrant Physicians Who Converted to Physiotherapy. *Health*, *7*(1), 87–108.

Reynolds, T. (2015). The Role of Care in Developing Capitals among Caribbean Migrant Families. In L. Ryan, U. Erel, & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies* (pp. 64–79). New York: Palgrave Macmillan.

Richmond, A. H. (1993). Reactive Migration: Sociological Perspectives On Refugee Movements. *Journal of Refugee Studies*, *6*(1), 7–24.

Rouse, R. (1992). Making Sense of Settlement: Class Transformation, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *645*(1), 25–52.

Ryan, L. (2011). Migrants' Social Networks and Weak Ties: Accessing Resources and Constructing Relationships Post-Migration. *The Sociological Review*, *59*(4), 707–724.

Ryan, L., & D'Angelo, A. (2018). Changing Times: Migrants' Social Network Analysis and the Challenges of Longitudinal Research. *Social Networks*, *53*, 148–158.

Ryan, L., & Mulholland, J. (2015). Embedding in Motion: Analysing Relational, Spatial and Temporal Dynamics among Highly Skilled Migrants. In L. Ryan, U. Erel, & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies* (pp. 135–153). New York: Palgrave Macmillan.

Ryan, L., Erel, U., & D´Angelo, A. (2015a). Introduction: Understanding 'Migrant Capital'. In L. Ryan, U. Erel, & A. D'Angelo (Eds.), *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies* (pp. 3–17). New York: Palgrave Macmillan.

Ryan, L., Erel, U., & D'Angelo, A. (Eds.). (2015b). *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies.* New York: Palgrave Macmillan.

Sampson, E. E. (1990). Social Psychology and Social Control. In I. Parker & J. Shotter (Eds.), *Deconstructing Social Psychology* (pp. 117–126). London: Routledge.

Saunders, B., Sim, J., Kingstone, T., Baker, S., Waterfield, J., Bartlam, B., Burroughs, H., & Jinks, C. (2018). Saturation in Qualitative Research: Exploring its Conceptualization and Operationalization. *Quality & Quantity*, *52*(4), 1893–1907.

Schiffer, E., & Hauck, J. (2010). Net-Map: Collecting Social Network Data and Facilitating Network Learning through Participatory Influence Network Mapping. *Field Methods*, *22*(3), 231–249.

Schneider, J., & Crul, M. (2012). Comparative Integration Context Theory: Participation And Belonging In Diverse European Cities. In M. Crul, J. Schneider, & F. Lelie (Eds.), *The European Second Generation Compared: Does the Integration Context Matter?* (pp. 19–38). IMISCOE Research, Amsterdam University Press.

Schürcksová, L. (2010). Víceúrovňová identita Pomaků v Bulharsku a role jazyka v ní. In M. Krčmová et al., *Integrace v jazycích, jazyky v integraci* (s. 319–326). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Scott, J. (2014). *A Dictionary of Sociology* (4th edition). Oxford: Oxford University Press.

Sewell, W. (1992). A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, *98*(1), 1–29.

Šišková, T. (Ed.). (2001). *Menšiny a migranti v České republice*. Praha: Portál.

Sládek, K. (2010). *Ruská diaspora v České republice.* Pavel Mervart: Červený Kostelec.

Smithey, L. A. (2009). Social Movement Strategy, Tactics, and Collective Identity. *Sociology Compass, 3*(4), 658–671.

Sommer, E., & Gamper, M. (2018). Transnational Entrepreneurial Activities: A Qualitative Network Study Of Self-Employed Migrants From The Former Soviet Union In Germany. *Social Networks, 53*, 136–147.

Šotola, J. (2013). Romové v pasti „sociálního vyloučení". In S. Preissová Krejčí & R. Juárez Toledo (Eds.), *Sociální exkluze v multikulturních společnostech: komparace současné situace v České republice a Mexiku* (s. 61–76). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Souralová, A. (2015a). Vzdělávání, začleňování rodin a mezigenerační vazby. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová, *Etnická rozmanitost ve škole: Stejnost v různosti* (s. 142–162). Praha: Portál.

Souralová, A. (2015b). Vše pro dobro dětí: vzdělání jako ústřední téma postmigračního života první a druhé generace Vietnamců v ČR. In L. Jarkovská, K. Lišková, J. Obrovská & A. Souralová, *Etnická rozmanitost ve škole: Stejnost v různosti* (s. 125–142). Praha: Portál.

Sousedík, S. (2008). *Úvod do rekonstruktivní hermeneutiky*. Praha: TRITON.

Status (social status). (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 997). Oxford: Oxford University Press.

Status. (2022). In *Merriam-Webster Online Dictionary*. Získáno 6. února 2022 z https://www.merriam-webster.com/dictionary/status

Stern, P. N. (2007). On Solid Ground: Essential Properties for Growing Grounded Thoory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (pp. 114–126). Los Angeles: SAGE Publications.

Strategie. (1996). In *Slovník cizích slov*. Praha: Encyklopedický dům.

Strauss, A. L. (1978). A Social World Perspective. In N. Denzin (Ed.), *Studies in Symbolic Interaction, Volume 1* (pp. 119–128). Greenwitch CT: JAI Press.

Strauss, A. L., & Corbin. J. (1999). *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Nakladatelství Albert Boskovice.

Švaříček, R. (2007). Zúčastněné pozorování. In R. Švaříček et al. (Eds.), *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách* (s. 142–159). Praha: Portál.

Swidler, A. (2001). *Talk of Love: How Culture Matters*. Chicago: The University of Chicago Press.

Szaló, C. (2003). Sociologie formování sociálních identit. In I. Nosál, & C. Szaló (Eds.), *Mozaika v re-konstrukci: formování sociálních identit v současné střední Evropě* (s. 13–36). Brno: Mezinárodní politologický ústav.

Szulecka, M. (2016). Regulating Movement of the Very Mobile: Selected Legal and Policy Aspects of Ukrainian Migration to EU Countries. In O. Fedyuk & M. Kindler (Eds.), *Ukrainian Migration to the European Union. Lessons from Migration Studies* (pp. 51–71). IMISCOE Research Series, Springer Open.

Thomas, W. I. (1923). *The Unadjusted Girl: With Cases and Standpoint for Behavior Analysis.* Boston: Little, Brown and Company. Získáno z https://archive.org/details/unadjustedgirlwi00thom

Thomas, W. I., & Thomas, D. S. (1928). *The Child in America: Behavior Problems and Programs.* New York: Alfred A. Knopf. Získáno z https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.155699/page/n593/mode/2up

Timera, M. (2002). Righteous or Rebellious?: Social Trajectory of Sahelian Youth in France. In D. Bryceson & U. Vuorela (Eds.), *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks* (pp. 147–169). Oxford: Berg.

Tollarová, B. (2006). Integrace cizinců v Česku: pluralita, nebo asimilace? *Biograf, 39*(107). Dostupné z http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v3902

Topinka, D. (2006). Uvíznuti v nelegalitě. *Sociální studia/Social studies, 3*(1), 73–88.

Topinka, D. (2009). Utváření konceptu integrace imigrantů. In M. Foret (Ed.), *Kultura, média, komunikace 2* (s. 145–172). Olomouc: Vydavatelství UP.

Topinka, D. (2013). Sociální souvislosti začleňování migrujících v České republice po roce 1989 – na příkladu Mongolů a Ukrajinců. In A. Preissová Krejčí & R. Juárez Toledo (Eds.), *Sociální exkluze v multikulturních společnostech* (s. 93–107). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Tradition. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 1047). Oxford: Oxford University Press.

Trull, T. J., Ashley, C. H., & Griffin, S. A. (2021). Research Using the Internet and Mobile Technologies. In S. Panicker & B. Stanley, B. (Eds.), *Handbook of Research Ethics in Psychological Science* (pp.177-190). Washington: APA

Turner, V. (2004). *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.

Uherek, Z. (2008). Migrace, postmigrační procesy a jejich teoretické tematizace. In Z. Uherek, Z. Korecká, T. Pojarová et al., *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: vybrané případy významných imigračních skupin v České republice* (s. 75–84). Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Uherek, Z. (2016). *Migration from Ukraine to the Czech Republic with Respect to the War Conflict in Eastern Ukraine*. [Working Paper 93/151]. Center of Migration Research, University of Warsaw.

Uherek, Z., & Beranská, V. (2015). Pavlivka Iodine Spring Water: Transnational Entrepreneurship in Post-Transition Contexts. In H. Cervinkova, M. Buchowski, & Z. Uherek (Eds.), *Rethinking Ethnography in Central Europe* (pp. 75–88). New York: Palgrave Macmillan.

Uherek, Z., Horáková, M., Pojarová, T., & Korecká, Z. (2008). Imigrace do České republiky a rodiny cizinců. In Z. Uherek, Z. Korecká & T. Pojarová (Eds.), *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: vybrané případy významných imigračních skupin v České republice* (s. 85–118). Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Ule, M., Živoder, A., & du Bois-Reymond, M. (2015). "Simply the Best for my Children": Patterns of Parental Involvement in Education. *International Journal of Qualitative Studies in Education, 28*(3), 329–348

Vacca, R., Solano, G., Lubbers, M. J., Molina, J. L., & McCarty, C. (2018). A Personal Network Approach to the Study of Immigrant Structural Assimilation and Transnationalism. *Social Networks, 53*, 72–89.

Valenta, O. (2015). (Ne)využití lidského kapitálu Ukrajinců v Česku. In D. Drbohlav (Ed.), *Ukrajinská pracovní migrace v Česku: migrace – remitence - (rozvoj)* (s. 161–182). Praha: Karolinum.

Value. (2014). In J. Scott, *A Dictionary of Sociology* (4th edition, pp. 1073). Oxford: Oxford University Press.

Van Hear, N. (1998). *New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*. London: UCL Press.

Vavrečková, J., & Dobiášová, K. (2015). *Začlenění ruské komunity do většinové společnosti.* Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i. Získáno 7. srpna 2017 z https://www.cizinci.cz/web/cz/-/2015-zacleneni-ruske-komunity-do-vetsinove-spolecnosti-vupsv-fsv-uk-

Veřejná zdravotní pojišťovna. (2022). *Zdravotní pojištění cizinců*. Získáno 4. února 2022 z https://www.vzp.cz/pojistenci/informace-a-zivotni-situace/zdravotni-pojisteni-cizincu

Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London: Routledge.

Voas, D. (2014). Towards a Sociology of Attitudes. *Sociological Research Online, 19*(1), 1–13.

Vojtíšková, K. (2012). Vzdělávání dětí cizinců na pražských základních školách. *Naše společnost, 10*(2), 10–19.

Wagner, R. (1981). *The Invention of Culture: Revised and Expanded Edition.* Chicago: The University of Chicago Press.

Waters, M. C., Tran, V. C., Kasinitz, P., & Mollenkopf, J. H. (2010). Segmented Assimilation Revisited: Types of Acculturation and Socioeconomic Mobility in Young Adulthood. *Ethnic and Racial Studies, 33*(7), 1168–1193.

Wimmer, A, & Glick Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, *2*(4), 301–334.

Wirth, L. (2010). Urbanism as a Way of Life. In G. Gmelch, R. V. Kemper & W. P. Zenner (Eds.), *Urban Life: Readings in the Anthropology of the City* (5th edition, pp. 101–118). Long Grove: Waveland Press.

Wolanik Boström, K., & Öhlander, M. (2015). Renegotiating Symbolic Capital, Status, and Knowledge: Polish Physicians in Sweden. In H. Cervinkova, M. Buchowski, & Z. Uherek (Eds.), *Rethinking Ethnography in Central Europe* (pp. 41–57). New York. Palgrave Macmillan.

Seznam obrázků

Obrázek 1: Paradigmatický model (Strauss & Corbin, 1999) 74
Obrázek 2: Matice situační analýzy, vlastní zpracování (Clarke & Friese, 2007, s. 365) 80
Obrázek 3: Výzkumný proces 88
Obrázek 4: Antonucciho základní diagram (Antonucci, 1986, s. 11) 101
Obrázek 5: Základní mapa sítí podle Hersbergera (2003, s. 98) 101
Obrázek 6: Výsledná šablona vymezení segmentů zdrojových oblastí významných vazeb předkládaná jako inspirace participantům 102
Obrázek 7: Neuspořádaná situační mapa bezdětných participantů 118
Obrázek 8: Neuspořádaná situační mapa rodičů 119
Obrázek 9: Obecná verze relační situační mapy bezdětných 136
Obrázek 10: Obecná verze relační situační mapy rodičů 137
Obrázek 11: Relační mapa životní situace a strategií bezdětných 138
Obrázek 12: Relační mapa životní situace a strategií rodičů 140
Obrázek 13: Relační mapa socializačních strategií rodičů 141
Obrázek 14: Sociální arény a světy v životní situaci bezdětných 144
Obrázek 15: Sociální arény a světy v životní situaci rodičů 145
Obrázek 16: Diskurzivní pozice v životní situaci bezdětných participantů 147
Obrázek 17: Diskurzivní pozice v životní situaci rodičů 148

Seznam tabulek

Tabulka 1: Počty participantů z jednotlivých zemí původu.....93
Tabulka 2: Uspořádaná situační mapa bezdětných participantů.....123
Tabulka 3: Uspořádaná situační mapa dětných participantů.....131

Seznam příloh

Příloha 1: Přehled a označení participantek a participantů výzkumu 289
Příloha 2: Participanti dle dosaženého vzdělání, statusu vzdělání v ČR a sféry uplatnění 291
Příloha 3: Informace o struktuře rodiny zapojených rodičů (v páru, jednotlivě), modelu rodinného života, počtu dětí a jejich věkovém složení 293
Příloha 4: Vzor vztahové mapy 294
Příloha 5: Varianta vztahové mapy č. 1 294
Příloha 6: Varianta vztahové mapy č. 2 295

Přílohy

Označení	Délka pobytu v ČR (v letech)	Status pobytu	Nejvyšší dosažené vzdělání	Celkový počet dětí	Počet dětí do 18 let
Matky z úplných rodin (i s náhradním otcem)					
MUR1	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	3	3
MUR2	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	1	1
MUR3	16	Trvalý	Vysokoškolské	3	2
MUR4	10	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
MUR5	8	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
MUR6	11	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
MUR7	15	Trvalý	Vysokoškolské	1	1
MUR8	4	Občan členského státu EU (dvojí občanství)	Vysokoškolské	3	3
MUR9	17	Trvalý	Vysokoškolské	3	2
MUR10	22	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské	2	0
MUR11	15	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské	1	1
MUR12	20	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské	2	2

MUR13	4	Dlouhodobý, sloučení rodiny	Vysokoškolské	2	2
MUR14	13	Trvalý	Vysokoškolské	2	0
Matky samoživitelky					
MS1	18	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
MS2	20	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
MS3	14	Trvalý	Vysokoškolské	1	1
MS4	17 (návrat do země pův)	Občanství (dvojí občanství)	Vysokoškolské	2	2
Otcové z úplných rodin					
OUR1	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	3	3
OUR2	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	1	1
OUR3	11	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
OUR4	4	Občan členského státu EU (dvojí občanství)	Vysokoškolské	3	3
OUR5	18	Trvalý	Vysokoškolské	3	2
OUR6	12	Trvalý	Vysokoškolské	2	2
OUR7	3	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	1	1
OUR8	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské	1	1

Ženy bez dětí					
ŽBD1	24	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské		
ŽBD2	4	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské		
ŽBD3	3	Dlouhodobý, zaměstnanecká karta	Vysokoškolské		
ŽBD4	22	Občan ČR (dvojí občanství)	Základní + specializované kurzy		
ŽBD5	15	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské		
ŽBD6	13	Trvalý	Vysokoškolské		
ŽBD7	9	Trvalý	Vysokoškolské		
Muži bez dětí					
MBD1	13	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské		
MBD2	14	Trvalý	Vysokoškolské		
MBD3	5	Dlouhodobý pobyt za účelem podnikání	Vysokoškolské		
MBD4	9	Trvalý	Vysokoškolské		
MBD5	20	Občan ČR (dvojí občanství)	Vysokoškolské		

Příloha 1: Přehled a označení participantek a participantů výzkumu

Nejvyšší dosažené vzdělání	Obor(y) vzdělání, kvalifikace	Status vzdělání/kvalifikace v ČR[52]	Aktuální obor uplatnění
Vysokoškolské vzdělání (37)	Medicína (7)	V procesu uznávání (3)	Lékařství (2)
			V domácnosti
		Částečně uznáno	Fyzioterapie, OSVČ
		Uznáno (3)	Služby, administrativa
			Věda a výzkum (2)
	Inženýrství (4)	Uznáno (2)	Překladatelské služby, OSVČ
			Stavební inženýrství
		Uznáno, rozšířeno v ČR (2)	Věda a výzkum, mezinárodní podnikání
			Projektový management
	Inženýrství + biologie	Uznané, rozšířeno v ČR	Interkulturní pracovník, asistent pedagoga
	Inženýrství + umělecké zaměření	Částečně uznáno	Průvodcovské služby, OSVČ
	Filologie (4)	Bez pokusu o uznání	Administrativa
		Získáno v ČR (2)	Kultura, média
			Mezinárodní podnikání
		Uznané, rozšiřováno v ČR	-
	Přírodní vědy (4)	Uznáno (2)	Služby v péči o zdraví, OSVČ
			Věda a výzkum
		Uznáno, rozšířeno v ČR	Interkulturní pracovník

[52] Veškeré údaje charakterizující participanty jsou aktualizovány k lednu 2022.

		Získáno v ČR	Služby v péči o zdraví, OSVČ
	Pedagogika (2)	Uznáno (2)	Bez zaměstnání, v procesu rekvalifikace
			Úklidové služby, v procesu rekvalifikace
	Pedagogika + ekonomie	Uznáno	Design, OSVČ
	Pedagogika	Získáno v ČR	Služby
	Management (3)	Bez pokusu o uznání	Projektový management
		Získáno v ČR (2)	Administrativa
			Management
	Lingvistika	Částečně uznáno	Projektový management
	Lingvistika + design	Uznáno, rozšiřováno v ČR	Překladatelské služby
	Ekonomika	Uznáno, rozšířeno v ČR	Účetnictví
	Sociální práce (2)	Uznané	Pomocný personál v nemocnici
		Bez pokusu o uznání	V domácnosti
	Psychologie	Uznáno	Psychologie
	Informační technologie	Bez pokusu o uznání	IT
	Fyzioterapie	Bez pokusu o uznání, získáno v ČR	Fyzioterapie
	Právo	Bez pokusu o uznání, získáno v ČR	Projektový management
Základní vzdělání, specializované kurzy (1)		Získáno v ČR	Účetnictví

Příloha 2: Participanti dle dosaženého vzdělání, statusu vzdělání v ČR a sféry uplatnění

Struktura rodiny	Model rodinného života	Počet dětí	Počet dětí žijících v ČR	Věk dětí (podle vývojové fáze či typu školní docházky)
Úplná rodina	Sjednocený život v ČR	1	1	První stupeň ZŠ
		2	2	Batole, první stupeň ZŠ
		2	2	První stupeň ZŠ, SŠ
		1	1	MŠ
		2	2	MŠ, SŠ
		2	2	Dospělost
		3	3	MŠ, SŠ (2x)
		3	3	První stupeň ZŠ (2x), dospělost
		3	3	První stupeň ZŠ, druhý stupeň ZŠ, SŠ
		2	2	První stupeň ZŠ, SŠ
		1	1	Kojenec
	Transnacionální: děti žijí v zemi původu	2	0	Dospělost (2x)
	Transnacionální: otec žije v zemi původu s pravidelným kontaktem s rodinou	3	3	První stupeň ZŠ, druhý stupeň ZŠ, dospělost
	Biologický otec žijící v ČR, s relativně	1	1	Druhý stupeň ZŠ

Úplná s náhradním otcem	pravidelným kontaktem s dítětem	1	1	První stupeň ZŠ
	První biologický otec žijící s rodinou; druhý biologický otec žijící v zemi původu s relativně pravidelným kontaktem s dítětem	2	2	Kojenec, první stupeň ZŠ
Neúplná s matkou samoživitelkou	Biologický otec již v rodině nefiguruje	2	2	První stupeň ZŠ, druhý stupeň ZŠ
	Biologický otec žijící v zemi původu, bez kontaktu s rodinou	1	1	SŠ
	První biologický otec žijící v jiném státě EU, s relativně pravidelným kontaktem s dítětem; druhý biologický otec žijící v zemi původu, bez kontaktu;	2	2	MŠ, SŠ
	Biologický otec žijící v ČR, matka s mladším dítětem zpět ve své zemi původu, s pravidelným kontaktem	2	1	První stupeň ZŠ, SŠ

Příloha 3: Informace o struktuře rodiny zapojených rodičů (v páru, jednotlivě), modelu rodinného života, počtu dětí a jejich věkovém složení

Příloha 4: Vztahové mapy

Mapa většinou vypadá tak, že uprostřed je zakreslen jedinec (JÁ) a kolem se pak v podobě kružnic vytvoří pole, do kterého se jednotlivé vztahy zakreslují.

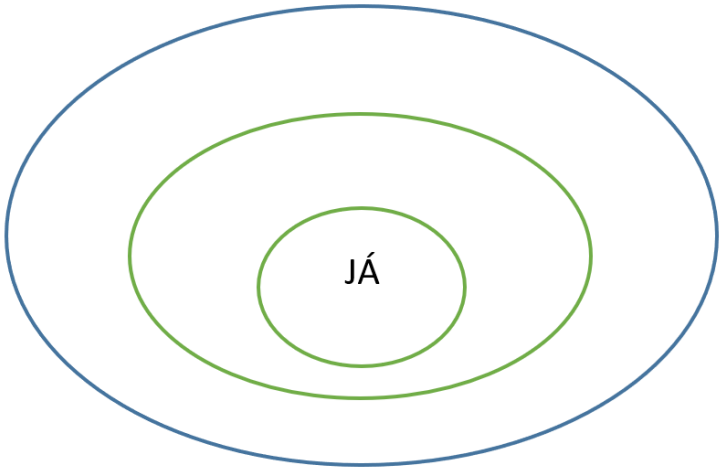

Příloha 4: Vzor vztahové mapy

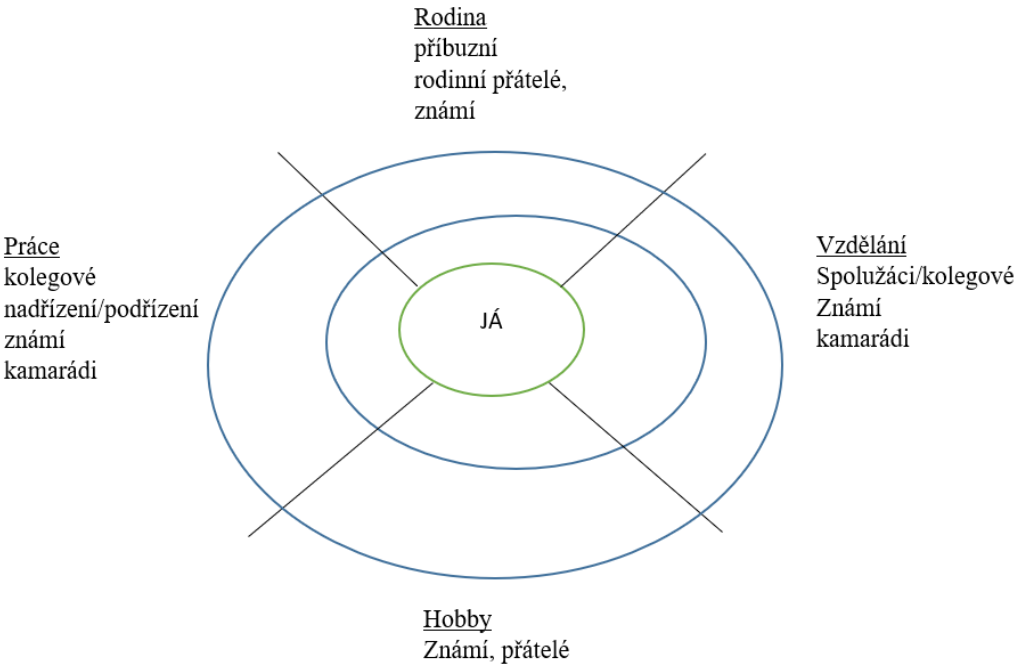

Příloha 5: Varianta vztahové mapy č. 1

První varianta vztahové mapy určuje zdrojové oblasti a typy vztahu potenciálního participanta. Mapu je možné udělat také pro každou zdrojovou oblast zvlášť, dle toho, kolik je oblastí a osob v každé z nich.

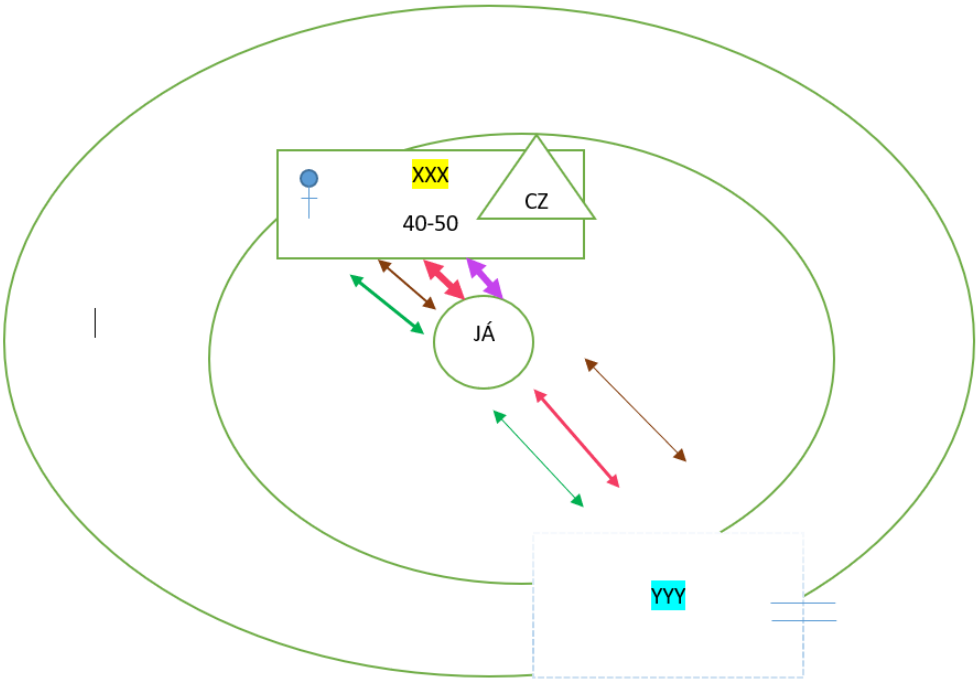

Příloha 6: Varianta vztahové mapy č. 2

Druhá varianta vztahové mapy zobrazuje jednotlivé osoby a charakter jejich vztah s tvůrcem mapy. Při tvorbě mapy je možné využít následující klíč:

a. Čím blíž je osoba zakreslená, tím důležitější roli v mém životě hraje.
b. Barva šipek označuje funkci nebo funkce vztahu, např. růžové šipky znázorňují, že vazba má emoční **funkci**. Zelené šipky označují informační funkci, hnědé materiální a fialové finanční (nakolik mi ti lidé pomáhají nebo jsou ochotni pomoct, když něco řeším – nebo naopak i já jim).
c. Čím je vztah silnější, tím tlustší je šipka.
d. Zároveň šipka ukazuje ***směr*** – pokud je tlustší směrem k JÁ, tak to znamená, že ten člověk je pro mě spíše zdrojem nějaké pomoci a podpory než já pro něho.
e. **Charakter vztahu** – žlutý rámeček označuje, že ten vztah se odehrává hlavně na osobní bázi, modrý, že probíhá i virtuálně nebo na dálku. Pokud

vazba má slabou intenzitu (moc často se nevidíme, nejsme pro sebe až tak moc důležití), může být rámeček slabě orámovaný nebo tečkovaný.

Taky je možné nějak označit, že je vazba ***přeshraniční*** – nedochází k osobnímu kontaktu, anebo je osobní kontakt omezený a malý. Například, když se udržuje třeba přes internet. Je možné označit například přeškrtnutím rámečku.

f. Demografické ukazatele: gender, orientační věk a národnostní původ – značky, zkratky.